

אלכס טארן

בין שלושה עולמות

צבי פרייגרזון : דיוקנו של הסופר העברי על רקע תקופתו

מבוא

בין שני עולמות, כמעט בין שתי גלקסיות שאינן יכולות לדור בכפיפה אחת, נקרע גורלו של העם היהודי במשך שנים ארוכות במהלך ההיסטוריה: עולם המסורת ועולם ההתבוללות. בהקשר זה נוכל להיזכר במחזהו המפורסם של ס. אנסקי, "דיבוק, או בין שני עולמות", שבו מתוארת עלילה מיסטית הלקוחה מן הפולקלור היהודי: הנשמה האבודה, שכבר עזבה את העולם הממשי המוכר לנו ושטרם התחברה אל העולם הבא, משוטטת לה במצב ביניים – מצב מסוכן ביותר הן עבור הנשמה עצמה והן עבור אלו השייכים לעולם החיים, שביניהם היא מסתובבת.

אמביוולנטיות דומה ליוותה את העם היהודי במשך התקופה שבה שהה בתפוצות. בהיעדר ארץ משלהם – שבדרך כלל מחזקת את זהותו של עם בזיקה למשאבים של ארצו ולתנאי הסביבה והאקלים הייחודיים – הצליחו היהודים לשרוד כישות נפרדת אך ורק באמצעות התבדלות תרבותית, חברתית יום-יומית ודתית. הדבר כמובן לא התבצע קלות. הפרקטיקה האשורית העתיקה של ביזור השבטים הכבושים פעלה באופן יעיל בדרך כלל. אותם עמים שגורשו מארצות מושבם, במוקדם או במאוחר התמזגו בסביבתם החדשה תוך כדי איבוד הקשר עם המנהגים, האמונות והשפה מן העבר.

למרכיב השפה יש חשיבות מכרעת, שהרי היא הייתה לדבק המחבר בין הפליטים המתפזרים, שנותרו ללא בסיס קיומי, קרי ללא ארץ. הרי במילים – הכתובות והמדוברות – היו גלומים הדת, המנהגים והשמות. אלא שבמקום החדש, שבו שלטו אחרים, המילים הזרות סימלו את החפצים הזרים, את הדרכים הזרות, את הנהרות הזרים, את ארץ המולדת הזרה. מעתה ואילך היהודים נאלצו להתקיים כשהם נתונים בתוך מציאות זו. ההתנגשות החזיתית בין השפה המקומית החדשה לבין השפה המיובאת מרחוק השאירה לאחרונה סיכויים קלושים לשרוד ולו באופן חלקי, בתוך מושגים ופתגמים. סיפורו של העבר איבד את צבעיו, הלך ודהה משנה לשנה, בעת שהצורות החדשות היו

בעלות נראות ממשית וצבעים בוהקים. הן נמלאו ברוח החדשה וביופי רב. שניים-שלושה דורות חלפו והשפה התרחקה, הלכה לאיבוד, ויחד עמה נחרב המבנה של תרבות עתיקת יומין. השרידים שלה נשארו בשבריה וברסיסה הזעירים: במתכונים של סבתא, בסיפורים של סבא, בחגים שהשתכחו למחצה. עם שנותר ללא ארצו אינו יכול לשרוד בלא שימור השפה, כמרכיב חשוב ביותר. השפה הישנה, שנשתלה בקרקע החדשה, מיד הפסידה לטובת השפה המדוברת המקומית. נהוג לחשוב שהמסורת הדתית היא ששמרה על היהודים מאוחדים בגלות, אך הדבר נכון רק באופן חלקי, שכן המסורת הדתית הייתה נעלמת בלי העברית. נכון יהיה לומר שהעם נשמר בזכות המסורת הדתית שמצאה את ביטויה בשפה העברית. ארץ ישראל האבודה נותרה שלמה בתוך העברית, על כל מלכיה, נביאיה, עריה ודרכיה. אולם השימור הזה הפך אפשרי אך ורק כאשר השפה הייתה סגורה באופן הרמטי בתוך עצמה: די היה לפתוח מעט את הדלת והזרים היו מיד פורצים פנימה.

ספק אם ההחלטה בדבר הוצאתה של העברית מן השפות המדוברות התקבלה על ידי מועצת חכמי ציון וחוזקה באמצעות הפרוטוקול המתאים. הנחה כזו רחוקה מן האמת, ולו רק מתוקף העובדה שחכמי ציון מעולם לא היו מסוגלים להגיע לתמימות דעים אפילו בשאלות פשוטות הרבה יותר. קרוב לוודאי שהדבר קרה מעצמו: אותן קהילות שהצליחו לשרוד דאגו לשמר את העברית בהצהרתם כי מדובר בשפה קדושה. השאר התאכלו בחומצה של חיי היום-יום והתמזגו בתוך עמים אחרים. ייתכן כי צאצאיהם כיום זועקים "אללה אכבאר" ומשליכים אבנים לעבר המכוניות היהודיות בדרך מגילה, בגוש עציון, או שמא מניפים שלטים אנטי-ישראליים ברחובות ברצלונה, מרסיי, לונדון או סן פרנסיסקו. ייתכן שאותם צאצאים אדישים לחלוטין לגורלם של היהודים וכי יש להם בעיות משל עצמם – ספרדיות, צרפתיות, גרמניות, ברזילאיות. כך או אחרת, הם כבר מזמן אינם חלק מעם ישראל. הם חדלו להיות יהודים בעת ששחררו לחופשי את השפה העברית.

השפה העברית נשמרה במשך אלפיים שנה והפכה ללשון הקודש. כך השפה המדוברת שנעלמה הותירה חלל ריק, כהשלכה ישירה ומיידית של תופעה זו. הריק הזה התמלא בשפת היידיש בעולמה של יהדות אירופה. אפשר לומר כי היידיש היא לא לגמרי שפה בפני עצמה אלא הגעגוע לשפה. זהו געגוע לאותם זמנים שבהם "מאמע לאשן" (שפת האם, היידיש) ו"לשון הקודש" (השפה הקדושה של המקרא) היו שלם אחד. נקדים את המאוחר ונציין כי הדבר הפך אפשרי רק בארץ ישראל.

מסביב לעברית (ולארמית הקרובה לה) – כשפה שבה נכתבו המקרא, התלמוד, התפילות והמצוות היומיומיות כמו לסלע איתן שאין אפשרות לערערו – התגבש במשך דורות רבים הקורפוס העצום של ספרות המוסר וספרות הדרש הפילוסופית-דתית ונבנה העולם של המסורת היהודית. העולם הזה היה עצמאי לחלוטין ובאופן עקרוני היה גם סגור בתוך עצמו בעקבות שימור השפה. שימור זה נעשה על ידי הדוברים הילידים, בהתבסס על רעיון אחדות היקום – רעיון קשה לעיכול ומסובך עבור התודעה היומיומית שלנו, שמעדיפה לכוון את עצמה באמצעות הריבוי הנראה של המציאות הסובבת.

ואולם, מבעד לעיניו של העולם החיצוני, אותה נטייה להסתפקות עצמית המאפיינת את עולם המסורת נראתה בעייתית. ההכרח לשרוד בתוך המסגרות החברתיות והתרבותיות הזרות הכתיב את האינטראקציה הבלתי נמנעת עם הסביבה. הפעילות המסחרית, התעשייתית והכלכלית נוטות להתרחבות באופן טבעי, בעודן שוללות כל הגבלה או מסגרת. התברר שהעולם הזר הזה מלא פיתויים ומעניין להפליא מתוקף האחרות שלו. נוסף על כך, תפיסת העולם המבוססת על עקרון אחדות היקום מכוונת מראש לעבר חיפוש קשר בין התופעות השונות – כל התופעות, ובתוכן אלו הזרות.

למרבה הצער, הזרים קיבלו לתוכם את היהודים בתנאים שלהם, והרי אין היה יכול להיות אחרת? אם אתה סקרן מאוד לגלות מה קורה בתוך המנזר תוכל

להיכנס ולגלות, אך עשה זאת בהתאם לתנאים של המארחים.¹ אם תרצה או לא תרצה, עליך להתלבש בהתאם, להיכנס כמו כולם, לעמוד במקום שאמרו לך, לשיר את מה שכולם שרים, לאכל את מה שכולם אוכלים. במילים אחרות: הסתגל, הפוך להיות דומה לשאר, התבולל.

הכניסה הזו אל המנזר האחר, אל העולם האחר, לא התקיימה כביטוי של רצון טוב, המוכתב על ידי הסקרנות או הרצון לרווח. נהפוך הוא: לעיתים קרובות למדי כניסה זו התבצעה בכוח, בעזרת חרבות וחניתות, תחת איום של מוות מידי. ברקע, מאחורי הגב, עולות תמרות עשן מתוך חורבות הבתים ומתוך הגופות של אלו שלא הסכימו – או נכון יותר לומר שלא הספיקו להסכים – להיכנס למנזר. במקרים אלה ההתבוללות נבעה מחוסר ברירה, שכן לא היה שום מוצא אחר. כך, למשל, במהלך שניים וחצי עשורים בלבד, משנת 1391, "התבוללו" מעל למחצית מיליון מיהודי ספרד – מספר עצום בזמנים ההם. מאוחר יותר חלקם מצאו את מותם באש האינקוויזיציה, אך צאצאיהם של אלו שהצליחו לשרוד מאכלסים עד היום לא רק את חצי האי האיברי אלא גם את שתי האמריקות, ואין הבדל בינם לבין קתולים דוברי ספרדית אחרים.

מובן שבין שני קטבים אלו – הסגירות המוחלטת בתוך עולם המסורת כנגד היציאה לעולם ההתבוללות ללא דרך חזרה – התקיימו אפשרויות ביניים מגוונות. הדבר היה תלוי בתנאים ההיסטוריים ששררו בכל קהילה יהודית ספציפית או אפילו בעולמו של כל פרט יהודי. בין שני עולמות אלו, כמו בסיפורו של הדיבוק הפולקלורי המיסטי, התקיים כל העולם היהודי במשך אלפיים שנה.

קשה לומר כיום איזה מבין הקטבים סייע יותר להתפתחות האנטישמיות. כן, תמיד באו ליהודים בטענות על כך שהם אחרים ושונים. אך כפי שמלמדת ההיסטוריה, דווקא המתבוללים, שהשתכנו בדומה לדיבוק בתוך גופו של העם הסובב וגרמו לו כבמחזהו של אניסקי לדבר בקול שלהם ולהתנהג אחרת, דווקא

¹ בהתבסס על הפתגם הרוסי הידוע: "אל תכנסו למנזר זר עם תקנות משלכם".

הם עוררו את ההתקפות האנטישמיות החריפות ביותר – החל בפוגרומים כנגד היהודים המתיוונים במצרים במאה הראשונה לספירה, דרך שחיטת המומרים (ה"מאראנוס") בקאסטיליה במאה החמשעשרה, וכלה ב"פתרון הסופי" הנאצי וב"פרשת הרופאים" הסובייטית במאה העשרים. מצד שני, כידוע לא היה בכוחה של הסגירות המוחלטת להציל מפני הגרזן של מחוללי הפוגרומים. כך המשיכו הדברים עד תחילת המאה העשרים, כאשר לפתע פתאום הופיע גם הקוטב השלישי: הציונות – גורם שמיד שינה את סדר הדברים הקיים. גורלו ויצירתו של צבי הירש (גריגורי איזראילביץ') פרייגרזון שיקפו באופן מופלא את השינוי החשוב שאירע בתולדותיהם של היהודים, וגם בתולדות האנושות – בהתחשב בהשפעה העמוקה של היהודים על העולם המערבי. איש זה, שנולד בשטעטל המסורתי ושהיה מדען סובייטי וסופר ציוני הכותב בעברית, הצליח להכיל את כל שלושת הקטבים – כפי שמתואר בספר זה.

וולהין

צבי הירש פרייגרזון נולד ב־26 באוקטובר 1900 בעיירה שְפֶטוֹבְקָה שבפלך וולהין. אביו, ישראל פרייגרזון (1872-1922), יליד העיירה קרסילוב שבאותו מחוז, יצר את שם המשפחה שלו מן המילה "פרגער", כלומר היוצא מפראג. עד היום לא ברור לאיזו עיר הייתה הכוונה בדבריו – האם הייתה זו פראג הצ'כית או שמא כוונתו הייתה לשכונה היהודית בוורשה. שני המקומות – הן בירתה לשעבר של האימפריה הרומית הקדושה, והן השכונה הצנועה הממוקמת על הגדה הימנית של נהר בוורשה – היו מאופיינים בעבר בקהילות יהודיות בולטות. אמו של הסופר, רחל (1872-1939), ששם נעוריה היה הלפרינה, היא בת למשפחה מפורסמת מחסידות חב"ד, מצאצאי שושלתו של דוב בער קרסיק, שהיה מורה הלכות ודיין נכבד וגם כיהן כרבה של העיר קרולבץ שבמחוז סומי. גיסו היה הרב המפורסם של מוסקבה, שמער לייב

מדלייה, בן גילה של רחל. בשנת 1938 הוא הוצא להורג ונורה בידי אנשי השירות החשאי הסובייטי.

פרקים רבים בתולדותיהם של היהודים קשורים באופן עמוק לחבל הארץ הזה, וולהיין, הנמצא בצפון מערב אוקראינה. היהודים התיישבו כאן לראשונה במאה האחת-עשרה והגיעו לכאן משני כיוונים: ממזרח, מממלכת הכוזרים החרבה דרך קייב, וממערב, מקהילות אשכנז (גרמניה), שסבלו מפוגרומים שבוצעו על ידי הצלבנים. הם עסקו בעיקר במסחר, במלאכות, בחקלאות ובזיקוק יין. קשרי מסחר עם המזרח, עם אסיה התיכונה ועם סין נוסדו עוד בימי ממלכת הכוזרים. השותפים המרכזיים מן הצד השני, המערבי – הפולני, הפרוסי והגרמני – היו הערים מברית ערי הנזה, בעיקר דנציג עם היריד הסיטונאי רחב ההיקף שלה.

התקופה שבין אמצע המאה השש-עשרה לבין אמצע המאה השבע-עשרה נחשבת לתור הזהב של יהדות וולהיין – מסיפוח האזור לכתר המלוכה הפולני בשנת 1569 ועד לטבח העצום שחוללו הקוזאקים של בוגדן חמלניצקי בשנת 1648 המקוללת. כידוע, בזמנים אלו היהודים שילמו מיסים ששימשו מקור הכנסה עיקרי עבור המלך ואציליו, והם נהנו מזכויות ומפריבילגיות רבות ולמעשה כמעט קיבלו עצמאות מלאה. השלטונות לא התערבו בענייני הקהילות ואפשרו להן לנהל באופן עצמאי את חיי היומיום, כמו ניהול השירותים הקהילתיים והדתיים והרשות המקומית השופטת.

מערכת החינוך הנושנה, הכוללת את ה"חדר" ואת הישיבות, מעולם לא חדלה מלהתקיים, ומסגרות אלו סיפקו השכלה עממית לשכבות הרחבות של האוכלוסייה היהודית. כמעט כולם ידעו קרוא וכתוב – הישג יוצא מן הכלל בעולם של בורות כמעט גמורה. "ועד ארבע ארצות", שקיים את הניהול המרכזי ואת ריכוז הפעילות, היה מורכב מגדולי הרבנים והחכמים. ארבע הארצות המדוברות כאן הן: פולין הגדולה (החלק המערבי של פולין כיום, ובירתה העיר פוזנאן); פולין הקטנה (מזרח הארץ, אזור המיוצג על ידי קראקוב); רייסן או

רוסיה האדומה (פודוליה וגליציה ובמרכזן העיר לבוב); וכמובן וולהין עצמה עם כמה מרכזים של מסחר, מלאכות ומדעים (וולדימיר-וולהינסקי, לוצק וקרמניץ במערב ואוסטרוג במזרח). הוועד התכנס פעמיים בשנה: פעם אחת בירידים בלובלין מוקדם באביב, בין פורים לפסח, ובפעם השנייה בירוסלבל שבגליציה בעונת הקיץ. מלבד ענייני מנהל, אוצר וצדקה, תפקד הוועד כבית משפט עליון לערעורים, מינה שופטים ועסק בעניינים המורכבים ביותר.

אלו היו שנות פריחתה של וולהין. במוקד העניין שלנו עומדת העיר אוסטרוג, הממוקמת במרחק של כעשרים קילומטרים משפטובקה, ובה נולד גיבור הספר הזה. הישיבות ובתי הכנסת של אוסטרוג נודעו בכל אירופה והיו למושא גאוותם של היהודים המקומיים. אוסטרוג הייתה למעוז האוריינות והתרבות, ומתוכה יצאו לא מעט רבנים וחכמי הלכה. שמות בולטים קשורים בעיר הזו.

כאן פעל רבי ישעיה הלוי הורוביץ (1558-1630), הידוע גם בשמו הנוסף השל"ה הקדוש, שניתן לו בעקבות חיבורן המפורסם "שני לוחות הברית". הוא נקבר בארץ ישראל, בעיר טבריה, ליד קברו של הרמב"ם.

כמו כן, בעיר זו פעל ונפטר הרב שמואל אליעזר הלוי איידלס (-1631 1555), הידוע גם כמהרש"א. אחד מצאצאיו היה רבי לוי יצחק מברדיצ'ב, אחד מעמודי התווך של החסידות. בשל החשיבות שייחס הציבור המסורתי לדמותו של רב זה ולפרשנותו לתלמוד, לאחר מותו זכתה העיר אוסטרוג לכינוי "עירו של מהרש"א".

בעיר זו גם ייסד את ישיבתו ר' דוד הלוי סגל (1587-1667), שהיה אחד הפוסקים החשובים, בעל "טורי זהב" – חיבור המבאר את הלכות "שולחן ערוך".

רבי סולומון לוריא (1510-1573), הידוע גם כמהרש"ל, היה אחד ממפרשי התלמוד הגדולים במאה השש עשרה. הוא פיתח והטמיע שיטות ייחודיות של

פרשנות וניתוח של הכתבים הקדושים. המהרש"ל שימש רב ראשי של וולהין וניהל באוסטרוג את הישיבה.

ראש בית הדין באוסטרוג היה רבי נפתלי הכהן כץ (1649-1718), מקובל ומדען מפורסם, שכתב כמה חיבורים חשובים.

מאוחר יותר, בתקופת פריחתה של החסידות, התגורר באוסטרוג "הגאון מנמירוב" – רבי נתן שטרנגרץ (1780-1844), הידוע גם בכינוי "רב נתן". הוא היה תלמידו החשוב של רבי נחמן מברסלב, מייסד חסידות ברסלב. באותה תקופה רבה הראשי של אוסטרוג היה תלמידו של הבעש"ט הגדול רבי מאיר מרגליות (1707-1790).

בעיר זו גם ייסד את השושלת החסידית שלו רבי יעקב יוסף, תלמידו של הרב המפורסם דב בער ממז'יבוז'.

רשימה מפורטת זו, גם אם חלקית, נועדה לשקף את ממדיו הגדולים ואת חשיבותו של מרכז יהודי זה. למרבה הצער, המילים "שטעטל" "יידישקייט" נאמרות בנימה של זלזול בקרב הסביבה דוברת הרוסית, בין השאר גם היהודית. ואולם, ראוי לזכור כי אותו "שטעטל" צנוע בשם אוסטרוג היה יכול להתחרות מבחינת רמת הלמדנות באוניברסיטת הסורבון או באוניברסיטת אוקספורד.

הכנופיות של הקוזקים המרצחים עקרו מהשורש את העץ הרם, מלא ההוד והייחודי הזה, שהיה מלא הבטחה של ידע וטוב, של פריחה כלכלית ותרבותית – ולא רק עבור יהודי פולין לבדם. אחרי הזוועות הסדיסטיות של חמלניצקי הגיע מרד הקוזאקים בשנת 1702, אז נרצחו היהודים גם בידי הפורעים וגם בידי חיילי המשמר של מלך פולין, שנקראו להרגיע את הפורעים. לאחר מכן החלה מלחמת הצפון: חילות רוסים, פולנים, שוודים ואוקראינים חצו את וולהין בעודם זורעים הרס ומוות. באותה עת הגיע גם זמנם של ההיידמאקים, שהיו רוצחים ושוודים חסרי רחמים. תור הזהב של וולהין התחלף בסיוט שאינו נגמר – במאה שנים של שחיטה, אלימות ומוות בייסורים.

יהדות וולהין כבר לא הייתה מסוגלת להתאושש ולקום מתוך בור הדמים של השנאה. התמעטו ודעכו המסחר והמלאכות. הגאונים הפוטנציאליים של הדורות הבאים לא הספיקו לכתוב אפילו שורה וכבר נפלו על האדמה הרמוסה במגפי המרצחים. לא היה מנוס ולא הייתה הצלה: הידיים הגסות הוציאו להורג ממחבואים תת־קרקעיים, דחפו מעליות גג, שרפו בתוך הבתים ובתי הכנסת. דבר אחד ויחידי המשיך להחזיק יחד את העם, שאיבד את שפיותו מרוב הצרות והאימה: העולם של המסורת. היא ששמרה על העם מפני מצב מוחלט של התמוטטות והתפזרות.

מצב הביניים העלוב הזה, בלי תקווה ובלי תנועה, שרר עוד כמאה וחמישים שנים. למצב זה היה עד הילד צבי הירש פרייגרזון, יליד 1900 – בדיוק בן גילה של המאה העשרים. כך הוא מתאר את שפוטבקה שלו:

נפש האומה הייתה קודחת אז בבתי הכנסיות. בשבתות, בין מנחה למעריב, בקלויז החסידים. עם שלוש סעודות ספגתי את הרטט הישראלי, אשר הרעיל את דמי לעולמים. חבורת החסידים הייתה יושבה בהרחבה ושרה שירים עצובים. עיניי, עיני הילד, היו פקוחות לרווחה, ונדמה היה לי שאין שירים אלה אלא תפילה לבבית, המרעידה את הפרוכת השחורה בדרכה לאלוהים. מבעד לחלונות הנמוכים היה הולך ונכנס אל הבית הערב. הוא בא בצעדים קלים וזורע אפלולית בזויות. באפלולית הזאת המתעפה נפתחים לאט לאט שערי החול, ואני שומע כנפי היגון הכבד כשהן רועדות בחלל הבית. ר' עזריאל החייט, יהודי צנום ומוכסף זקנו, יוצא מכליו, סופק כף ומנעים ריקוד. הנה נמשכים אליו ר' פנחס'ל מליבוה ושמעלקי טופ, העיגול מתרחב, ותרבה הסחרחורת והיללה. [...]

כרחם חיה פצועה, בתקוף אותה חבלי־מוות, את עוללה, כה חרד עלי דורי היורד ויארוב בקנאה עזה לכל צעדי. תרבות יובלות ותקופות פערה

עלי את פיה לבלעני. כל האסכולות היהודיות הטביעו בי את סימנן
הצורב. ב"חדר" ספגתי את להט פסוקי המקרא, חיים השוחט הנהיר לי,
לנער הרך, את שבילי הבבלי.

(מתוך הסיפור "גלגולי הראשון")

ועוד כתב פרייגרזון על החדר של העיירה, על האור הקלוש של הנר שהאיר את
דרכם של הילדים באפלת הלילה:

פסח, מורי ורבי! בחדרו למדתי גם אני המחבר בשנים הקדומות
העצובות. בעט חרתי את המלים העבריות, צירפתי אות לאות והצבתי
על קווי המחברת האלכסוניים. גם אני קראתי בחומש את הסיפורים
הנושנים, פסוק אחר פסוק ותרגמתי לידיש. שיילקה הורביץ היה חברי.
יחד העמסנו את מעמס הדורות הקדמוני, יחד שיחקנו בכפתורים. גרנו
ברחוב אחד, ובלילות החורף הלכנו בחבורה הביתה. השלג חרק תחת
רגלינו. כתם אור חלש השתלט על כברת אדמה קטנה מתחת לפנסינו.
זנב נר היה תחוב בפנס, שהיה מפזר אור קלוש על מדרכת העץ
המושלגת. קטן היה האור, מפרכס ותועה בנתיבות. הלילה חיבק אותנו
במערומי אפלוליתו.

(מתוך הסיפור "גלגולי הראשון")

משבים חדשים

לצד המסורת היה עוד דבר: ההשכלה – אותה תנועה שנולדה בקרב יהדות
גרמניה, שנטתה לעבר השכלה כללית והתבוללות. במובנים רבים תנועת

ההשכלה הציבה את עצמה כמנוגדת למסורת. לאחר מכן הופיעו הציונות והסוציאליזם, על ההתפצלויות השונות שבתוכן.

מי שנחשב למייסד ולאבי הרוחני של התנועה היה משה (מוזס) מנדלסון (1729-1786), שנולד בעיירה הסקסונית דסאו, הנמצאת צפונית ללייפציג. מנדלסון קיבל השכלה יהודית מסורתית והוקסם בשלב מסוים מרעיונותיהם של הוגי הנאורות – לייבניץ, שפינוזה, רוסו ואחרים. לאחר מכן הוא הושפע עמוקות מן ההוגה ואיש החינוך הגרמני גוטהולד לסינג, שטען כי על היהודים להתבולל כליל בתוך החברה הגרמנית ולא להיבדל במאומה מן הגרמני הממוצע.

מנדלסון עצמו היה פחות רדיקלי. הוא סבר שליהודים יש זכות לשמור על אפיונים לאומיים מסוימים. הם יכולים אפילו להיות שומרי מצוות, רצוי על בסיס רציונלי, החותר להיפרד מן הרעיונות המיסטיים והמיושנים. דווקא המתניות הזו של "האב הרוחני" הייתה בדיוק הבעיה – מעין פצע קטן לכאורה, שגרם למותה של כל הציפור. היהודים המשכילים הברלינאיים, שהלכו בעקבותיו, בחרו בסופו של דבר בדרך מנוגדת לעולם המסורת. ארבעה מתוך ששת ילדיו של מנדלסון התנצרו זמן קצר לאחר שקברו את אביהם.

גם בהמשך, לאורך כל הדרך, על דגל ההשכלה הייתה חרותה מילת המפתח "התבוללות" – לפעמים בריש גלי, באותיות אש גדולות שמסתירות את כל הפרטים הקטנים, ולפעמים ביתר צניעות ובבושה, באופן המסתתר מאחורי סיסמאות יפות אחרות. רוב היהודים האירופאים – הגרמנים, הצרפתים, הבלגיים, ההולנדים והבריטים – פסעו על פני הדרך שנחצבה בידיו של משה מוזס החדש כבתוך ים האנטישמיות שנחצה לשניים, על פי תפיסתם. בדיצה וברינה הם צעדו קדימה לעבר חיים חדשים לכאורה של אזרחות אירופית המתאפיינת בשוויון זכויות. בבוז גמור הם נהגו להביט לאחור על ה"אוסט-יודן", השרויים בחיי השטטל העלובים – אותם יהודי גליציה, פודוליה או וולהין, שעדיין אחזו חזק בעולם המסורת. מי היה אז יכול להניח או לנחש כי

התבוללות תוליד אנטישמיות חמורה יותר וכי הים החצוי יחזור להתמלא ולקבור בתוכו לא את כרכרותיו של פרעה אלא את אותם צאצאים של סבא מוזס שהתנצרו.

אבל נחזור לוולהין. מסקרן לגלות כי "המנדלסון הרוסי" הראשון הופיע דווקא כאן, אף כי הגיוני יותר היה לצפות שיצוץ במקום "תרבותי" יותר, למשל באחת הערים הגדולות של תחום המושב – אודסה, קייב או מינסק; ואולי אפילו בבירה המלכותית סנט פטרבורג או במוסקבה. אומנם ליהודים עדיין לא התירו להתגורר שם, אך אפשר היה לעקוף זאת באמצעות השתדלות יתירה: התנצרות או שימוש בהרבה מאוד כסף. הפלא ופלא: אותו "מנדלסון רוסי" לא הופיע בערים אלו. באופן אירוני, הגורל קבע כי האב המייסד של השכלת רוסייה, יצחק דב בר לווינזון (1788-1860), עתיד להיוולד ולמות דווקא בוולהין, בעיירה ששמה קרמניץ, שהייתה כאמור מרכז יהודי עתיק.

כמו האבטיפוס הגרמני שלו, גם לווינזון קיבל חינוך יהודי מסורתי, ולאחר מכן התוודע באופן עצמאי לספרות האירופית הכללית ולרעיונות של הנאורות. בדומה למנדלסון הוא לא דרש להתנתק מהמטען התרבותי העצום של העם היהודי. האשמותיו המרכזיות של רב יצחק בער היו כנגד החדר, החוליה המרכזית במערכת החינוך העממית היהודית. הוא הגדיר את בתי הספר הללו כ"חדרי מוות" וטען שיש לעסוק פחות בלימודי תלמוד כדי לאפשר להתמקד בלימוד של דקדוק עברי ושפות זרות ובלמודים כלליים.

כמו מנדלסון גם יצחק בער לווינזון ראה ביידיש שפה המייצגת התבוללות וסגירות, שמעכבות את תהליך כניסתו של העם לדרך המלך של התרבות המדע האירופיים. להערכתו, על שפת היידיש היה להיעלם ולמות כדי לפנות מקום לשפת הסביבה הקרובה: רוסית (בגרמניה – השפה הגרמנית). בדומה למנדלסון, לווינזון שיתף פעולה עם הרשויות המקומיות. הוא הציג בפני שליט פולין, הרוזן קונסטנטין – ולאחר מכן גם בפני שר החינוך ולבסוף בפני המלך

ניקולאי הראשון – תוכנית מפורטת של שינויים באורחות חייהם של בני שבטו, השרויים בים הבורות.

התוכנית נועדה לבטל את ה"חדר" ולהחליפו בבתי ספר יסודיים, שמעניקים השכלה מקצועית וששפת ההוראה בהם היא רוסית. כוונתו הייתה לנתק את היהודים ממסחר זעיר לאפשר להם בעלות על האדמה ועיסוק בחקלאות. כדי להקטין את השפעתם הכבירה של החצרות החסידיים, לוינזון הציע להכניס צנזורה ממשלתית קשוחה על הספרים המודפסים בבתי הדפוס היהודיים.

אבל כאן נגמר הדמיון בין גורלותיהם של שני אנשי ההשכלה. להבדיל מגרמניה, שבה הכבוד לאנשי הספר והחינוך התבטא גם בתגמול כספי, רוסיה לא ששה לתמוך כלכלית במנהיגי הנאורות שלה. זוהי עובדה תמוהה בהתחשב בכך שמאמציו של לוינזון תאמו לחלוטין את רצון השלטונות הרוסיים לשלב את היהודים בחברה הרוסית. ככל הנראה הצאר וממשלתו העדיפו דרכים רדיקליות יותר ביישום התהליך של שילוב היהודים: הם האמינו בכוחם של שיטת הקנטוניסטים, הכוללת חינוך בפנימיות צבאיות ובמשמעת צבאית מחמירה, יותר משהאמינו בבתי ספר ובמכללות מקצועיות. כך או אחרת, לוינזון חי ומת בעוני מחפיר.

אולם החיבורים אשר כתב, בעיקר בשפה העברית – ספרים, מאמרים, קונטרסים סטיריים ושירים – השפיעו עמוקות על כמה דורות של מחנכים ואנשי ספר יהודים. לקראת תחילת המאה העשרים ארונות הספרים של יהודי רוסיה, גליציה, בסרביה ובאלטיקה היו מלאים בספרים לאו דווקא מהז'אנר של הספרות התלמודית בלבד. כך כתב פרייגרזון בהתייחסו לספרים שאליהם נחשף:

ובבית ר' פנחס'ל מליבוה מצאתי את כרכי "השילוח", בעריכתו של ד"ר יוסף קלזנר. מאבי, מאביאבי, מכל הדורות הקדמונים ירשתי את

החיבה הזאת לדברים שבכתב. הספרים העתיקים העירו במוח הילד ערפלי זיכרונות, ודמדומי חיים רחוקים שלטו בי עד אפס מקום. מדבריות חול השתרעו בארצות ההן, אוהלי בד כציפורים לבנות רפרפו בין החולות, ושבטים פרועים, כובשי כנען, העניקו לי מדמם. את הגשר בין כובשי כנען ובין יהודי עיירתי העבירה ברוב כישרון הספרות העברית החדשה. באמונה רבה טיפלה בעולם היהודי המצומצם ותרקע את השלשלת הארוכה, שלשלת הדורות, אשר צבתה את ישותי ותשעבדני עבד לה. היה לי לחסד היותי חוליה בשלשלת, ואלה אשר העזו לפרוק את העול מעל צווארם – היו לבוגדים, למשומדים, לגועל וחרפת-עולם.

(מתוך הסיפור "גלגולי הראשון").

מימוש של חלומי השני של לוינזון – החלפת מוסד החדר הישן בבתי ספר כלליים חדשים – היה כרוך אף הוא בבעיות ולא התנהל בקלות. היה ביקוש לא קטן לבתי הספר הללו, וגם הייתה כמות נכבדה של יזמי חינוך, מארגנים ומורים. הבעיה הייתה נעוצה בקבלת האישור המתאים. הן הרשויות המקומיות והן הרשויות המרכזיות התבוננו על המגמות החדשות בחשדנות: הניסיון בפועל הראה כי יהודי בעל השכלה טובה בדרך כלל משמש כלי הסתה בשמם של רעיונות סוציאליסטיים.

חשוב לציין שמצב זה נוצר במידה רבה באשמתם של שליטי רוסיה עצמם, שהגבילו בקשיחות את ההזדמנויות של היהודים להתקבל לבתי ספר ולאוניברסיטאות. לנערים ולצעירים היהודים ששאפו לרכוש השכלה לא הייתה אלא ברירה לצאת למסע בחוץ לארץ וללמוד במוסדות לימוד בשוויץ, בגרמניה או באיטליה. שם הם התוודעו לחופש מחשבה אחר לגמרי, שאי אפשר היה להעלותו על הדעת בתחומי רוסיה. אין זה מפליא כי המשכילים החדשים, בעלי תארים אקדמיים, שבו למחוזות הולדתם כשהם סוציאליסטים גמורים.

ישעיה ברלין ניסח בזמנו את המצב במדויק: במרחב הרוסי, שהיה מסורתי ולא התאפיין בגיוון רעיוני פוליטי, כל רעיון חדש באופן בלתי נמנע קיבל ממדים שכלל לא היו מתוכננים על ידי הוגיהם האירופאים. הסיבה לכך כלל לא נעוצה במרחבים העצומים של רוסיה או בנשמה הסלאבית המסתורית. פשוט במערב כל רעיון, עוד בשלבי הגיבוש הראשוניים שלו, נתקל במתנגדים נלהבים. לעומת זאת ברוסיה, בשל העליבות של הנוף הרעיוני המקומי, דבר לא הפריע לגזול פילוסופי או אידיאולוגי כזה או אחר לגדול לממדים של עוף טורף עצום במידותיו. לאור זאת אפשר להבין את החשדות של פקידי הממשלה הרוסית כלפי ההשכלה היהודית, בייחוד לנוכח האירועים שהתרחשו זמן קצר לאחר מכן. ואולם, מצד שני השלטונות עצמם הביאו על עצמם צרה זו, בעודם חוסמים את דרכם של היהודים למוסדות לימוד מהוגנים ברוסיה. על ההתמודדות עם גזירות אלו כתב פרייגרזון:

גזירת ההפליה ההשכלתית הייתה הקשה שבגזירות. האבות והאימהות היו חרדים לגורל בניהם: מה צפוי להם בלי השכלה כללית? רוב ההורים חלמו על גימנסיות ואוניברסיטאות. בחיי הדלות וההתנוונות של העיירה היהודית התבלטו היחידים בעלי השכלה הגבוהה – הרופאים, עורכי הדין וכדומה. אנשים אלה היו מדגולי העם, הם נחלו כבוד, גם דאגת פרנסה לא לחצתם. האינטליגנציה שימשה דוגמה של חיים מיוחלים.

אולם האיש היהודי שנמשך להשכלה נתקל בהגבלות הנבזות של המשטר הקיסרי. צער גידול בנים! אף בדבר הזה צריך להתחכם! המיעוט שבמיעוט היה ממיר לשם השכלה את דתו. מוצא זה לא היה מקובל בארץ רוסיה. המשומדים היו בזויים ונתעבים בעיני העם, לרבות קרוביהם הקרובים ביותר, והיה עליהם לעקור עם המרת הדת את כל השורשים המקשרים אותם אל צור מחצבתם. הימצא אדם בלי שורשים? היה על המשומדים להכות שורש בעם הרוסי שהוצרך לקלוט

אנשים אלה, על מבטאם המשובש, סימניהם היהודיים וכליכולם זר. לא קל היה למשומד בארצנו.

אך מה לעשות ואדם נצרך להשכלה. באינ ברירה פולסו דרכים אחרות, נפתחו גימנסיות ובתי ספר פרטיים עם ובלי זכויות, שרוב תלמידיהם יהודים. נתרכו בישראל האקסטרנים. בכל עיר ועיירה פעלו מורים פרטיים, רובם יהודים, שהיו מקנים לנוער היהודי ידיעות כלליות על פי תוכנית גימנסיות ובתי ספר ריאליים.

(מתוך הנובלה "רופאים")

זה היה המצב בשפטובקה הקטנה באותם זמנים. כך פרייגרזון מתאר את הפתיחה – ובעקבותיה את הסגירה – של בית הספר ללימודים כלליים:

נשכר מעון יאה בעל שלושה חדרים, הוזמנו אצל בני הנגר ספסלי לימוד, ספסל לשני תלמידים. בא מן הכרך זוג מורים – ברוך וחנה שקלובסקי. המורים הביאו איתם פסנתר, חנה ידעה לפרוט את ליסט וצ'ייקובסקי, גם לחנים יהודיים לבביים. אישה נעימת פנים ובהירת עיניים הייתה.

כעשרים נערים מבני עשר עד שתיים-עשרה נתכנסו לכיתה. לוח שחור היה תלוי על הקיר. המורה והתלמידים כתבו עליו בגיר מילים עבריות.

כל הלימודים התנהלו עברית בעברית. זאת הייתה חדשה בעיירתנו – תחיית השפה המתה. שפת הספר התחילה אז להתנער, ובפינות שונות קמו אביריה להילחם את מלחמתה העקשנית. בשנים הראשונות, כשהיה עליה להיאחז תחת השמש, דחקה מעט את רגלי היידיש, אחותה-צרתה, וחישה מהר התלקחו מריבות אין חפץ בין קנאיהן. הייתה זאת מלחמת קיום. השפה העברית המחודשת התחילה מעט להשתרש בין נערים ונערות יהודיים.

ברוך וחנה שקלובסקי היו מן המתנדבים הראשונים לצבא אסירי העברית. הם היו מתלמידיו של רבי אליעזר בן יהודה, הלוחם הראשון בעד העברית המדוברת. אנשים אלה היו בדורם כרבי יוחנן בן זכאי בדורו, ואולי נשתמרה בזכותם האומה הזאת מכיליון.

ברוך שקלובסקי ידע את הדרך ללבבות תלמידיו. מעולם לא הרים את קולו; ובלי קורטוב קפדנות הצליח להטיל משמעת בכיתה. [...] הלימודים היו: עברית, דקדוק, תנ"ך, חשבון, לימודי הטבע ומוזיקה. את שיעורי הטבע והמוזיקה ניהלה חנה. [...] השיעורים התקיימו על פי תוכנית מסוימת, שנקבעה לכל ימות השבוע. הם היו מתחילים בתשע ומסתיימים בשלוש אחר הצהריים. בהפסקות היו הילדים משתערים אל החצר. [...] זוג המורים היה עורך טיולים ליערות, לאפרים, לחופי הנהר. טיולים אלה נערכו לא רק בל"ג בעומר אלא לפעמים גם בערבי שבתות. חנה הייתה בקיאה מעט בבוטניקה, וכפי יכולתה פתחה בפני הנערים את עולם הצמחים. בשעות הנופש היו מדליקים מדורה, אוכלים ארוחה בצוותא ושירים שירים עבריים. השירים צלצלו פה זו הפעם הראשונה מאז בריאת העולם.

מספר התלמידים הלך ורב, התארגנה גם כיתה של נערות. המשטרה הביטה על בית ספר בעין רעה. את האיספראוויניק² היה אפשר לשחד, ואמנם עשו כך מפקידה לפקידה. אך מעל האיספראוויניק עמד הפריסטאו, ³ ומעל זאת עוד דרגות של פקידי משטרה. נוסף לזה אירעה תקלה, ומישהו הלשין לפני הרשות. נשלח כתב פלסטר לפטרבורג, ואת בית הספר סגרו מטעם הפקידות הגבוהה. ריננו שידי המלמדים היו באמצע – בית הספר התחיל לדחוק את רגליהם, ומה לא ייעשה למען

² דרגה משטרתית נמוכה.

³ דרגה משטרתית בינונית.

הפרנסה? רק כשנה התקיים בית הספר העברי בעיירה, אולם הוא נתן
בנפשות הנערים את הזיקה לעברו הרחוק של עמם, וזו נעשתה מאז נר
לנתיבתם בדרך הקשה, בדרך הדמים של דורם.

בית הספר נסגר. הסיכויים להיכנס לגימנסיה רוסית היו אפסיים. מה
לעשות בנער?

(מתוך "רופאים")

ארץ ישראל

כמו הטקסטים האחרים של פרייגרזון, גם "הסיפור שלא נגמר", הוא בעל אופי
אוטוביוגרפי תיעודי מובהק, שכן יש בו פרטים מחיי הסופר. כיום כבר קשה
לומר אם הטקסט הזה תאם את כוונות המחבר, או שמא הייתה זו רק סקיצה
ראשונית שהוא התכוון לעבד אותה בעתיד. ידוע רק שחלק זה של הטקסט היה
אמור להיות החלק המבואי של האפוס רחב היריעה ששמו "רופאים". יצירה
זו הייתה אמורה לשקף בפרטי-פרטים את הגורל המסובך של בני דורו של
הסופר, החל במפנה המאות התשע-עשרה והעשרים וכלה ב"פרשת הרופאים"
הנודעת, שאירעה בהשראתו של סטאלין. מותו בטרם עת של המחבר מנע ממנו
לסיים את מלאכת המחשבת הזו.

ואולם, אפילו בצורתו הנוכחית, הלא גמורה, "הסיפור שלא נגמר" מספק
עדות היסטורית יקרת ערך של יעד בלתי אמצעי לכל אותם אירועים היסטוריים.
כך פרייגרזון כתב על הדילמה שעמדה בפני הצעירים בני העיירות באותן שנים:

אולם לא רק חיי הדת משלו בעיירה. בתחילת המאה הופיעו שם קינים
של התפקרות, והיו צעירים שזנחו את העולם העבש של האמונה
הישראלית, אך לא חדלו להיות יהודים. ממשלת הצאר שלא הניחה

להם, תחום המושב, הגבלות בהשכלה, בחקלאות, בעבודה במשרדי הממשלה – כל זה עורר התנגדות ועקשנות. שנים מצער לפני תחילת המאה החדשה הופיעו ברוסיה שתי תנועות חדשות – התנועה השמאלית והתנועה הלאומית. הדת הבטיחה עולם שכולו טוב לימות המשיח והתפשרה עם הצרות והגזירות. האיש המאמין השליך יהבו על אביו בשמים והייתה לו איזו הקלה בחיים הרעים. אולם שתי התנועות האמורות הבטיחו שחרור מאותן הצרות עוד בעולם הזה. נוער רב נסחף עם הזרם השמאלי, שהבטיח ביטול האפליה עם מיגור המשטר הקיסרי. גם אגודת ציון משכה אליה רבים מאנשי העם היהודי על כל שכבותיו ומעמדיו, נעריו וזקניו. לברוח מחיי השחור לארץ השמש והתקווה, להחליף הכול – אף את השפה המדוברת, להתחיל חיים חדשים במקלט הבטוח – על זה חלמו האנשים. הצבע האדום התחיל מתחרה בכחול-לבן. ממשלת הצאר דיכאה ביד חזקה את הסוטים השמאליים, אך גם על הציונים לא הביטה בעין טובה.

(מתוך "הסיפור שלא נגמר")

בזמנים אלו פעלו במרחבי רוסיה העצומים ארגונים ציוניים רבים, וגם בשפטובקה הוקם ארגון כזה. נגבו דמי חבר, נערכו ישיבות, הוקמה ספרייה לספרים ביידיש ובעברית העוסקים בתכנים אמנותיים ולאומיים, וכן הוזמנו פעילים ציוניים שנשאו את הרצאותיהם בפני קהל. רוב היהודים ייחלו למצוא את עצמם במקום נטול אפליה, שיאפשר להם להתפרנס בכבוד. היו שהיגרו לארצות הברית, ואילו אחרים עזבו לפלשתינה לבנות שם יישובים חדשים. כאן ראוי לציין שתי נקודות חשובות. ראשית, ברור כי הדבר שהניע את הנוער היהודי הוא השאיפה ל"חיים נורמליים". התנאים הקיימים, שהוגדרו בקפידה על ידי המסגרות של המסורת, נראו באותה עת כבר לא נורמליים וכלל בלתי אפשריים. בשל מציאות זו נעורה בקרב הנערים והנערות בני שפטובקה

השאיפה לשינוי, בעודם מגיעים לשמוע עוד הרצאה של של תועמלן כזה או לאחר שהגיע לעיירה. התועמלן בתורו ראה בפניו המון אדם שהוא בבחינת "לוח חלק", כלומר קרקע לא מעובדת ובתולית מבחינה רעיונית, שאפשר לזרוע בה את זרעיה של כל אידאולוגיה אפשרית. ההחלטות שהתגבשו בקרב המאזינים להרצאות נבעו במובנים רבים ממספר גורמים מקריים: כישורי הנאום של המרצה, רמת הדמגוגיה שלו, וכן מצב הרוח הנתון של קהל המקשיבים.

שנית, בתשתית של שתי האידאולוגיות המתחרות הייתה מונחת אותה דילמה ישנה, הקשורה למתח שבין שמירת המסורת ובין מגמת ההתבוללות. משתתפי האירועים עדיין לא היו מודעים לעובדה זו, גם לא המרצים עצמם שניצבו על הבמות. הציונות והסוציאליזם הועמדו באותה שורה, כדברים שווי ערך – דבר שהיה כידוע רחוק מהאמת.

אם אנו מבינים את המונח "אידאולוגיה" כמערכת של רעיונות המתארת דגם של מבנה חברתי אידיאלי, בשאיפה לכונן סדר בדברים הקיימים בהתאם לכך, אזי הציונות, להבדיל מהסוציאליזם, כלל אינה מתאימה להגדרה זו. המטרה והשאיפה היחידות של הציונות היו ועודן קיומה של המדינה היהודית הלאומית, שנועדה לגאול את העם מקללת נדודים בארצות זרות במשך אלפיים שנה. בתחילת הדרך הציונות כלל לא דנה בשאלת המבנה החברתי. דווקא המהות הלא-אידאולוגית העקרונית היוותה סיבה לכך שנוצרו שילובים בלתי צורמים – לפחות בתחילת הדרך – בין הציונות לבין האידאולוגיות "האמיתיות" השונות: ליברליות, סוציאליזם, קלריקליזם, מסורתיות ועוד.

התורה המרקסיסטית, שעליה מושתת הסוציאליזם, היא קוסמופוליטית במהותה. היא מתרכזת במבנה המעמדי של החברה ומניחה כי המאפיינים הלאומיים של החברה אינם אלא הפרעה בדרך לאושרו של הפרולטריון המאוחד בכל הארצות. בעקבות פאולוס הקדוש, שהצהיר כי "אין יונים ואין יהודים, רק ישוע בכול", גם הסוציאליזם ביטל את הלאומים לטובת הצד

המעמדי הנכון. היה קשה למצוא אז גישה מיטיבה ומבטיחה יותר עבור המנוודים והמופלים בשל הסממנים הלאומיים שלהם. אתה לא רוצה להיות קורבן הפוגרום או לשמש מוליך ברקים עבור החזקים של העולם? התנצר! או על פי הנוסח של הטבילה הסוציאליסטית: השתייך לפרולטריון, עמוד תחת דגליה של תנועת הפועלים והאיכרים. בשני המקרים, בשני סוגי הטבילה, פירוש הדבר הוא הפסקת היהדות, כלומר התבוללות.

הגישה הסוציאליסטית אכן הייתה מבטיחה. השאלה היא: האם ההבטחות מתמלאות במציאות? תועמלני הציונות הנהנו בראשיהם החכמים לאות שלילה וספק והביאו דוגמאות היסטוריות שכלל לא היו חסרות, אך לבבות הרוב נמשכו אחר הסוציאליסטים. ארץ ישראל רחוקה, ואילו בונד, אסירים (סוציאלי-רבולוציונרים), אסדקים (סוציאלי-דמוקרטים), בולשביקים, מנשביקים – כולם כאן, ולהם צפוי עתיד מזהיר בחיקו של קרל מארקס.

אילו רצה הגורל, גם פרייגרזון היה עוטה מעיל קומיסרים שחור תוך חמש-שש שנים. הדברים התגלגלו אחרת לגמרי: הרשויות המקומיות סגרו את הגימנסיה בשפטובקה. במקביל לכך, בזכות השתלשלות האירועים המופלאה הגיעה לעיר בווהיין בשורה מקרובי המשפחה האודסאיים: גופי צדקה ציוניים מארגנים באודסה קבוצת נערים למסע לארץ ישראל, ללמוד שם בבית הספר הראשון ששפת הוראתו היא עברית! שמו של בית הספר הוא "הגימנסיה העברית הרצליה" והיא ממוקמת בעיר חדשה לחלוטין, תל אביב, שזה עתה מלאו לה ארבע שנים. זוהי אף היא העיר העברית הראשונה שהוקמה בארץ ישראל מזה כמעט אלפיים שנים. איך לא ירצו הוריו של צבי הירש לנסות את מזלם?

כל זה נשמע בלתי סביר לגמרי לבן תשחורת שזה עתה מלאו לו שלוש-עשרה שנים ומעולם לא יצא מחוץ לגבולותיה של עירת מולדתו שכוחת האל. ואכן – איפה שפטובקה ואיפה לעומתה אודסה, קל וחומר הארץ המובטחת? ודאי ברשימה יש מיליונים אחרים השואפים להגיע לשם. כמה נערים כאלה יש,

בוולהין ופודוליה, בגליציה ובבסרביה, בקייב ובאודסה, בוורשה ובלובלין...
מה הסיכוי לזכות בהגרלה מופלאה שכזו?

אך הנס אכן קרה: בסוף הקיץ עמד הילד בין שאר התלמידים של "הרצליה", אלו החדשים ואלו שחזרו זה עתה מחופשת קיץ, על סיפונה של האונייה "ירושלים" של האיגוד הרוסי לאוניות ולמסחר. המסלול היה אודסה – יפו. הילדים נסעו ללא הוריהם, בליווי של איש חינוך צעיר ושמו ישראל דושמן (1884-1947), אחד המורים הראשונים שלימדו בעברית בארץ ישראל. לימים הפך דושמן לאיש ספרות מפורסם, שעסק בשירה ובמחזאות, והוא לימד בגימנסיה הרצליה מאז שנוסדה ועד ימי חייו האחרונים.

נשמע קול צפירה שלישית. הגיעה שעת הפרידה. "ירושלים" ניתקת ממקומה [...] ככל שהיא מתרחקת מהנמל הולכים המלווים ומקטינים. אודסה מקטינה והולכת, והנה נעלמה מדינת רוסיה באופק.

מים, מים עד בלי קץ. שמש ותכלת, עננים וכוכבים. מסלול הדרך כולל חניות בקושטא, איזמיר, סלוניקי, איי יוון, ביירות. בכל נמל הייתה "ירושלים" עומדת שעות ארוכות. סירות היו מתקרבות אז אל האונייה, תגרנים עולים על הסיפון ומציעים סחורות שונות, בעיקר פירות דרומיים. שואל הביט מעל הסיפון על המולת הנמלים. עם ערבים היה מסתכל בשפע האורות המתנצנצים בערים הזרות. מקומו היה במחלקה השלישית מתחת לסיפון, שם הוקצתה לו אצטבת עץ. כל חבורת "הרצליה" נסעה בצוותא, והשעמום לא שרר ביניהם. דיברו עברית רהוטה, ושואל סיגל לו ללא קשיים את ההברה הספרדית.

הוא אהב לעמוד על הסיפון ולהסתכל במסילה הארוכה, רתוחת הקצף, הנגרת אחרי האונייה. דולפינים היו מקפצים מן המים, לוחשים תפילה אילמת וטובלים שוב. צליינים מבולגריה נסעו אל הארץ הקדושה.

מתחת הסיפון בקעו עם ערבים שיריהם העגומים. גם תלמידי
"הרצליה", ושואל ביניהם, שרו שירים עבריים.

— הרי הגליל ! — אמר פעם דושמן בהצביעו על שורת הרים כחלחלים
מפאת מזרח. שואל הדריך מבטו בארץ הזאת. לבו נפעם, כאילו את בית
אמו רואות עיניו. על סיפון האנייה של החברה הרוסית-פלשת'נאית
"ירושלים" פרצה שירת נערים שבים: הוי, ארץ מולדת, את ארץ
נחמדת! ...

אור בהק מאפסיים בבוקר הסתיו. האונייה עמדה. הורידו את הכבש,
הנערים ישבו בסירה לעלות אל היבשה. עוד מעט ורגליו של שואל
תדרוכנה על האדמה העתיקה הזאת. נמל יפו המה מאדם. אנשים חומים
ושחורים, עם תרבושים אדומים בעלי זנבות גדילים בקדקודיהם, סבלים,
תגרנים, נערים, נשים עטופות ורעולות, סוסים, חמורים וגמלים דר
דבשתיים עמדו, התנועעו אילך ואילך, הפליטו צלילים גרוניים. השאון
המזרחי רבהגוונים, שטח הים המשתרע עד האופק, אוושות המשוטים
הנטבלים במים ונעקרים חליפות, קריאות המוכרים פירות, מים,
ערמונים קלויים, מיני מתיקה — כל אלה נתמזגו לתמונה מרהיבה
בצבעיה וצליליה.

(מתוך "הסיפור שלא נגמר")

גימנסיה הרצליה

כאן ראוי לומר כמה מילים על גימנסיה הרצליה. רעיון ייסודה היה מקרי וצף
בשנת 1904 בעיר השוויצרית ברן — שם התקיים הסמינר שהיה מוקדש לנושא
אחר לגמרי, "פרויקט אוגנדה", ובו בנימין זאב הרצל הציע להקים מדינה
יהודית. מי שהנהיג את גוש המתנגדים הנחרצים ביותר לרעיון זה היה הציוני

מנחם אוסישקין (1863-1941). הוא הופיע בפני קבוצה של סטודנטים והביע דעה שלפיה משימתה המרכזית של הציונות באותה עת היא לחנך את הנוער לדבר עברית ולהכינו לרכישת כל המקצועות החיוניים להקמת המדינה.

בין משתתפי הסמינר היו גם הסטודנטים חיים בוגרשוב-בוגר (1876-1963) ובן-ציון מוסינזון (1878-1942), שהחליטו שלא לדחות את יישום הדבר. בנפשם של השניים, שהגיעו מאזור ברדיאנסק, בער הרעיון לקדם את החינוך היהודי. הם היו כציפורים מוזרות בתוך המבצר הסוציאליסטי הזה שחבריו, הסטודנטים הרוסים, היו אחוזים ברעיונותיהם של פלחנוב, מארטוב וטרוצקי. שניהם כיהנו כעבור שנים אחדות כמנהלים של גימנסיה הרצליה. אך הדבר קרה מאוחר יותר. בינתיים ביפו נפתח בית הספר העברי הראשון, שהיה ממוקם בשני חדרים בלבד, בדירתם הפרטית של שני יוצאי אודסה: יהודה לייב ופאני מטמן-כהן. אולם על הבית כבר התנשא השלט "הגימנסיה העברית" בשפה העברית בלבד! בזמנים ההם, בארץ ישראל, זה היה דבר לא ייאמן.

דבר נוסף נתפס כלא ייאמן: העובדה כי מדובר בבית ספר חילוני. חינוך מעורב לבנים ולבנות? מורה אישה? שפת הוראה עברית? גוועלד, יהודים! הקהילה היהודית הארץ ישראלית, שמנתה אז כמה עשרות אלפי אנשים, שצפה וקצפה. הרעש הגיע עד לאירופה ולאמריקה ואף נשמע על במת הקונגרס הציוני. הנציג סמי גרינמן, בנו של רב מכובד, נשא דברים מלאי זעם בתגובה לרעיון. חיים בוגרשוב אף הוא לא נשאר חייב ונשא בתגובה דברים זועמים עוד יותר. בסופו של דבר, גם בוגרשוב היה בנו של רב.

כך או אחרת, בשעה 7:45, בדיוק לפי מחוגי השעון בכיכר יפו, חלפו על פני הכיכר ונעלמו בסמטה הסמוכה שבעה-עשר בנים לבושים מכנס קצר, מעיל וכובע מצחייה ובנות בחולצות מלחים וסרפנים. היו אלו התלמידים הראשונים של בית הספר העברי הראשון של העת החדשה, ובו נלמדו כל המקצועות בעברית, כולל מתמטיקה ופיזיקה.

פיזיקה בעברית! אורחים מניו יורק ומבואנוס איירס הגיעו במיוחד לחזות בתופעה זו. שנים מאוחר יותר המורים לאלגברה וגיאומטריה ישבו לילות כימים, בעודם מתרגמים תרגילים וכללים מתמטיים מרוסית לעברית, שכן באותה עת כל המונחים והמושגים הנחוצים עדיין לא היו קיימים. היה צורך להמציא כל דבר מחדש, כמעט מאפס.

בין שבעה־עשר הנערים שצעדו בגאווה בשנת 1905 לאורך כיכר השעון שביפו – אותו "ביג־בן" יפואי שמחוגיו נמצאים באיחור תמידי – היו ראש ממשלת ישראל לעתיד משה שרת, מייסד "ההגנה" לעתיד דב הוז, והמפקד הראשי של "ההגנה" לעתיד אליהו גולומב. בשנתון ההוא כאמור למדו בבית הספר רק שבעה־עשר תלמידים, ואילו בשנה הבאה כבר למדו בו ארבעים תלמידים. זמן קצר לאחר מכן, לאחר השלמת בניית המבנה החדש בשנת 1910 בעיר החדשה תל אביב, כבר למדו בבית הספר חמש מאות תלמידים ותלמידות, שעתידים להיות העילית החברתית: שרים, גנרלים, מדענים, רופאים, סופרים, מלחינים ואדריכלים של המדינה היהודית העתידית.

מוסינזון ובוגרשוב חסרי המנוח הם שדאגו לסבסוד של בית הספר. ג'ייקוב מוזס הבריטי, נציג עשיר של הקונגרס הציוני, תרם את הסכום העיקרי עבור בית הספר והציב תנאי יחידי לתרומה: שהגימנסיה תיקרא על שמו של תאודור הרצל. כך נולד השם "גימנסיה העברית הרצליה". בעובדה זו יש משום אירוניה של הגורל, שהרי השיחה המעשית הראשונה על אודות בית הספר התנהלה במקום שבו התאספו יריביו הנזעמים ביותר של הרצל באותה עת.

מה היה ההבדל העקרוני בין גימנסיה הרצליה לבין בתי ספר יהודיים חילוניים אחרים בגולה, שנפתחו על ידי פעילי חינוך, נסגרו על ידי השלטונות הסובייטיים ושוב נפתחו על ידי אותם פעילים בעיירה הסמוכה? ההבדל היה נעוץ בכך שייסוד בתי ספר דוגמת אלה שבתפוצות היה, באופן כזה או אחר, בבחינת צעד ראשון לקראת התבוללות, אפילו כאשר המורים עצמם היו ציונים נלהבים. בגימנסיה "הרצליה" המציאות הייתה שונה במהותה.

ראשית, מנהיגיה של הגימנסיה עשו הכול כדי לבטא את נאמנותם למסורת היהודית. בן ציון מוסינזון, כאמור אחד ממייסדי הגימנסיה, לימד תנ"ך. עובדה נוספת שהשתכחה במרוצת השנים: דווקא הגימנסיה, מעוז הנאורות והקדמה, הנהיגה את איסור התחבורה בשבתות לראשונה בתולדות ארץ ישראל. מדי שבוע בימי חמישי השומר של הגימנסיה נהג לצאת לרחוב הרצל ולמתוח לרוחבו שרשרת מתכת עבה כדי לסמן את כניסת השבת הצפויה. עד תום השבת כל הכרכרות והעגלות, אפילו של הטורקים, לא העזו לעבור מול מבנה בית הספר.

שנית, כמעט בתחילת קיומו של בית הספר הונהגה בו מסורת של טיולים ברגל וסיורים מודרכים. יש שיראו בכך העתקה של המנהג שהיה קיים בבתי הספר הגרמניים והשווייצריים, שם סיורים שכאלה תמיד היו ועודם עניין שבשגרה. בארץ ישראל נוסף לסיורים הללו ממד מיוחד, רוחני יותר.

כיום קשה להבין את התופעה הזו על כל הניואנסים שלה, אם כי אפשר לנסות להבין את הרעיונות בקווייהם הכלליים. דמיינו לעצמכם את ילידי אודסה, שפטובקה, ז'יטומיר, מינסק ווילנה, המאמינים ברעיונות של המפעל הציוני, בעודם יורדים מן האונייה וצועדים לראשונה על שפת הים. הם צועדים על פני רציף הסירות המלוכלך, שם שוצף וקוצף לו השוק המזרחי, חמורים נוהרים והגמלים הגאוותנים לועסים. הם דורכים על פני האדמה הקדושה, שעליה קראו, התווכחו וחלמו. בראשיהם מצלצלים מילים עבריות אחדות – שמותיהם של גיבורי המקרא, הנביאים והמלכים; שמות של מקומות, ערים, עמקים וגאיות.

זמן רב הם חיו בארץ ישראל שבתוך עולם הדמיון שלהם. מעתה היה עליהם לשלב בין הדמיון לבין המרחב הממשי של השדות, המדרונות והוואדיות, של ימי השרב הממשיים ושל המדבר הממשי. ייתכן כי הם חשו כאילו הם המרגלים שנשלחו על ידי משה רבנו לארץ המובטחת. אך הם כלל לא דמו לאותם עשרת הפחדנים והחלושים ששבו אל המנהיג בעיניים פעורות מרוב אימה ואכזבה.

הם דמו יותר לכלב בן יפונה וליהושע בן-נון, שהביאו חזרה את גפן הענבים ואת בשורת האהבה. זוהי בשורת האהבה לארץ המזרה, הקשה, הלא נחשקת עבור רובם, אך מלאת החיים עבור כולם – אותה אהבה שנמשכה במשך שלושת אלפים שנים מהמאהלים המקראיים העתיקים ועד למעגן היפואי המלוכלך.

הקץ לחלומות: עתה הם היו צמאים למגע פיזי עם האדמה, כמה שיותר מורגש וגם כך טוב יותר. דווקא הצורך הזה – שהתבסס במידה מסוימת על המחשבה הטולסטויאנית, אם לא רק עליה – הוא הסיבה למשיכה הגורפת של הציונים לעבודת האדמה. הם ידעו את האדמה בגופם – בזיעה, בכאב, ביבלות, בידיים שנשחקו עד זוב דם. כמו כן, הם התחלו מיד לסייר בארץ בטיולים רגליים, שאפשרו להם לחוש את הארץ עם כפות רגליהם, להרגיש את העייפות גב ובברכיים בעקבות ריבוי ההליכות.

דרכיה של ארץ ישראל באותם זמנים היו מלאות בבדואים שודדים ובחיילים טורקים שרדפו אחריהם בעצלות. הדרך אל מחוץ לעיר התבצעה אך ורק עם מלווה חמוש. אפשר רק לדמיין את פליאתם של המטיילים כאשר לקראתם צעדה באופן נמרץ כיתת תלמידי הגימנסיה במכנסיים קצרים ועם שני דגלים מתנופפים מעל ראשיהם: דגל כחול-לבן ודגל עם סהר וכוכב. בשנות לימודיהם הספיקו התלמידים למדוד את הארץ בצעדיהם מנהר ליטני בצפון ועד מפרץ עקבה בדרום.

כך מתאר פרייגרזון את ימי לימודיו בגימנסיה:

את שאול השכינו בפנסיון של ליפסון, לא רחוק מהגימנסיה. ליפסון היה איש לא גבוה ולא כחוש, בעל זקן בהיר שנזרקה בו שיבה. ביתו הנאה בעל הקומותיים היה מאוכלס תלמידי "הרצליה", רובם מרוסיה. זה היה פנסיון ביתי. שלוש פעמים ביום היו הנערים מתכנסים בחדר האוכל. התפריט לא היה מגוון, אך סביב השולחן שררה רוח חברתית עליזה.

בימי השבתות והמועדים הייתה מתקיימת באולם העליון תפילה
בציבור, וגם את החתן שואל ברבי יואל קראו פעם לתורה.

בגימנסיה הרצליה למדו בצוותא נערים ונערות. את לבו של שואל
צדה התלמידה וולפסון. חוכא ואטלולא! נער בן שלוש-עשרה, שחלב
אמו עדיין לא יבש על שפתיו, יוצא לדרך הלבטים של אהבות ואנחות!
הופיע סוד בחייו של הורביץ הקטן, אך הוא לא התמכר בהרבה
לעסקים עדינים אלה. הייתה לו עבודה גם בלאו הכי – הן בימות החול
והן בימות השבת.

בבית הגימנסיה, המתרומם בבניינו האמצעי על שני אגפיו הרחבים,
באחת המחלקות בקומה השנייה, היו עוברות שעות הבוקר על גיבורנו.
הפרוודורים היו רחבים, דוממים בשעות השיעורים והומים בהפסקות.
שואל למד בכיתה השלישית עברית, חשבון, תנ"ך, ערבית, צרפתית,
גיאוגרפיה, היסטוריה. היו גם שיעורים של זמרה והתעמלות. שיעורי
ההתעמלות היו בחצר. המדריך אורלוב היה איש זקוף קומה ונעים חזות.
התלמידים עשו תרגילים שונים בקצב אחיד, וגם בעזרת מכשירי
ההתעמלות. היה נעים לעשות זאת תחת כיפת השמים הטובים. אי שם
השתרע הים התיכון, גליו ליחכו את החוף. הם שרו, הם דיברו שקט.
את שיעורי הזמרה ניהל מורה בעל פנים מזרחיות עם עיניים שחורות
ולוהטות. הוא היה בא עם מפוחית זעירה רבת צלעות...

שואל הורביץ היה טרוד על למעלה ראש. היה עליו לפטפט
ולהתנגח עם חבריו בפנים הפנסיון וחוצה לו. הרבה זמן הייתה נוטלת
הקריאה – חולשה זו לא עזבתו כל ימיו. פרט לזה היה עליו להכין
שיעורי הבית – המורים לא קימצו בשאלות ותרגילים ושירים, שיש
ללמדם בעל פה.

(מתוך "הסיפור שלא נגמר")

השירים המוזכרים כאן הם בעיקר בעברית. השפה העברית הייתה לא רק נושא הלימודים המרכזי בבית הספר אלא הפכה ליסוד מהותי בחיי היומיום של התלמידים. הם השתדלו לדבר אך ורק בשפה זו. כיוון שהגימנסיה הפכה עד מהרה למרכז התרבות של תל אביב הצעירה, התקיימו בה הרצאות, קונצרטים ואירועים מיוחדים. בני החבורה ראו את עצמם בתור מפיצה וסנגוריה של השפה המתחדשת. צודקים אלו שטענו כי תל אביב נבנתה סביב גימנסיה "הרצליה". קיימת בכך סמליות רבה, וחשוב להבחין בה. הבסיס הרוחני של מדינת ישראל לעתיד לבוא היה בוודאות המסורת, שהתגלמה בנוכחות המורגשת של בית המקדש הרחב מעל הכותל (המערבי). אולם הבסיס היומיומי, הממשי והחיוני התגלם במקדש אחר, של הציונות והעברית המודרנית, בדמותה של גימנסיה הרצליה.

כיום הדברים נראים ברורים ומובנים מאליהם, אבל אז, בזמן הלימודים שהתקיימו בשנים 1913-1914, הדבר כלל לא נראה ברור. בארץ ישראל התנהלה מלחמת תרבות של ממש. לצד הגימנסיה העברית פעלו כאן גם מוסדות לימודים גרמניים מבוססים ועשירים ורשת של בתי ספר "אליאנס", שבהם התנהלו הלימודים בשפה הצרפתית. שם לא היה שום צורך לתרגם את התוכניות המצוינות ארוכות השנים לשפת התנ"ך והתלמוד ולא היה נחוץ להמציא בייסורים מונחים חדשים בשפה העברית.

והיה מתחרים רציניים נוספים לשפה העברית: רוסית ויידיש. בייחוד היידיש. לפי הערכות שנעשו לפני מלחמת העולם השנייה, בין אחד-עשר לשלושה-עשר מיליון בני אדם הצהירו כי היידיש היא שפת אָמם. הערכות אלו התבצעו לאחר האובדן הגדול של מלחמת העולם הראשונה, בתקופת ההתבוללות ובתקופת העזיבה ההמונית של הצעירים אל הערים הגדולות. פירוש הדבר הוא שערב מלחמת העולם הראשונה עבור יותר מחמישה-עשר מיליון בני אדם היידיש הייתה שפת אם.

רק לשם ההשוואה נציין כי האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל כללה כשמונים וחמישה אלף בני אדם בשנת 1914. היו מהם שניסו לדבר עברית, אך רובם המכריע העדיפו להשתמש בשפות אחרות: רוסית, ערבית, טורקית, צרפתית, גרמנית, יידיש. האם העברית, המתחרה הקטנה, יכלה לגבור על כל אלו? ואפילו אם כל אוכלוסיית ארץ ישראל באותה עת הייתה בוחרת לדבר בלשון הקודש, המתאימה רק לתפילות ולחוכמה התלמודית – עד כמה לעניין זה הייתה חשיבות? רק בוורשה לבדה התגוררו באותו זמן פי ארבעה יותר יהודים!

מספרים על מסע של סופר יידיש שביקר בארץ הקודש ערב מלחמת העולם הראשונה. בהומור יהודי ייחודי אותו סופר דיווח על הניסיונות הכושלים לנהל שיחה בשפת הקודש: "הם בקושי הצליחו להחליף ביניהם משפטים בסיסיים, וכאשר חשו בצורך לתאר פעולה מורכבת, החלו ממלמלים ונוהמים, מדברים בשפת המחוות. כולם ידעו כאן יידיש מצוין, אך כיצד זה יהודי חופשי [חדש] יוריד את עצמו בעיניו ויעבור אל הז'רגון הגלותי! לכן אחר שהתייסרו בחיפוש חסר תועלת אחר המילה הנחוצה, הם עברו לדבר ברוסית".

תיאור זה, שנכתב במקור ביידיש, אכן נשמע משעשע. גם המסקנה שאליה מגיע הנוסע המלומד נשמעת הגיונית ביותר: לשון הקודש כוחותיה לא עומדים לה כשפה מדוברת, קל וחומר אין מה לדבר על ביטוי של רחשי הלב האנושיים באמצעות הכתיבה הספרותית. כאן, אגב, חשוב לזכור כי רק כמאה שנים לפני כן ספקות דומים הושמעו ביחס ללשון היידיש. במשך שמונה מאות שנים, לפני תקופת ההשכלה, השימוש ביידיש כשפת ספרות היה דל יחסית. הוא כלל תרגומים של טקסטים בנושאים דתיים שונים שעברו עיבוד עבור נשים ועבור אלו שאינם מסוגלים להבין עברית, עיבודים של אגדות גרמניות, משלים חסידיים, שירי עם, וכן הצגות מסורתיות של ה"פורים שפיל".

ספרות היידיש הייתה מצומצמת באופן יחסי בהשוואה, למשל, לספרות של השפות הרומאניות, שעד אותה עת הצליחו לצבור מטען ספרותי עצום. ליידיש

לא היו סופרים משל עצמה בדרגתם של צ'וסר, שייקספיר, דנטה, בוקאצ'ו רבלה או סרוונטס. אבל אם ניקח בתור נקודת זינוק שפות פחות "בוגרות", נראה כי היידיש בהחלט השתוותה בתחום זה לפולנית, לרוסית, לצ'כית או להונגרית. הספרות הצעירה שנכתבה בשפות אלו התחילה לפרוח בערך בזמן שבו החלה להיכתב הספרות ביידיש.

הצלחתה של היידיש מפליאה גם לאור העובדה שלא כל הכישרונות הספרותיים של העם היהודי הקדישו את מאמצייהם לכתיבה בה. בכל מקום שבו הם חיו ועבדו רובם העדיפו את השפות המקומיות על פניה. כיום כבר אי אפשר לדמיין כמה מפוארת הייתה יכולה להיות המסורת הספרותית ביידיש אילו חברו למאמצייהם של מנדלי מוכר ספרים, י"ל פרץ, שלום עליכם, פרץ מרקיש ויצחק בשביס זינגר סופרים יהודים נוספים כגון היינה, קפקא, צוויג, פסטרנק, מנדלשטם, קסטלר, באבל ועוד רבים אחרים.

בסיכומו של דבר, אפשר להבין את הסופר שצוטט לעיל, אשר בזמן שיטוטיו בארץ ישראל הביט מלמעלה, בספקנות, על מאמצייה הנמרצים של חבורת ממשיכי דרכו של אליעזר בן יהודה. באמת כמות העבודה שלה נדרשו המצדדים באותה "עברית ספרדית" (כך קראו לשפה המתחדשת בגלל הבחירה בהגייה הספרדית) נראתה מבחוץ בלתי אפשרית. אף כי החטיבה הראשית הלוחמת למען העברית, הגימנסיה העברית "הרצליה", כבר פרשה את כוחותיה, הרי שבאותה עת היא הייתה המוסד הלימודי היחידי בארץ שבו נעשה שימוש בעברית כשפת הוראה.

דווקא הצעירים החצופים מגימנסיה הרצליה עשו דבר בלתי אפשרי. שפת האם של אותם ילדים הייתה יידיש, אך אפילו שנה אחת של לימודים בגימנסיה הספיקה להם לשמור אמונים לשפה העברית במשך כל חייהם. הליכותיהם של אותם תלמידים לא הצטיינו בעדינות יתירה. הם נהגו לשרוק בחוצפה במהלך ההצגות שהועלו ביידיש, והפגינו מול מו"לים ב"מאמע-לושן". בהרצאתו של

הסופר הנוסע שהוזכר לעיל הם התנהגו באופן חמור ביותר, ולפניה אכלו עד בלי די חומוס, וכך קלקלו את כל האווירה תרתי־משמע.

בהקשר זה מתעוררת שאלה: האם צריך לקחת בחשבון קומץ של תלמידי גימנסיה, שטופי מוח בידי מאה־מאתיים קיצוניים, כאשר על הכף השנייה של המאזניים ניצבים מיליוני אנשים שקוראים, כותבים ומדברים בידיש? האם אפשר בכלל להשוות בין התרבויות הנוצצות של ברלין, ורשה או ניו יורק לבין הפריפריה הנידחת של האימפריה העות'מאנית המתמוטטת? עם כל הכבוד לעתיקות ההיסטוריות, הרי שהן חשובות לאדם המשכיל רק לשם ביקור אחד בהם, ואילו במציאות של חיי היום־יום הכול כאן נעכר על ידי הסירחון, החום, האוכל הנוראי ותנאי התברואה הגרועים. כך חשב לעצמו אחרי נסיעתו לארץ ישראל הסופר היידי. לעומת זאת, הנער צבי הירש פרייגרזון, בן הארבע־עשרה, חשב אחרת לגמרי:

בארץ ישראל הכיר יהודים פועלים ועובדי אדמה, חנוונים ומתלמדים, יראים ואפיקורוסים. הוא שמע את השפה העברית בחיי היום יום, ראה שמים תכולים, גלי ים מלחכים את החוף. רגליו דרכו ביפו ובירושלים, בחיפה ובטבריה, בדרך הזרועה אבנים אדומות, המוליכה אל כפר מודיעין...

[...] עלינו להתאחד ולשוב סוף סוף לארצנו. שמיה תכולים, שמשה מחממת, פרחיה ריחניים, אדמתה פורייה. שפתנו העברית מצלצלת שם בפי התינוקות. בחורים ובחורות, אנשים ונשים עובדים בשדות, בפרדסים ובבתי החרושת. עיתונים עבריים יוצאים שם מדי בוקר. על אדמה זו צעדו בימי קדם אבותינו. כל הר וגיא, כל אבן וחורבה – מצבת זיכרון לעברנו.

(מתוך הרומן "אש תמיד")

השורות החודרות הללו נכתבו בידי הסופר כעבור כמעט שלושים שנה, בזמנים האיומים של המלחמה שהשמידה שישה מיליון מבני עמו. כמה קשיים, כמה יגון וייסורים ראו עיניו במהלך אותם שלושה עשורים: זוועות הפוגרומים, מותן של העיירות המסורתיות, שנות ההרס והרעב, הרדיפות הפוליטיות והטרור, הפחד היומיומי שחודר לכל תא ותא בגוף. בעקבות שהותו בארץ במשך תשעה חודשים, בנפשו של הסופר לעתיד לבוא החל להבשיל הפרי החזק והחיוני, שלא נמחץ ולא הושמד למרות אותם שלושה עשורים איומים. הטעימה הקטנה מאותו פרי הספיקה לו לכל החיים. ומה היה בגרעין הפרי, בליבתו? השפה העברית.

מלחמת העולם הראשונה

בתום שנת הלימודים חזר צבי הירש לביתו לחופשת הקיץ – כמו תלמידים רבים שהגיעו מגרמניה, מאוסטרו-הונגריה ומרוסיה. בעזיבתו הוא עדיין היה מלא בגאווה, בתקווה ובביטחון בייעודו המאושר. הוא ראה את העתיד עד אופקיו – חלק כמו הים מעבר לסיפון האונייה ובהיר כמו השמיים שמעל הים. האם ייתכן כי הוא כלל לא העלה בדעתו שלעולם לא יראה עוד את חופי ארץ ישראל?

מלחמת העולם השנייה, שפרצה ביולי 1914, הרסה את כל התוכניות. האימפריה הרוסית והאימפריה העות'מאנית נצבו בשני צידי המתרס, העטור חוטי תיל. לא הייתה שום תקווה לחזור לגימנסיה הרצלית. היו דברים נחוצים יותר לחשוב עליהם כעת: הקרבה המסוכנת של וולהין, ובפרט של שפטובקה, אל הגבול והחזית. אב המשפחה, ישראל פרייגרזון, הגה באותם רגעים קריטיים החלטה מצילת חיים, כפי שהתברר בדיעבד: הוא החליט לנטוש את בית אבותיו ולהעביר את המשפחה למזרחה של אוקראינה, מעבר לגדת נהר הדנייפר.

בני משפחת פרייגרזון התמקמו במעונם החדש בעיירה הקטנה קורולביץ, בין נובגורד-סברסק לפוטיבל, רחוק מזוועות המלחמה. אלו שנשארו בוולהין, בפודוליה, בבלורוסיה ובקורלנדיה, ובייחוד בגליציה, היו הרבה פחות ברי מזל. נושא זה אינו כה מדובר, כיוון שהפוגרומים של מלחמת האזרחים וממדיו של "הפתרון הסופי" במהלך מלחמת העולם השנייה האפילו על הטרגדיה של האוכלוסייה היהודית שהתגוררה סמוך לקו החזית בזמן הקרבות שאירעו בשנים 1914-1916. פרק זמן זה, שארך כשנתיים, התאפיין בגילויי אנטישמיות חמורים – הן מלמטה, מצד העם, והן מגבוה, מן המטה הצבאי הרוסי (בהנהגת הרוזן הדגול ניקולאי ניקולאייביץ' וראש המטה נ' יאנושקביץ').

השנאה היוקדת שפרצה אז כלפי יהודים לא הייתה קשורה לסיבות ממשיות כמו ריגול או סיוע לאויב. באזורי הגבול יהודים נהגו להתפרנס באופן מסורתי מהברחת סחורות, ובזמן פעילות צבאית קל לבלבל בין פעילות זו לבין ריגול. מכל מקום, שום חשדות מסוג זה אינם יכולים להסביר את השתוללות הזעם והשנאה כלפי מיליוני בני אדם חפים מפשע. נוצר רושם כי אלו שלא הסתפקו ב"פירות הצנועים" של הפוגרומים בשנים 1880 ו-1900 רק חיכו להזדמנות הנכונה. המלחמה סיפקה להם סיבות לכך וגם נשק.

בהקשר זה חשוב להצביע על ההתבוללות כעל הסיבה הראשית לצמיחתה העצומה של האנטישמיות. בעקבות הצלחת ההשכלה ברוסיה גדלה כמות היהודים ששאפו להשתלב בחיי החברה כבעלי זכויות מלאות. החברה הגיבה לכך כפי שגוף האדם מגיב לגוף זר שהושתל בתוכו: בדחייה מוחלטת. וזו גברה עוד ועוד ככל שנוכחותם של היהודים נעשתה מורגשת יותר, וככל שהם ניסו להיראות ולהתנהג כמו הרוסים. ההוקעה הזו באה לידי ביטוי בכל מקום ובכל שכבות החברה: האיכרים העניים, הליברלים הנאורים העירוניים או אנשי הפקידות הגבוהה.

ההצלחות הראשונות של הצבא הרוסי, שכבש את גליציה המערבית ואת בוקובינה הצפונית, היו מלוות בפוגרומים ובמעשי אלימות, שהזכירו את

הזמנים של ההידמאקים וחמלניצקי. המחוזות הפנימיים של אוסטרו-הונגריה התמלאו בגלי פליטים יהודים. מספרם רק מהצד הזה של החזית הגיע לארבע מאות אלף. אך המצב היה חמור גם בצד השני, הרוסי, של התעלות. בכל מקום האשימו את היהודים בסיוע לאויב, טענו כי הם מחביאים במרתפיהם אויבים ומיידעים את הגרמנים על תנועותיהם של הצבאות הרוסיים. שמועה עברה מפה לאוזן כי "היהודים מחביאים טלפונים בתוך הזקן". היום קשה לקרוא על כך ללא גיחוך, אולם עבור קורבנותיה של שמועה זו הדבר כמובן כלל לא היה מצחיק.

המטה הצבאי תמך בסיפורים אלו באמצעות הצווים וההוראות שניתנו. הם נהגו לתפוס את היהודים ולהוציא אותם להורג בהתאם לגזרי דין שניתנו במשפטי השדה הצבאיים שנערכו בחופזה. לפעמים פשוט תלו את הנשפטים ללא דיבורים ארוכים. לעיתים קרובות הנאשמים לא הבינו במה הואשמו, שכן הם כלל לא ידעו את השפה הרוסית. בינואר 1915 יאנושקביץ שלח צווים לחילות ולפיהם יש להוציא את היהודים מבתיהם בכפייה מכל האזורים הסמוכים לקו החזית. כך למאות האלפים שברחו מרצונם החופשי – וכל מי שהייתה לו אפשרות אכן ברח באותם ימים – הצטרפו גם המגורשים.

הגירוש התנהל לפי הכללים והחוקים שאפיינו פעילויות מסוג זה – כלומר ללא שום כללים וחוקים. באותה עת נשארו בעיירות החלשים ביותר: זקנים ונשים עם ילדיהן הרבים. הם נדחסו בצפיפות לתוך קרונות משא – קרונות מהסוג שיהיו עתידיים לנסוע בעוד כשלושים שנה בכיוון ההפוך, לעבר אושוויץ וטרבלינקה. רבים מהמגורשים מתו בדרך מרעב וממחלות, ובקרבם פרצה מגפת טיפוס כתוצאה מהצפיפות ומתנאי התברואה הירודים. במזרח חיכתה להם קבלת פנים "מלבבת" של האוכלוסייה המקומית, שלא הייתה כל כך רגילה לאורחים מתחום המושב. למעשה, תוצאת הלוואי של הגירוש הייתה ביטול תחום המושב המקודש – להוציא את הערים המרכזיות.

כמות היהודים שברחו וגורשו נעה, בהתאם להערכות שונות, בין שש מאות אלף למיליון נפש. כמות האנשים שמתו מתוכם אינה ידועה עד היום. עם זאת ידוע לנו מספר ההרוגים בקרב היהודים ששירתו בשורות הצבא המלכותי הרוסי: כמאה אלף איש, אחד מתוך כל ארבעה "רוסים בני דת משה" שגויסו או התנדבו לשרת. בקרב היהודים המתבוללים אפשר היה לזהות פרץ של פטריוטיות: בשנה הראשונה של המלחמה התגייסו לצבא הרוסי כארבע מאות אלף חיילים יהודים, ועד שנת 1916 מספרם גדל לחצי מיליון. גם מן הצד השני של החזית נצפתה התלהבות פטריוטית: כשלוש מאות אלף חיילים יהודים שירתו בצבאות של גרמניה ואוסטרו-הונגריה.

תוארו לא מעט מקרים שבהם, תוך כדי התפרצות לתוך תעלת האויב, חייל יהודי שמע את אויבו שהוכה בכידונו לוחש ברגעי חייו האחרונים את תפילת "שמע ישראל". אפשר לומר כי עבור היהודים הייתה זו מלחמת אחים של ממש. בזמן שהם נלחמו בקו החזית וקיבלו עיטורי גבורה, בפאתי סרטוב או פרם הוצאו מתוך קרונות משא גופותיהן של נשותיהם המגורשות, ילדיהם המיותמים גססו בשולי הדרכים, ואבותיהם הובלו לגרדום כמו מרגלים.

כעשר שנים לאחר אותם אירועים תיאר צבי פרייגרזון באחד מסיפוריו אפיזודה אופיינית לאותם זמנים. יהודי מוולהין, צלם במקצועו, נוסע בתוך קרון מלא מפה אל פה, מחביא את פניו, מעמיד פני חירש, פוחד עד מוות שיזהו אותו כיהודי על פי המראה שלו או המבטא שבפיו. אם יזהו אותו נראה שיירצח, כי כך בדרך כלל נוהגים ביהודים. הוא עלה על הרכבת הזו רק בגלל שהיה מוכרח להגיע לעיירה בשם חרולין.

"אנו נוסעים ונוסעים", אמר הצלם בנחת והצית פפירוסה, "הרכבת נושמת כסוס פצוע, אנשים, תרמילים, שקים, עשן מאחורה, זמזומי דברים – בעגלה, על העגלה, מתחת לעגלה, על ה"בופרים", בכל מקום

חי שהוא. והכל מקללים את היהודים – בעיירות היה פטליורה גוזר אז את בני עמנו.

“אני שוכב בעגלה באופן משונה”, אמר שמואל־נחמן פטרוביץ’ בכאב וירה מפיו רצועת עשן אפורה, “וערל אחד מספר איזה סיפור נורא. הכל היו מקללים את היהודים. הנה, ‘ואט’ אמר הערל, ‘באים אנו לכפר אחד בגליציה, והאונטר אומר לי: ‘טאראסוב’, אומר לי האונטר, ‘שמא עלינו ללכת אל הטחנה, יהודי אוחז בטחנה והיהודים’, אומר לי האונטר, ‘הם בוגדים כולם כאחד ובני נעות המרדות!’ אני לוקח לי את האונטר ובא אל התחנה, והנה ואט, אמנם כך, היהודי יושב על בהונות רגליו, שפופרת הטלפון החשאי בידיו, והוא מלהג לו בלשונו האוסטרית. אז אמרתי לו ככה: יהודי נבזה ושנוא אלוהים, תינזף אמך, אשתך ואלוהיך! הנה אנוכי, טאראסוב, וכל קהל הצבא הרוסי יושבים בקרה וברעב, מוכים ונענים למען הצאר שלנו והמולדת, ואתה, תינזף אימך, פרתך ואחוריך, בוגד בצבא הקדוש שלנו ורומס אותו ברגליך הטמאות’. ככה אמרתי לו ליהודי, והוא, מובן מאליו, היה מגמגם בשפתו ומקיש את ברכיו זו בזו מפחד. אז הורדתי את כידוני מכתפי ושחטתי אותו בלי כל חמלה. אני תחבתי את הכידון בגרונו המגמגם, תינזף אמו, לאומו וכל הטחנה שלו הארורה...”

“הטחנה שלו?” חזר אחד השומעים בנעימת שאלה על דבריו האחרונים של האקמסר. תפלה הייתה השאלה, השאלה נשאלה בקול נסער מאד, איש לא השגיח בה.

“אנו נוסעים ונוסעים”, אמר שמואל־נחמן פטרוביץ’, “אני שוכב באופן משונה מאוד ושותק, לבל יכירוני בדברי, הרכבת זוחלת, עומדת, נושמת, זוחלת, שחר רטוב בא אל העולם, לטף את השדות. כשעמדה הרכבת ליד תחנתי, תחנת חרולין, כבר מחק השחר את הכוכבים הרחוקים ורוח קליל טייל על האדמה. תחנת חרולין! אני קופץ ממקומי,

פונה ימינה, שמאלה – ידיים, רגליים, נחירות, צחוק ולהג, שקים, תרמילים, סלים, גופות – לא לזוע, לא להידחק אל דלת היציאה. ואני שותק...”

”אני שותק!“ קרא שמואל נחמן פטרוביץ’ בהתלהבות רבה, ”אסור לי לדבר, לבל יכירו את מבטאי היהודי. שעה ארוכה אני מתלבט כתרנגולת שחוטה על מקומי, שחר חרולין נדחק אל אנדרלמוסיית העגלה, פוגע באימת האפלולית, מבליט את הזוהמה המעושנה – ולא טוב, אוי, לא טוב...”

”לא טוב?“ שאל שוב אחד השומעים, ותפלה מאוד הייתה השאלה, רק כבושת רחמים עד שלבי התפרץ בקרבי.

”והנה בצלצל הפעמון שתיים פעמים“, אמר הצלם וירק את פפירוסותו יחד עם רוקו, ”לא יכולתי נשוא ואצעק: ’תחנת חרולין!’ צעקתי, ’תנו לי ואצא!’ ותיכף ומיד, כמובן, הכירוני הכל והתחילו לצעוק: ’יהודי!’ כולם קפצו ממקומותיהם ויסבו עלי בצעקות והמולה רבה, העיניים היו זועפות, האגרופים – קמוצים, והיה לא טוב, אוי, לא טוב... פטליורה היה גוזר אז את בני עמנו...”

(מתוך הסיפור ”אמי”)

על חסדי השלטונות אי אפשר היה לסמוך, אך הייתה תועלת בארגונים היהודיים שהוקמו ערב מלחמת העולם הראשונה: אופ”ה (איגוד להפצת ההשכלה בין היהודים) ואור”ט (איגוד בעלי המלאכה והחקלאים). בשנת 1915 הוקם בפטרוגרד אקופ”ו – האיגוד היהודי לסיוע לקורבנות המלחמה. הציונים היו דומיננטיים בארגונים אלה, להבדיל מהסוציאליסטים שהיו בימים אלו שקועים בדאגה לעתיד הכללי הוורוד ופחות התעניינו ביתומים ובנכים בשר

ודם. ככלל, הציונות התחזקה בתקופת מצוקה זו. נראה שמהמורות החיים תמיד מחזירים את בני האדם אל המציאות.

זהו הסיפור היהודי התמידי – המיומנות להפוך את האסון להזדמנויות חדשות. אקופ'ו והאיגודים האחרים לא רק שימשו כלים יעילים של סיוע הדדי וגיוס אמצעים, אלא גם היו ליסודותיה של החברה האזרחית ברוסיה ובארץ ישראל. כך, למשל, רשת בתי הספר של אור"ט קיימת בישראל עד היום. כאמור, תחום המושב בוטל בצו מפורש, אך לא מתוך הרצון הטוב של השלטונות כפי שלפעמים נוהגים לטעון. כל אותם פליטים יהודים הביאו איתם לא רק טיפוס, שחפת ואנטישמיות, אלא גם רוח של יוזמה וצימאון לידע. בהרבה ערים גדולות – כגון חרקוב, סרטוב, וורונו', יקתרינוסלב, רוסטוב על הדון, ואפילו בסיביר, עד העיר הסינית חרבין – החלו להופיע עסקים חדשים, בתי מלאכה, מפעלים, בתי דפוס, הוצאות לאור, בתי יתומים ומוסדות לחינוך ולהשכלה.

למעשה, מעטים המקומות שנתרו ברשימת המקומות האסורים למגורי יהודים: סנט פטרבורג, מוסקבה, המחוזות של הקוזאקים, וכן אתרי נופש שבהם מראה הפאות היה עלול לפגוע ברגשותיהם העדינים של הנופשים. אולם איסורים אלו לא נשמרו באדיקות רבה, שכן בזמן המלחמה היה קשה לעקוב אחר הגלים העצומים של המגורשים והבורחים. כך נאלצו גם להגדיל את אחוזי המתקבלים לבתי הספר ולגימנסיות. בסופו של דבר, גם ילדיהם של הפליטים ושל חיילי המלחמה היו צריכים מקום ללמוד.

יהודי רוסיה הנלהבים טיפחו תקוות וחלומות להקים אוטונומיה לאומית, ולשם כך אף ייסדו את הלשכה המרכזית לקהילות יהודיות. לקראת סוף ימי המלחמה לרשותה של יהדות רוסיה עמדה רשת מסועפת ומאורגנת היטב של גופים אזרחיים. מערכת זו פעלה ביעילות עד קיץ שנת 1919, כאשר הוועדה העממית לענייני הלאומים, שבראשה עמד סטאלין, חיסלה אותה לגמרי

באמצעות צויה הקשוחים. בעקבות זאת חדלו מלהתקיים הלשכה המרכזית לקהילות יהודיות וכל יתר הגופים האזרחיים שהוקמו קודם לכן. אך טרם הגענו לשנת 1919. בינתיים ישראל פרייגרזון הצליח למצוא מפלט עבור משפחתו בעיירה העורפית קורולביץ והחל לחשוב על המשך ההשכלה עבור בנו. כזכור, כלו התקוות לשוב לארץ ישראל. וכאן, שוב, בעת הצרה הגיעה הגאולה.

אודסה

ברבות מיצירותיו של פרייגרזון, בסיפורים וברומנים, מוזכרת העיר אודסה פעם במשפט חטוף ופעם בפרטיפרטים. בדרך כלל הסופר נמנע מלנקוב בשמה ומעדיף לשון נקייה: "העיר הדרומית", "העיר שעל שפת הים" וכד'. זהו מקרה המייצג את נטייתו של הסופר לתאר כך מקומות שהיו קרובים ללבו באופן מיוחד.

בקורפוס השופע של הטקסטים שכתב פרייגרזון – להוציא את "יומן הזיכרונות" הדוקומנטרי באופיו – לא מופיעים שמות כמו "שפטובקה" או "קורולביץ". את עיירת הולדתו שפטובקה – שאותה הוא ממקם בין סלאבוטה וסודילקוב ובין ברדיצ'ב לרובנו, באופן שתואם במדויק את מיקומה במציאות – הוא מתאר לעיתים בצירוף המילים "העיירה שלי" או במילה הפשוטה "עיירה". הדבר נכון גם ביחס לקורולביץ, שאליה צבי הירש נהג לחזור בנעוריו מדי שנה לחופשת קיץ ושבה התגוררו רבים מחבריו. ממקום זה הוא הלך בלי להפנות מבט לאחור לעבר החיים הבוגרים, שהבטיחו לו רבות.

מאפיין זה בכתיבתו עשוי להיקשר למנהג היהודי, הנובע מאמונה טפלה במקצת, להימנע מלשאת לשווא את השמות האהובים והיקרים ללב. הדבר עשוי להעיד על התפקיד הגדול שמילאה אודסה בכינון אישיותו ובהתפתחותו של הסופר לעתיד לבוא. אין זה מפתיע, שהרי ידועים השמות הבולטים של הסופרים שחיו בעיר המופלאה הזו וספגו את האנרגיה החיה והתוססת והבלתי

נדלית ואת ההומור הייחודי שלה, את רבגוניותה, את המבט הפילוסופי המעורבב באירוניה, שלעיתים אף קריצת נוכלים אינה זרה לה. חיים נחמן ביאליק, איסאק באבל, ולנטין קאטאיב, איליה אילף, יבגני פטרוב, אדוארד בגריצקי, קונסטנטין פאוסטובסקי, יורי אולשה, ולדימיר ז'בוטינסקי, סאשה צ'רניי, סמיון קירסנוב, קורניי צ'וקובסקי – זוהי רק רשימה חלקית של כוכבי הספרות שזרחו בשמי אודסה בזמנים שבהם פחות או יותר חי ולמד בה צבי פרייגרזון הצעיר.

אבל איך הוא, מתבגר מקורולביץ, הצליח להתקבל לגימנסיה אודסאית רוסית? שוב: מכורח הנסיבות. אנשי הגימנסיה המפורסמת שבלובלין, על כל צוות המנהלה שלה ומוריה, נמלטו בזמן המלחמה לאודסה. רוב הנמלטים היו אותם יהודי לובלין שלא נתנו להם להתקרב למפתנו של המוסד הלימודי היוקרתי (ואילו היו נותנים, היה הדבר במסגרת מכסת המקומות המצומצמת שנקבעה מראש).

יהודי אודסה לא היו מתקבלים אל גימנסיית לובלין, שכן הם לא יכלו להיחשב פליטים. לעומת זאת בחור כמו צבי הירש, שמשפחתו החליפה בתחילת המלחמה את מיקום המגורים, היה מתאים בהחלט. לשם מבחן הקבלה פרייגרזון נדרש לחזק את ידיעתו בשפה הרוסית, שבה שלט רק ברמה בינונית. לאחר שעבר מבחן זה בהצלחה, הבחור המוכשר התקבל לגימנסיה. הוא התגורר אצל קרובי משפחה מבוססים מצד אביו ולמד במסגרת של לימודי ערב – דבר שאפשר לו לעסוק במקביל לכך גם במוזיקה. יחד עם סיום לימודיו בגימנסיה סיים צבי הירש את בית הספר האודסאי למוזיקה במחלקת הכינור. באותה עת אנשי אודסה העריצו מוזיקה, לכן כל הילדים היהודים למדו נגינה בכינור או בפסנתר.

בוקר חורפי מגיע, מבעד לחלון הפציע השחר, אולם בחדר האוכל עוד חשוך לגמרי. החלונות פונים לרחוב ארנאוטסקאיה, הרחוב מתעורר

בהדרגה, נשמעים קולות מהרחוב, נקישות פרסות הסוסים, גשם חטוף סיים לנגן את מנגינתו. כל הקולות והצלילים מפלחים ערפל עבות המשתרע מעל העיר. השעון מראה כבר שמונה. המשרתת פולה טורחת במטבח. לאחר ארוחת הבוקר שקט משתרר בבית, וזה זמן טוב להכין שיעורים: מתמטיקה, היסטוריה, מדעי הטבע... ועוד ללמוד בעל פה קטע שירה. לקראת השעה אחת־עשרה כל שיעורי הבית כבר מוכנים, אפשר לשים את הספרים והמחברות בתיק בית הספר ולהתיישב מאחורי הפסנתר. שעתים בדיוק מוקצבים לתרגילי המוזיקה, שעה בבוקר ושעה בערב. החדר מתמלא בצלילים כמו בפרחים. לאחר מכן אפשר לקרוא בסיפוריו של עזרא גולדין... העברית תפסה מקום חשוב בנפשו של הנער. בגימנסיה "הרצליה" הוא קיבל מטען עצום שיספיק עד סוף חייו. בשעה אחת וחצי מגיע הזמן להזדרז ולצאת החוצה. המיית קולות וחריקות תמידית ברחוב, צלילי חריקות וצרחות, מבטא אודסאי רוסי מתערבב עם נימות יידישאיות. שיחי השיטה הפורחת דבוקים אל כתלי הבית משני הצדדים – את כל זה חוצה שואל הורביץ בדרכו לגימנסיה. והנה הוא בכיתתו. שם שוטפים החיים במסלולם. כשלושים נערים, שניים שניים על ספסליהם

מצלצל הפעמון ונכנס מורה המתמטיקה אלכסנדר איבאנוביץ' – איש גבה־קומה בעל פיקה בולטת, שערותיו הערמוניות צונחות על מצחו, והוא מנערן למעלה בנענוע ראש. אחר אלכסנדר איבאנוביץ' בא קוזלוב, מורה הספרות הרוסית, איש קשיש בעל שפם לבן ופנים אדמוניות, מורה מנוסה וחביב על התלמידים. אחריו בא יארימה, משגיח הגימנסיה, איש קצר וכרסתני, שלימד לאטינית על פי שיטתו וספר הלימוד שלו. הוא אהב להתבדח, אך עיניו היו כבדות, ואיש לא צחק מבדיחותיו.

שיעורים רודפים זה את זה. תוכנית הלימודים כוללת שיעורי דת בשם "חוק אלוהים", ובאותה שעה לומדים התלמידים היהודים את תולדות

היהודים על פי ספרו של דובנוב. שיעורים אלה שימשו לשואל תחליף גרוע לשיעורי ההיסטוריה ב"הרצליה" הרחוקה.

בא הערב. נסתיים השיעור האחרון. הנערים מתפרצים החוצה. זמן מה הם מתנגחים, וגם הילקוטים משתתפים במערכה. והנה הם מתפזרים. שואל צועד הביתה עם חברו שולברג. הם לבושים מדים של תלמידי גימנסיה ממשלתית. מעיל ירוק־אפור עם כפתורים מנצנצים, כובע בעל מצח לכה עם "קוקרדה" של מתכת צהובה. אודסה־אמא שטוחה לפני הנערים, מכוסה שכבה דקה של חורף ושלג. על העמודים תלויים פנסים הזורעים אור קלוש סביבם. החנויות פתוחות, החלונות מוארים.

(מתוך "הסיפור שלא נגמר")

לכאורה הגימנסיה והקונסרבטוריון למוזיקה די בהם כדי למלא את החיים, אבל לא עבור צבי הירש. נשמתו עדיין שייכת לעולמה הקסום של גימנסיה הרצליה, לארץ ישראל ולציונות. נוסף על כל עיסוקיו הנער משתתף בלימודים בישיבה החילונית בהנהגתו של חיים צ'רנוביץ (1870-1949), שהיה איש ספרות ידוע, מורה ופובליציסט וכתב תחת שם העט "רב צעיר". צ'רנוביץ ותלמידיו הצליחו להרכיב צוות הוראה יוצא דופן באיכותו, שכן באותם זמנים טובים באודסה היה במי לבחור. חיים נחמן ביאליק נתן את הרצאותיו באולמות הישיבה, גם המנהיג הציוני מנחם אוסישקין נמנה עם צוות המרצים, וכן לימד שם ההיסטוריון הנודע יוסף גדליה קלוזנר (1874-1958) – דמות שהשפיעה על הנער צבי הירש השפעה העמוקה. כך כתב פרייגרזון כארבעים שנים מאוחר יותר:

כמעט כל יום שבת, כל יום חג ומועד, ולפעמים גם בבוקר השכם, לתפילת סליחות, הייתי הולך לשמוע את מינקובסקי. זה היה באודסה, שהייתה אז עיר ואם בישראל. עוד פעלו שם ביאליק, קלוזנר, הוצאת

“מוריה”, אוסישקין. קלוזנר היה מדריכי לעברית, הייתי בא לפרקים לביתו, היה נותן לי ספרים לקריאה. בפעם הראשונה נתן לי את כל שירי יל’ג בכריכה שחורה.

(מתוך “יומן זיכרונות”)

על פי העדויות שנכתבו ב”יומן זיכרונות” הסופר חי באודסה שנים אחדות, ושם הפך מנער לאיש צעיר. דווקא בשנות המלחמה וההרס הוא רכש את כל מה שהגדיר אותו כיהודי. הוא כאמור היה תלמיד בגימנסיה ובקונסרבטוריון, שם למד את תורת המוזיקה ממורו א’ גורדון וכן למד נגינה בכינור מהמורה לוין (שהיה מורו ורבו של יאשה חפץ הנודע). הוא נשם את האוויר הימי של אודסה, טבל בים, השתזף, גדל והתפתח תחת שמיה. כוכבי העיר הזו הבהיקו לו באור בהיר וניבאו עתיד מזהיר. בית הכנסת ברודי, יוסף קלוזנר, הקונסרבטוריון, כתב העת “השילוח” – כל אלה חינכו אותו ברוח היהודית.

צבי הירש השתתף גם באגודת הספורט “מכבי”. באודסה האזין להרצאותיהם של הסופרים מרדכי ספקטור ויעקב פייכמן ולהרצאותיו של עורך הדין אוסקר גרוזנברג. הוא צפה בשחקניות אסתר רחל קאמינסקאיה וקלרה יונג, וכן שמע שירי עם יהודיים בביצועה של איזה קרמר. זה היה עולם נעוריו וכינונו כאדם בוגר – עולם שחי בתוכו עד סוף ימיו.

והנה רוחות המהפכה הצוננות הגיעו עד לאודסה:

בתחילת מארס הגיעו לאודסה השמועות הראשונות על ועד הדומה שהוקם בפטרוגראד בראשותו של רודזיאנקו. בראש הממשלה הזמנית עומד הנסיך לבוב. מיליוקוב נתמנה לשר החוץ, קרנסקי – לשר המשפטים. התארגנה מועצת צירי הפועלים. נאסרה הממשלה הקודמת – שטרומר, סוכומלינוב, פרוטופוב וכת דיליה. אחר הוכרז על התפטרותו של ניקולאי השני ועל האסיפה המכוננת העתידה לעצב את

משטרה של רוסיה. באו אסיפות וכינוסים, הפגנות ומיטינגים, צעקות ותשואות, כרוזים והחלטות, קולות קוראים וברכות, הודעות והדים, קובלנות ואיחולים וכל מיני תגובות על המאורעות. חלק קטן מן האוכלוסייה – האצולה, הפקידים הגבוהים, הבורגנות העליונה, פקידי משטרה והבולשת נודעזעו משפע התהפוכות ומהתמוטטות הקרקע תחת רגליהם. רוב העם צהל וחיכה לתמורות טובות.

בשבעה במארס נערך באודסה מצעד של חיל המצב, ושואל הצליח להידחק לכיכר הסובורית. ראש מטה הגליל, הגנרל מארקס, רכב בראש המצעד, ענווד סרט אדום. מרחוב דיריבאסובי השתפכו אל הכיכר תזמורות, פלוגות חיילים, מלחים, קצינים, וסרטים אדומים, באברקים, על הפגיונות והכובעים התנוססו דגלים אדומים: "תחי רוסיה החופשית!". התזמורות ניגנו את מרסלייזה. נאמו נציגי ארגונים שונים, ומארקס בתוכם. אחר עבר המצעד ברחובות העיר. האביב צעד איתו.

אודסה רתחה. הופיעו מפלגות למיניהן. "מלחמה עד הניצחון! יחי הצבא! יחי הצי! תחי הממשלה הזמנית!". הבורגנות הגדולה והזעירה כבשה את עמדות המפתח בשלטון ובחיי החברה. בקפה פאנקוני נידבו כסף לטובת הלוחמים החולים והפצועים. נערכו מכירות פומביות של פרחים. ברחובות צברו הגימנזיסטים והסטודנטים כסף לתוך קופות ציבוריות.

היה שמח. אצל חנויות הנפט עמדו תורים ארוכים. נתנו רק קווארטה לאיש. על פי התלושים היו מוכרים שתי ליטראות סוכר לחודש. התיאטרונים ובתי הראינוע היו מלאים. בתיאטרון של בולגארובה הציגו את "הנקודה היהודית", "בר־כוכבא", "עקדת יצחק". בתיאטרון החדש פעלה להקת בועז יונגוויץ שהשתתפותה של קלרה יונג. הציגו את "חנצ'ה באמריקה", "ג'קלה שקרן", "הוי, אנה, הישאר", "מדמאוזל הופלה". באולמות הראינוע הוצגו סרטים נהדרים בהשתתפות מלכות

הבד והאריות שבשחקנים. וירה חולודנאיה, פולונסקי, איבן מז'וּחין.
הסרטים האילמים טורטרו חלקים-חלקים בלוויית פסנתר.

היה טוב עד לאין ערוך. במוצאי שבת, אחד עשר במארס, הייתה
בתיאטרון רישלייה הגדול אסיפת הנוער הציוני. אלפי בחורים ובחורות
צבאו על התיאטרון ולא יכלו להיכנס מחוסר מקום. באולם שררה
אווירה חגיגית. נשמעו שירים. "שאו ציונה", "די שבועה", "תחזקנה"
נתערבבו באנדרלמוסיה. את נאום הפתיחה נשא מנחם אוסישקין. הוא
קרא לאחדות הנוער היהודי להתכנסותו תחת הדגל הלאומי, לעבודה
פעילה בעד ארץ ישראל ועם ישראל. הקהל ליווה את דבריו בתשואות
סוערות. אחר הרצה הסטודנט מיכאלסון על בעיותיו של הנוער הציוני.
פרט לעבודה רב-צדדית לעזרת היישוב הארץ ישראלי, קרא המרצה
למאבק על זכויות העם היהודי בגולה, לארגון כוחותיו הלאומיים,
לפיתוח היצירה העממית. ההרצאה עוררה ויכוחים ערים. הנשף הסתיים
בהמנון. הנוער עמד על רגליו, ומאות רבות של קולות צעירים שרו
בהתלהבות את שיר התקווה.

(מתוך "הסיפור שלא נגמר")

שמו של הגנרל האמיץ מארקס, באופן אירוני, הפך למבשר של האירועים
הבאים, שכלל לא היו משמחים:

אוקטובר, נובמבר... כל חודש מביא את הרעת המצב באודסה. מרה
שחורה משתלטת בלבבות. מעשי רצח נעשו הרגל – ולא רק בלילות.
מלבד מישה יאפונצ'יק, ראש היחפים והפליליים באודסה, פעלו עוד
להקות פושעים, והיו גם יחידים שעשו את מעשיהם בעלטה. הגיעו
הדברים לידי כך שחוששים לצאת החוצה עם החשכה. רעה אספקת
מצרכי מזון. מהיעדר פחמים הפסיקה החברה לספנות ומסחר את תנועת

האוניות בכל הקווים – לניקולייב, חרסון, אוצ'אקוב. מחירי מצרכים חיוניים משגשגים ועולים. בבתים רבים השתררה הדלות. כמעט בכל יום ראשון משוטטים ברחובות סטודנטים, אחיות רחמניות, בחורים ובחורות עם קופסות כחולות. הם צוברים כסף לטובת הנצרכים. בגן העיר נערכת הגרלה לטובת חיילי הגדוד האודסאי של דיוויזיית הברזל, הזקוקים למלבושי חורף. ברחוב ארנאוצקי הוקם ועד עזרה מצומצם לנפגעי מלחמה יהודיים. שישים איש בוועד. גם הפולנים ארגנו צבירת כסף.

בפטרבורגאד התחוללה המהפכה הגדולה, הבולשביקים עמסו את נטל השלטון. ולאדימיר איליץ' לנין נתמנה ליושב ראש מועצת הקומיסארים העממיים.

(מתוך "הסיפור שלא נגמר")

במקביל למאורעות אלו, אירעה התפרצות מדהימה של פריחה בחיי התרבות היהודית, "הפריחה שלפני המוות":

בתיאטרון בולגארובה מציגים את "יעקב ועשיו". יש גם להקת שחקנים יהודית בביומו של קאנאפוב. שם מציגים את "החרפה" של רייזלמן, מאלווינה סיגלסקי בתפקידה של פאניה, הנערה מבית הקלון. בכוח רב היא מביעה את הלך רוחה של זו בערב יום הכיפורים. הלא תבינו, שצילי "כל נדרי" לא חסרו במחזה. קאנאפוב ידע להיענות לצרכי השעה. בימי חנוכה יצא המחזה "סביבון". יחד עם הדרמה המזעזעת "חזרה מן החזית" היה זה ערב כביר.

ביום ראשון של חנוכה הובילו למנוחת עולמים את ארונו של מנדלי מוכר ספרים. עם מנדלי הלכה לעולמה המאה הקודמת על דור המשכילים המטורפים שפרצו את הגדרות בדרכם לאור דמיוני. אודסה

היהודית ליוותה את האיש הזקן בעיניים מלאות צער. יחלוף יובל שנים, ומכל זה לא יישאר שריד ופליט. אך באותה שעה עוד קדחו החיים באודסה, עוד ביאליק ורבניצקי, קלזנר ופיקמן, מינקובסקי, שולמן ועוד שליחי הציבור עשו את מלאכתם. אמנם מטאטא עטוף סגין אפור כבר היה מגיח – מגיח לטאטא את כל זה, לנגב את עובש הדורות מאדמתנו. פרוג, לווינסקי, לילינבלום, אברמוביץ – הם וכמותם הוטמנו זה אחר זה באדמת אודסה. דור הולך ודור בא. על אדמת אודסה צצים ניצנים חדשים. באבל, באגריצקי, אינבר, אילף, סלאווין, אוטיוסוב – נוער יהודי זה יצא לרעות בשדות יפת, יצא וגם הצליח.

ביום ראשון, הוא שלושה בדצמבר, נערך התיאטרון הדרמטי כנס המכבים. נאמו ד"ר בוכשטול, ד"ר מילמן ועוד דוקטורים. את ההרצאה הראשית, "המכבים – השקפת עולם", הרצה ד"ר יוסף קלזנר, מורה הדור. המקהלה היהודית שרה את "טווס הזהב" ועוד שירי עם. הופיעו מכבים ומכביות בסוגי התעמלות וספורט למיניהם. [...] והיו באולם נערים ונערות רבים שהביטו בעיניים לוחטות, בתקווה ובהתרגשות על מחזה השרירים והכוח העובר לנגד עיניהם.

(מתוך "הסיפור שלא נגמר")

בנקודה זו נעזוב את העיר אודסה, כפי שעזב אותה צבי הירש בן התשע־עשרה בתום לימודי הגימנסיה. במהלך כל שנות אודסה המאושרות הוא לא ניתק ממשפחתו וחזר בחופשות לבית הוריו. מה התרחש במשך אותו זמן בקורולביץ ובוולדין, בעולם המסורת?

הפוגרומים בזמן מלחמת האזרחים

כך תיאר פרייגרזון את האירועים שהתרחשו באותה עת:

העיירה התקפלה שבעתיים במרתפיה. רמז כאן ורמז התם, רתיחה, מציצה, מלילה באצבע: "שה, הגזלנים הולכים!" הגזלנים סובבו בחוצות ושיריהם הפרועים הרגזו את הלבבות. אז יש שתישמע דפיקה בדלת, דפיקה עצומה וקולות שיכורים: "הז'ידים, פתחו!"

מה ארוכה שלשלת הדורות, הובילתנו עד היום, העמידתנו בעיירת אוקראינה בשנת תרע"ט, שנת הקלע והטרף! מה עמוקה היא רחם האם. הפליטתנו ממרחקי המרחקים לעומק המפלצות, למען היבתק ללא זכר ואחרית! [...]

יליד קראסילוב, פלך וולהין, היה אבי. בצעדים חרישיים עבר את ימי ילדותו, ופת קיבר בפיו. הוא עסק בתורה, קרא את שירי יל'ג, נשא אישה, היה עושה סבון. פעם ניגש אל ערשי, ואני ילד, אך כותנתי הקטנטנה לעורי – ויחליק את לחיי. עיניו היו עגומות...

כזה היה אבי – איש העיירה הישראלית. עתה העמידוהו על כסא, ואת הכסא – על השולחן. אחר שמו חבל על צווארו והשמיטו מתחת רגליו את הכסא. מיד נשמע בחדר כל צלצולו של המוות. הנה הוא גורל האיש היהודי, גורל הילדות, הגברות, האנחות והחיים! אז נישאה צוויחה נחנקה בחדר, רגלי אבי התחילו מקפצות קפיצות משונות, העווית האחרונה כיסתה את פניו. אחד החיילים נתלה ברגליו המפרפרות. עיניי נצמדו לכף ידו האחת של החייל. בכף זו נצנץ תיק הטבק של אבי.

מעבר לחלון נשמעו נביחות עמומות. כמאז התהלך שם הלילה – רווי רחישות, עננים, אפילה. אמי סופקת כפיה ופורצת בקול בכי, והקול בא מארץ התמרורים הכבדים.

(מתוך הסיפור "גלגולי הראשון")

וכך עוד כתב:

כה תעיתי שעות רבות ברחובות העיירה, וידי הכרותה בידי. אך בבוא הערב, ורוח נהם באוויר כעדרי סוסים פצועים, יצאתי מחוץ לעיירה ואפגוש את ארחיפ סלוביקו. הוא רץ אל העיירה וסכין גדול היה תחוב במגפו.

— זימליאק! אמר לי ארחיפ — הבה ונמהר. שלנו שוחטים את היהודים. אז הפניתי את פניי ורצתי איתו יחד. הערב רץ איתנו והקפיא את נשימתנו.

בפאתי מערב נתעוררה רצועה אפורה, ואיש לא שם לב לה. אני רצתי את ארחיפ סלוביקו ברחובות העיירה, והנה נתקלנו באישה עבריייה אחת. היא עמדה סמוך לצינור קפוא ויללה מאוד, בכל כוחותיה. שיני זהב אחדות יללו בפיה, ולאורך הגג היו תלויות שיני כפור משקיפות.

— אשה! — השתער אליה ארחיפ — הן שיני זהב לה!

והוא תקע את סכיניו בבטנה של האשה, ואחר שיבר במגפו את שיני הזהב. אז ככלות כוחי, שכבתי ונרדמתי, ותעמוד עליי בתציון, האישה היהודייה יפת העיניים באהבה כה רוטטת עמדה עליי והתיכה אל עיניי המטורפות את בת צחוקה העברי.

— אמי, — אמרתי, ואגנח עד מאד, — אמתי שלי.

דרך ארוכה נפתחה לפנינו, ובדרך היתה מטילה צהלת שמש וכרמים, ופרחים נפלאים היו נעלפים מרוב אושר.

— והנה אתה הולך מחר מאתנו, בנימין — גמר משקה הגידם, חברי ואחי את דבריו וישתתק פתאום. היו כוכבים נושרים משמי השמים ונבלעים בשדות הרחוקים. ליל אב נשק את שפתותינו...

— אני רוצה להשתגע, בנימין! — נואק משקה הגידם ושותק שעה ארוכה.
נביחות הכלבים מטפחות בגוויית הלילה האפלה. רבצה עירתנו לעינינו
ועזובה רבה, כמפלצת פחדים, היתה מקפצה רכות על גגות הבתים.

(מתוך הסיפור "אחי משקה")

ודברים נוספים שכתב פרייגרזון:

ביום ג' לחודש תשרי הוא צום גדליה, מלאו לליזקה הנערה תשע שנים,
ובשבת חוה"מ באו גזלנים לבית אביה ואמה. התבוססה אז העיירה
בדמיה, נאקו היהודים שלנו בכל זוויית נעזבה ובלילה, בצלצל דמי
הלבנה בשמשות החלונות האפלוליים באו הגזלנים, תחבו לידה של
ליזנקה שני גפרורים, האחד מלוק ראשו הצהוב. אבא ואמא משכו
בגורלם, ואבא אשר הוציא מכפה המכוון של ליזנקה את הגפרור
המלוק, זכה בגורל, ואז תלו את אבא על אותו המסמר, אשר עליו הייתה
תלויה המנורה הגדולה. הם שברו את המנורה, העמידו את אבא על
השולחן, קשרו על צווארו את עניבת המוות, ואחר השמיטו את השולחן
מתחת רגליו. אימא צרחה צריחה משונה, ואבא התחיל מפרכס באוויר.
גזלם אחד נתלה ברגליו של אבא וינתרו שניהם יחד.

אחר היכו הגזלנים את אימא עד שמתה. זה היה בליל שבת חול המועד
סוכות, ובגינה היה מקשקש הסתיו, וצללי אימה תועים בתלמים
המשודדים. ליזנקה היתה תועה מאז שנים אחדות בעולם הגדול,
ובעולם הגדול היו שואגות אנדרלמוסיות ופורענויות. עוטפות את
הבתים ואת הנשמות המזוקנות. בברדיצ'ב נתחברה לפסיה מוכרת
הדגים ולמשולם הקבצן ותדוד איתם בעיירות ישראל. בשווקים
ובחצרות היו שרים שניהם, משולם הקבצן וליזנקה הנערה, את השירים

העצובים, אשר לשמעם נתחמם לב אדם מישראל. ופסיה מוכרת הדגים
הייתה מחוללת לקול השירים ומתעפרת בעפר.

(מתוך הסיפור "בתחילת אב")

הפוגרומים האיומים שאירעו בשנים 1918-1919 גבלו לעיתים ברצח עם המוני,
כהמשך טבעי של האנטישמיות הנוראה מימי מלחמת העולם הראשונה.
למעשה, אותם אנשים ששנים אחדות קודם לכן שדרו את היהודים וגירשו
אותם הפכו לרוצחי היהודים. כעת הם לא לבשו את המדים של הצבא הרוסי
המלכותי אלא חלקם היו לבושים במדיהם של חילות פטליורה ודניקין. בדרך
כלל הם לא לבשו מדים אלא לבוש של הכנופיות. הייתה דרך יחידה להציל את
נפשך: לברוח. כך מתאר הסופר את עזיבת הגיבור הכפיל שלו ואת גיוסו לצבא
האדום. הייתה זו בריחה שהתאפיינה בפאניקה עזה וספק אם ניתן לקרוא לכך
"עזיבה" או "גיוס":

אז רצתי בצריחה נחנקה לאורך הרחוב ואשמע מאחורי את רשרוש
העלה הרודף, וכל אלפי הדורות הקודמים, מימות התוכחה הראשונה,
פקחו עליי את עינם העזה ויעטפוני לאות מוות מיוזעה. בשיניים
מהודקות שפכתי אז את מרדי מדרס לגשם. "רוץ, רוץ, רוץ! היו ארורים,
ארורים – ימיי, לילותיי, ערביי, בקריי, תקוותיי וחי! ייכנס לאוהלכם
המוות, ההרג, החנק! כל המגיפות, הצרעות, הריקבון. העינויים! הובאו
לקבריכם חיים!

בחלל מאוד קטן התפלו קללותיי, ויתעללו בהן הגשם והרוח המטייל
בדרכים. תחת מעטה כפליים של עננים, אפילה וגשם נרדמו אי שם
בשוויון נפש הכוכבים הרחוקים. לאחר ריצה ממושכה, בצאתי מן
העיירה והלאה, בחבק מרחב שדות לח את פחדי הקודח – פסק הגשם

וישליך הס. פתאום בא לעומתי השחר האפרורי, צועד צעדים קלילים ומרוחבים, שופך משמים את מבול שיריו הקטנים. הנה נודמן לי צבר שיחים דלים, ואט מן הדרך ואחבא את ראשי בדלות רטובה זו. כרעתי על שכבת הרקב – בלילת עלים, דליות ועפר – ואישן שינה עמוקה.

כנראה, הרעידתני שוב בשנתי המרוצה החולנית, ויהי בהקיצתי – ואמצא את עצמי עומד סמוך לגדר רעועה, עומד ומנענע ראש, ומנענע ראש בלי הרף. מעבר לרחוב פקעה יריה. "עמוד!" שני חיילים ניגשו אלי ויטלטלוני לכפר. נכנסו לחצר אחד האיכרים, ובחצר הייתה מתנמנמה סוסה אפורה – לעמוד הגדר קשורה. בבית ראיתי חיילים ישנים ורוביהם נשענים לכותל. בחדר השני צעד אילך ואילך איש מזויין בעל שפם ארוך ועיניים טובות לב. "הנה עוד אחד, חבר קומנדיר!" אומר אחד החיילים ומצביע עליי.

היה זה הצבא האדום, וזה היה סטפאניץ', האיש בעל השפם הארוך, אשר נהיה לי בימים הבאים לאב מנחם, אשר נדבקתי אליו כל שנות המצוק – מעיירת הולדתי עד הים השחור.

(מתוך הסיפור "בגלגולי הראשון")

חשוב להבין: גיבור הסיפור אינו מצטרף אל האדומים כדי להגן על עיירת מולדתו. העיירה גורלה כבר נחרץ. הגיבור מגיע אל הצבא כמעט במקרה, בעקבות בריחה המתאפיינת בפאניקה ואף במצב של איבוד שפיות. ייתכן שלסיפור זה היו יכולים להיות סיומים אפשריים אחרים: הוצאה להורג בירייה או בתלייה. ייתכן אף שהצבא האדום היה מוציא לפועל המהלך של ההוצאה להורג. בסופו של דבר, הכול היה תלוי במבט עיניו של המפקד, ולמזלו של הגיבור המפקד היה "בעל עיניים טובות לב". למזלו, הסכימו לקבל אותו ולגייסו, וכך בדיוק קרה לצבי הירש עצמו.

רגע הבחירה

את יתר שנות מלחמת העולם הראשונה העביר פרייגרזון כחייל בצבא האדום, בין יערות צ'רניגוב ובין אודסה. הוא עזב את "העיר שעל הים" כבוגר גימנסיה ושב אליה כחייל אמיץ. התברר כי העבר בצבא האדום יכול לפתוח דלתות רבות, בפרט את דלתותיהם של מוסדות אקדמיים בערי בירה. כך צבי הירש מצא את עצמו על פרשת דרכים. המשולש הגורלי "מסורת – התבוללות – ציונות" שוב דרש מן האיש הצעיר לעשות את בחירתו.

באותה עת היה קשה להעלות על הדעת לדבוק במסורת הנושנה – בצלע הראשונה של אותו משולש. מה ציפה לו שם, בתוך העיירה הכעורה והשחוחה, בתוך הסחרחורת האינסופית של אבק, שלג ובוץ, על הררי העפר של המסורת? מוות במהלך הפוגרום הבא? הישרדות עלובה בבית הכנסת, שהלך והשחיר מרוב לכלוך, עם קומץ של קשישים מזוקנים שממלמלים תפילות עתיקות? חיים כבעל מלאכה העוסק בייצור סבון, ביצירת פרסות או בחייטות? או חייו העלובים של המלמד, העוסק בחינוך של ילדים מנוזלים? ומאין בכלל יבואו הילדים, במציאות שבה כל הצעירים כבר ברחו לערים הגדולות?

ומה עם בחירה בהתבוללות? דווקא נקודת הציון הלא־נעימה הזאת סומנה על גבי כרטיס הרכבת מאודסה אל אחת הערים הגדולות שבצפון. צבי הירש שהה די זמן בקרב האדומים כדי להבין דבר פשוט: הקומיסרים אינם מתירים לו לאדם דרגות חירות רבות. כבר בימים אלו העברית הוצאה אל מחוץ לחוק: ברשויות המקומיות של המפלגה הקומוניסטית השתלטו על הצמרת חברי הבונד לשעבר, אויביהם הקשים של הציונות ושל המסורת היהודית. כאשר ילמד באוניברסיטה, יהיה עליו להתנהג כמו כל סטודנט סובייטי רגיל. הוא ייצא משם עם מקצוע בידו ועתיד להיות מהנדס סובייטי, כאזרח התורם לבניית החברה הסובייטית. צורת חיים זו אינה מאפשרת עיסוקים שהממשל אינו רואה אותם בעין יפה.

ומה יהיה עם ילדיו שעתידים להיוולד? הם לא ילמדו בחדר שבעיירה, לא ילכו לגימנסיה היהודית, אלא ילמדו בבית הספר הסובייטי הכללי. אם ההורים בוחרים לחיות חיים סודיים בסתר, האם אפשר לדרוש מהילד לנהוג כך? ואם נכון הדבר שהאדם ממשיך את חייו דרך ילדיו, הרי שלצבי פרייגרזון – יליד העיירה בוולהין, תלמידו של המלמד פסח, תלמיד גימנסיה הרצליה – כבר לא יהיה המשך יהודי. ייתכן כי הדבר ייקח שנים רבות, וילדיו, ובמקרה הטוב נכדיו, יפסיקו להיות יהודים. וכך אף הוא עצמו עתיד לשכוח מהם ראש השנה ושבועות, לשם מה לו לאדם לציין את יום הכיפורים ועל מה מתאבלים בתשעה באב. זוהי ההתבוללות: כיליונו של העם כישות נפרדת.

נשארה הצלע השלישית: הציונות. רבים מבני גילו של צבי הירש, מהחוגים הציוניים של קורולביץ ואודסה, נטו באותה עת לכיוונו של פתרון זה. בתום המלחמה, לאחר התפרקות האימפריה העות'מאנית, לא נדרשו עוד אישורים מהטורקים להיכנס לארץ ישראל, אך השאלה היא אם אפשר יהיה לצאת מרוסיה הסובייטית. קו השיט הישיר בין אודסה ליפו הופסק וטרם התחדש. פעם אחת בלבד, ב-1919, הבולשביקים שחררו אונייה אחת ליפו בטעות או מחוסר ידיעה: אוניית המשא הישנה "רוסלאן", שבקושי הותאמה לשמש לנוסעים. אלו שהספיקו לקפוץ על הסיפון היו בני-ימזל, ובהם הציוני המפורסם מנחם אוסישקין וחברו הבוגר ומורו של פרייגרזון – ההיסטוריון ואיש החינוך יוסף קלוזנר. היתר נשארו.

כל הדרכים הרשמיות נחסמו, אך אין פירושו של דבר כי החלום להגיע לארץ ישראל הפך לגמרי אפשרי. המלחמה שינתה פני דברים רבים: מחוזות שלמים כבר לא היו נתונים לשלטון הרוסי וצורפו למדינות סמוכות, והגבולות החדשים נשארו פרוצים בינתיים. עסקי ההברחות פרחו ושגשגו באותה עת, ולא היה קושי רב למצוא את האנשים הנכונים שמוכנים עבור תשלום לא גבוה להעביר אדם או קבוצה שלמה לבסרביה או לפולין. הייתה זו אולי שיטה לא הכי זהירה ובטוחה, אך יעילה וממשית, ורבים השתמשו בה.

פרייגרזון ליווה חבר אחר חבר לדרכם, אך הוא עצמו המשיך להסס. מדוע?
כיום אפשר רק לנחש את התשובה או להעלות סברות שונות בנושא. דבר אחד
נותר ברור וללא ספק: ארץ ישראל חיה בתוך ליבו. בחלומותיו עדיין הופיעו
החוף שליד הגימנסיה, השוק המזרחי ביפו, שיעורי האלגברה בעברית, העיר
הלבנה הצעירה שבין החולות והטיולים הרגליים בארץ ישראל. מילותיה של
השפה האהובה עדיין פרצו מבעד שפתיו, התגלגלו בפיו, בעבעו בגרונו. היד
עדיין המשיכה לכתוב את האותיות האהובות, צירפה את האותיות למילים,
לשורות, לשירים ולסיפורים. ודאי הוא רצה יותר מכל דבר אחר בעולם לעשות
את קפיצת הדרך לארץ הקודש, ובכל זאת...

אנשים שהכירו את פרייגרזון מקרוב בדרך כלל היו מודעים למאפייני
המרכזי של אישיותו: הנטייה לקחת על עצמו אחריות יתירה. לאותה נטייה נלוו
באופן תמידי שתי תכונות: הזהירות והיסודיות בקבלת החלטות. מי שהיה
מסוגל להתיישב בסירתו של המבריח ולהגיע לגדה הרומנית של נהר דניסטר,
השאיר מאחוריו את משפחתו ואת כל קרוביו, את בית אביו ואת ההזדמנות
המיוחדת לקבל השכלה גבוהה. לשם כך נדרשו לא רק אהבה עזה לארץ ישראל
אלא גם הרפתקנות לא מעטה.

ייתכן שצבי הירש אמר בליבו שאם יסיים את האוניברסיטה וירכוש מקצוע,
הוא יוכל לתרום לארץ ישראל תרומה משמעותית יותר, ולשם כך ראוי לדחות
את המועד. התרבות העברית העשירה, שאליה התוודע הנער במהלך שהותו
באודסה, הפיחה בו תקווה להמשיך את העיסוק בשפה האהובה גם בתחומה של
רוסיה הסובייטית. ואולם, בתחילת שנות העשרים המשטר החדש כבר צבר
כוחות במהירות מפחידה וכבר היה ברור שהוא עתיד לסגור את הגבולות ברגע
שיוכל. כמו כן כבר הייתה ברורה השנאה של הבולשביקים לשפה העברית
(במיוחד בקרב פעילי הבונד שהצטרפו למפלגה הקומוניסטית). ספק אם
פרייגרזון חשב שהדברים יסתדרו מעצמם באורח פלא ושכאופן פתאומי

החופש יגבר ויתאפשר לאנשים לצאת. לא אופייני היה לו לבנות ארמונות אוויר.

הבחירה באחד משלושת הקטבים נבעה מתוך החלטה מודעת ואחראית. באחריות הגבוהה שכה אפיינה אותו, הוא שילם את מלוא המחיר עליה: את חייו השלמים. בדומה למשה רבנו שהטיל ספק, כך גם צבי הירש פרייגרזון איבד את הזכות לראות שוב את ארץ ישראל. האם הוא היה יכול לראות זאת אז, בתחילת שנות העשרים, כאשר ליווה קבוצה נוספת של חברים לעבר גדת נהר הדניסטר? וכאשר קנה לעצמו כרטיס למוסקבה? ודאי שלא ראה. כל חייו היו לפניו, ובגיל כזה שום בחירה אינה נראית גורלית. הרי הכול החל אז ממסורת, מחדר, ממלמד בן עיירה, והמשיך בציונות – בית ספר חילוני בשפטובקה, גימנסיה הרצליה, אגודת הספורט מכבי, החוגים ציוניים באודסה ובקורולביץ. כעת נטה המשולש לעבר קוטב ההתבוללות: הצבא האדום, מוסקבה, חיים סטודנטיאליים סובייטיים. אז מה? גם זה זמני. יהיו עוד אלף הזדמנויות לשנות את הכול.

עוֹדֶךָ עוֹמְדָה עַל מְכוּנָךְ, גְּלוּמַת צְלָלִים, עוֹטָה מְבוֹכָה ;
עוֹד בְּתִיךָ שְׁחִים לְנֶפֶל וּבְצִתְךָ עוֹד נְדָרְסֶת.
תְּרִיסֵר תְּנִיּוֹת רִיקָנִיּוֹת, בְּטֹלֶן עֶזוּב בְּבֵית־הַפְּנִסֶת –
וּבְלֵהוֹת וְסִגְנָרִים גַּם בְּתִרְדָּה, גַּם בְּמִנוּחָה.

בְּחִמְיָשִׁי בְּשָׁבוּעַ אוֹפִים עוֹד לְפָרְקִים לְבִיבוֹת,
וּמִתְכַּנְּסוֹת מְקַשְׁטוֹת, לְשֵׁם רְקוּד, כָּל הָרִיבוֹת.
וְהִזְקֵן רַב אֲבָרְהָם עוֹד שְׂרוּי בְּתַעֲנִיּוֹת:
"אֲחֵאחֵ-אוֹחַ, רְחֵמָנָא רְחוּם, רִיקִים בְּתֵי-הַפְּנִסִּיּוֹת!"
וְעַם שַׁחַר יִבְךָ נְגוּנוֹ, מְלֵא כָּאֵב וּמְלֵא דְמָמָה,
בְּהִתְעַטֵּף עָלֶי נֶפְשׁוֹ עִם שַׁחַר בְּהִשְׁכָּמָה...

שְׁלוֹם, שְׁלוֹם, נִפְרָדָה לְלֹא רַחֲמִים הֶלְאָה, הֶלְאָה!
הַקְּבָרִי תַחַת אֲבָקָךָ עַתָּה בָּא יוֹמְךָ, אִמְאֵל־בְּלָה!
כְּלִי הַגּוֹלָה עַל שְׁכֶם, אָנּוּ יוֹצְאִים, מִחֲנוֹת רַבִּים!
יְיָמִים בָּאִים, שְׁטוּפֵי אֲשׁוּר, גִּיל וְעַמֵּל הֵם מִנְבָּאִים.

(השיר "עירתי", 1923, מוסקבה)

בשיר נוסף, שנכתב כשנתיים מאוחר יותר, פונה פרייגרזון ברזמנית לשני
הקטבים הנטושים:

הֵאֵם לֹא אִם חוֹרְגָת אֶתְּ לָנוּ, מוֹלְדֵת הַתְּקוּהָ הַזְּעוּמָה?
מִכְּנִפּוֹת־הָאֶרֶץ, מִבְּתִי־הָאֲבָק, מִשִּׁירוֹת־בְּלָהוֹת
מִתְּפִלִּים אֶלֶיךָ בְּגִי מְדוּהָ וְשִׁעְמוֹם אֶת תְּפִלַּת הַתְּקוּמָה.
זָרְנוּ אֶלֶיךָ תִּינוּקוֹת נְעֻזָּבִים אֶת שִׁירַת הַדְּמָעוֹת.

אִם לֹא צִלְלִים מִתְעִים חוֹפִיךָ, אִם יֵשׁ בְּטַחֲחִיחֻלְךָ הַגְּאֻלָּה?
הַפְּאוֹת הַיְשִׁישׁוֹת נִתְבָּדוּ; לְכֹזֵב נִתְנַבְּאוּ הַנְּבִיאִים —
מְדַדִּים אֲנַחְנוּ כְּעֶדֶר מְסַעֵר, נְפוּצִים בְּמִצּוֹלָה,
בְּשִׁאֵית מְשֻׁעוּלִים, בְּמִדְבַר הַדְּמָמָה, בְּחִרְבַת הַצִּיִּים.

"וְהִנֵּה בְּאַחֲרֵית הַיָּמִים" — נִלְאִינוּ מִחֲכוֹת, הֶרֶוּאָה!
נְקוּמָה לָאֵט, וּכְמִתְגַּנְּבִים נִתְחַמֵּק מְעַמְק־הַבְּכָא.
רַק רַבִּי פֹה יֵשִׁישׁ יִשְׂאָר: עֲרִירִי וְנִבּוֹךְ וְתוֹעָה —
הִיְהוּדֵי הַנְּצַחֵי עִם תְּרַמִּיל־תְּמַרוֹרֵיוּ בְּעִיר הַנְּדָחָה...

(“פּלֶשֶׁתִּינָא”, 1925, מוסקבה)

אם כן, פרייגרזון, בכישרונו הרב, כתב לא רק פרוזה אלא גם שירה. עשרות השירים שכתב תופסים מקום מכובד במורשתו הספרותית. אבל הדבר עתיד לקרות רק לאחר שנים רבות, ואילו בינתיים, בעודו נואש מלחכות לגאולה ונושא עמו את "תרמיל תמרוריו", הוא יצא לדרך. פרייגרזון נסע על גגות ופגושים של קרונות רכבות לכיוון צפון, לעבר "ימים שטופי אושר". אך הדרך עד מוסקבה הייתה רחוקה. בשלב זה ראוי להתעכב מעט על מה שאירע באותה עת, תחת אבקה של העיירה הנטושה.

כיליונה של העברית ברוסיה

העיירה, כפי שהתברר, הייתה שוצפת וקוצפת. חברי הבונד לבשו מעילי עור שחור (מדי ועדת החירום של המשטר החדש), כרטיס המפלגה הקומוניסטית בכיסם, והם חגגו את ניצחונם. לפני כן, במשך שני עשורים, הבונד נלחם קשות מול כמה יריבים בהשפעתו על הנוער. מלבד הציונות הפריעו לאנשי הבונד גם עמיתיהם הסוציאליסטים על פלגיהם השונים: בולשביקים, מנשביקים, אסירים והעצמאיים (מפלגתם של זורבאטוב ומאניה וילבושביץ). לכולם היה אז מעמד שווה פחות או יותר: כולם נמצאו מחוץ לחוק, הלשינו זה על זה למשמר האזרחי, שנאו זה את זה וניסו להזיק איש ליריבו, אם כי מפעם לפעם נאלצו גם לשתף פעולה מכורח הנסיבות.

כאשר תפסו הבולשביקים את השלטון חל שינוי קיצוני במצב. לא נותר עוד הכרח לנצח את היריב בצעקות במהלך ההפגנות או להלשין עליו למשטרה. בגיבוי המוחלט של החוקים החדשים שהושלטו, מעתה היה מספיק להעמיד את היריב עם הפנים לקיר בחצר ביתה של מחלקת ועדת החירום המקומית. ואכן כך נעשו הדברים: המפלגה הבולשביקית השתלטה בקצב מסחרר על המפה הפוליטית של רוסיה כולה. כל הנותרים מחוצה לה הוצאו להורג או גורשו מחוץ לגבולות. הבונד עמד בפני סכנה דומה.

בהתחלה ניסו חברי הבונד להתייצב באוקראינה, שם במשך תקופה מסוימת נלחמו גם כנגד הבולשביקים. הם תמכו בשלטון האוקראיני בשנים 1917-1918, "הראדה המרכזית", ואף תמכו בדירקטוריה של פטליורה. משה ראפס, יושב הראש של הבונד הרפובליקני, ומואיסיי ליטווקוב, הפובליציסט המפורסם של הבונד, לא חדלו מלקלל את הקומוניסטים בכתבותיהם ובהרצאותיהם והאשימו אותם בכל צרות העולם. אולם שנה לאחר מכן, כשהתברר בדיוק לאיזה צד נוטה כף המאזניים, ביצעו ראפס וליטווקוב פעולות פוליטי מפליא ואימצו השקפות מנוגדות לאלו שאחזו בהן קודם לכן. הסיעות השמאלניות של הבונד התפצלו ממפלגת האם והתמזגו ישירות עם שורות הבולשביקים, כפי שאירע בבלארוס, או יצרו ארגון חיץ של הבונד הקומוניסטי, "קומפארבונד", באוקראינה.

בשני המקרים הובטחה לפעילי הבונד לשעבר עצמאות ארגונית, שתשקף את ה"אני מאמין" של מפלגה זו, במטרה לקדם את האוטונומיה הלאומית והתרבותית של היהודים, תחת חסותה של רוסיה סוציאליסטית חופשית. בשני המקרים אוטונומיה זו מצאה בחלקה ביטוי במסגרת ה"יבסקציה" (הסיעה היהודית) של המפלגה הקומוניסטית ובמחלקה היהודית בנציבות לענייני הלאומים. בהדרגה צומצמה פעילותה של היבסקציה, ובשנת 1930 בוטלה לחלוטין. גם בשיאה של העצמאות הזעומה הזו פעילי הבונד לשעבר – כמו גם "פועלי ציון", פלג שמאלי של המפלגה הציונית הסוציאליסטית – נאלצו לציית לגמרי לבולשביקים, שכלל לא היו מוכנים לוותר על ההנהגה. הבולשביק סמיון דימנשטיין, חבר המפלגה הסוציאלידמוקרטית הרוסית מאז 1904, הפך ליושב ראש של הסיעה היהודית ולנציבה של המחלקה היהודית בנציבות לענייני הלאומים.

דימנשטיין מימש את ההשקפות הפוליטיות שכבר בשנת 1913 נוסחו באופן חד וברור על ידי מנהיג הפרולטריון העולמי, ולדימיר איליץ' לנין. וכך לנין כתב אז:

התרבות הלאומית היהודית – סיסמאותיה הן של הרבנים והבורגנים, סיסמאותיה הן הסיסמאות של אויבינו. מי שמציב הן באופן ישיר והן באופן עקיף את סיסמאותיה של "התרבות הלאומית היהודית" הוא (כמה שלא יהיו טובות כוונותיו) אויב הפרולטריון, מצדד בכל הישן והמעמדי שביהדות, מסייע לרבנים ולבורגנות. ולהפך: כל אותם יהודים מרקסיסטים שמתמזגים בשורותיהם של הארגונים המרקסיסטיים הבינלאומיים, עם הפועלים הרוסים, הליטאים, האוקראינים וכד', תורמים את תרומתם ברוסית וביידיש להיווצרותה של התרבות הבינלאומית של תנועת הפועלים. יהודים כאלה בדיוק, בניגוד לספרטיסטים של בונד, הם ממשיכיהן האמיתיים של המסורות היהודיות הטובות ביותר, והם לעולם יילחמו נגד הסיסמה של התרבות הלאומית.

כאלה היו אותם "היהודים המרקסיסטים" חברי הבונד לשעבר, ראפס, ליטוואקוב, פרומקינה ועמיתיהם הבוגדים. הם התמזגו עם המפלגה הקומוניסטית, בעודם מפגינים גמישות פוליטית יוצאת דופן: דווקא הסיסמה של "התרבות הלאומית" היה היסוד החשוב במצע המפלגה שאותה נטשו. אם במקום כזה הם נאלצו לוותר על עקרונותיהם, קל וחומר הם עשו זאת בכל הנוגע לשפה העברית – "השפה הריאקציונית של היהדות והציונות". חבר הבונד לשעבר ראפס הצטרף באופן מלא לעמדותיו של הבולשביק דימנשטיין: על העברית נגזר למות סופית ובאופן בלתי הפיך, לכל הפחות בשטחי רוסיה. "ולא יבין ברגע הדמים / על מה הרים את ידו" – כך קונן בעצב המשורר לרמונטוב על הירצחו של פושקין. עבורו סימל הרצח של המשורר הדגול, מכונן השפה הרוסית הספרותית המודרנית, את הרס היסודות של התרבות הלאומית. כדי להבין את עמדותיהם של לנין, סטאלין והאינקוויזיטורים

היהודים שלהם ראפס ודימנשטיין, יש להביא כאן תיאור קצר של מצב השפה העברית לקראת הרגע שבו נאסר השימוש בה על ידי נציבות החינוך העממית בשנת 1919.

ברחבי רוסיה פעלו מאות מוסדות חינוכיים ששפת ההוראה בהם הייתה עברית. פורסמו מהדורות מודפסות רבות של כתבי עת ספרותיים, עיתונים ואלמנכים. אלו נשלחו למנויים במאות ערים ויישובים, ומספר קוראיהם גדל משנה לשנה. הרשת המסועפת של האיגוד "תרבות" כללה סניפים מקומיים רבים, שבהם לא פסקה הפעילות. לכנס המורים שאורגן בידי "תרבות" באודסה הגיעו מעל אלף נציגים. בתי הדפוס באודסה, בסנט פטרבורג ובמוסקבה הדפיסו והפיצו בקרב ההמונים ספרי לימוד בעברית. יצירות מופת רבות מספרות העולם תורגמו והודפסו, וכך גם פורסמו יצירות מקור בפרוזה ובשירה של ביאליק, טשרניחובסקי, מנדלי מוכר ספרים, י"ל פרץ, אחד העם ורבים אחרים.

הצגותיו של התיאטרון העברי "הבימה" במוסקבה זכו לפרסום רב, שם גם ביים יבגני וכטנגוב הגדול את הדרמה של אניסקי "הדיבוק". זמן קצר לאחר העלאתה של יצירת תיאטרון נפלאה זו, הנציב דימנשטיין, שבעצמו היה צאצא למשפחת רבנים, הגדיר אותה כ"גחמתם של נציגי הבורגנות, שרוצים להחזיר את היהודים חזרה לאמונות דתיות תפלות".

אם כן, השימוש בעברית לא היה בבחינת ענף דקיק אלא גזע עצום ותוסס חיים, שהיה שווה ערך לפחות לתנועה המקבילה שהחלה לצבור תאוצה ביישובים הצעירים בארץ ישראל. וכל זה הושחת בידיהם של הבולשביקים. תחילה העברית עוד יכלה להתנגד באמצעות פעילותם של בתי ספר מחתרתיים, תנועות נוער ואיגודים חינוכיים וספורטיביים, אך כוחותיה לא היו שווים לאלו שהתנגדו לה. לצד הנציבים לענייני היהודים של המפלגה הקומוניסטית עמד מלאך המוות בדמותה של צ'ה־קָה – ועדת חירום שלא הרפתה לרגע.

כבר בתחילת שנות העשרים העיסוק בשפה העברית היה כרוך בסכנה. הגן הפורח של התרבות העברית הצעירה – פרי מאמצייהם של אלפי אנשים במשך שנים רבות, ובהם סופרים, מורים, פעילים ציבוריים ומורי דרך רוחניים – נמחץ ללא רחמים על ידי המגף הבולשביקי. אוצרות רבים של התרבות העברית אבדו בעקבות הפשע הזה. לא היה זה מוגזם לטעון שאלמלא התרחשה ההשמדה הלשונית הזו, הספרות, האמנות והתרבות העברית בכללותה היו כיום שופעות ומשגשגות הרבה יותר (כמו כלל התרבויות הלאומיות ברחבי רוסיה).

הפרט המצער והמביש ביותר בכל הסיפור הזה נעוץ בעובדה שאלה שהשמידו את העברית ברוסיה היו היהודים עצמם – בולשביקים, בונדיסטים, עריקיו ובוגדיו של העם היהודי. הנציב סמיון דימנשטיין לא חש כלל בצורך אפילו להעמיד פנים שהוא משמיד את העברית ("לשונם של רבנים וסוחרים זעירים") לטובתה של היידיש ("לשונם של הפרולטריון הנדכא ושל העניים"). ייתכן שמחשבה כזו צצה בקרב עמיתיו של דימנשטיין, שעדיין ניחמו את עצמם בתקוות לחזרה אל הרעיון הראשוני המיוחל של האוטונומיזם המרקסיסטי. אך עד מהרה הגיע תורם: בשלהי שנות השלושים פעילי המחלקה לענייני היהודים הועלו על הגרדום.

שנאת היהודים הטבעית שאפיינה את ההמונים ברחבי רוסיה דחפה את סטאלין ופמלייתו לאמץ את הפאתוס האנטישמי של היטלר. הצו לאיסור העברית ולהשמדתה – שנכנס לתוקף בקיץ 1919 ועליו חתמו סטאלין, ראש הוועדה העממית לענייני הלאומים, ולונאצ'ארסקי, ראש הוועדה לחינוך ותרבות – היה אך הצעד הראשון. בעקבותיו הגיעו אירועים כמו מעשה הרצח של סולומון מיכואלס, ההוצאה להורג של חברי הוועדה האנטי־פאשיסטית היהודית ו"פרשת הרופאים". כמו כן, הרעיונות לגרש את כל היהודים הסובייטיים למזרח הרחוק ולמצוא "פתרון סופי" לשאלה היהודית הפכו מוחשיים.

סמיון דימנשטיין הוצא להורג בשנת 1938. שנה לפני כן נפטר בכלא מואיסיי ליטווקוב, העורך הראשי של "פראבדה" בידיש ("דער אמעס"). משה ראפס ומלכה פרומקינה נרקבו במחנות הגולאג בשנים 1942 ו-1943 בהתאמה. סמואל אגורסקי מת בשנת 1948 אחרי שהוגלה לקזחסטן. עמיתיהם, שהיו פחות בולטים, חלקו גורל זהה.

כך תיאר פרייגרזון את האסון שהתרחש בשנת 1919:

אנדרלמוסיה! אימים, מארת־אלוהים בעיירות ישראל! עוד רוב הקהילות לא נפחה נשמתן, אף אם הן עומדות על סף פתרון הסופי. מתקיימות פעולות פרטיזניות. ברומני מחסלים את הקהילה היהודית ומוסדותיה ומארגנים קומיסאריון יהודי. יושב ראש הקולגיה – בונדאי. הקומיסאריון מטיל על האוכלוסייה מס של חצי מיליון רובל. מחסלים במרץ רבולוציוני את התלמוד תורה. מחליטים להמשיך בפעולתם של בית החולים היהודי ושל "מושב זקנים", וכן לפעול למען מצות לפסח. היו אלה מהפכות חוזרות ובודדות ברחוב היהודי. ברוב הקהילות עוד נמשכות ההתרוצצויות, המדנים המנופחים, המחלוקות בין שוחרי עברית ואידיש. גם הרוסית מפלסת לה נתיב בקהילות. בארונות עוד עומדים ספרים עבריים מכורכים – ספרי קודש, ספרי חול. הם עומדים ושותקים ומחכים לגורלם. שתיקתם קורעת לב. [...]

הצטרפותם של בונד והמאוחדים לאידסקים זירזה לאין ערוך את מבצע ההתנקמות בלשון העברית ובתרבות העברית. מפלגות אלו הכניסו זרם דם קנאי לתוך עורקי העסקנים האידסקיים והקומיסאריונים היהודיים. השואה הגיחה באמצע 1919. בתחילת יוני של אותה השנה מתקיימת במוסקבה הוועידה השנייה של הסקציות והקומיסאריונים היהודיים. משתתפים 32 צירים, מהם 25 מייצגים כ־800 חברים מאורגנים של רוסיה המרכזית, חמישה צירים – את כל בילורוסיה ושניים – את כל

אוקראינה. קבוצה אפסית זו מכריזה על עצמה כנציגת כל העם היהודי, שהתייסר במיליוניו ברחבי הארץ המבותרת.

הוועידה מחליטה לפנות למוסדות ידועים בהצעה לחסל את כל הארגונים הלאומיים והתרבותיים העבריים. ב-4 ביוני 1919 מתקבלת בקולגיה של הקומיסאריון העממי להשכלה ("נארקומפרוס") הוספה לפקודה על אודות בתי הספר של המיעוטים הלאומיים, וזהו לשונה: "שפת העם של ההמונים העמלים היהודיים הגרים בשטח של ר.ס.פ.ס.ר. היא רק אידיש ולא עברית".

הרב מזא"ה מנסה להוכיח ללונאצ'ארסקי כי גם עברית היא שפת העם היהודי. הקומיסאר דימאנשטיין יוצא בשם הפרוליטריאט ומוכיח כי רק אידיש היא שפת ההמונים. דימאנשטיין הכריע. השפה העברית נועדה להשמדה בארץ רוסיה.

עם סיום הוועידה השנייה מתארגנת בהרכב הקומיסאריון היהודי המרכזי מחלקה מיוחדת לחיסול ארגונים וחברות בורגניים.

ב-17 ביוני 1919 נחתמה על ידי אגורסקי מהקומיסאריון היהודי ואושרה על ידי הנארקומנאץ סטאלין פקודה לחסל את הלשכה המרכזית של הקהילות היהודיות, כן את כל מחלקותיה הפועלות בשטח הרפובליקה הסוציאליסטית הרוסית. אחת הסיבות העיקריות לפקודה זו – עיסוקן של הקהילות בעבודה תרבותית. זה גורם לחינוך אנטיפרוליטארי ומזיק לדור היהודי הצעיר.

בהתאם לפקודה זו הועבר בית הספר העברי של קהילת מוסקבה ברחוב פיאטניצקי לרשת ההשכלה הכללית עם אידיש בתור שפת הלימודים.

ביולי 1919 נשלחת פקודה חתומה על ידי הקומיסאר היהודי דימאנשטיין לכל תפוצות רוסיה המועצתית ובה, בהתאם לפקודתו של סטאלין, הצעה לחסל במהירות הכי אפשרית את הקהילות היהודיות

בכל מקומות היישוב. את פעולתן התרבותית של הקהילות יש להעביר לרשות האידסקציות.

ככה הקיץ הקץ על קהילות היהודים ברוסיה הגדולה. [...]

אך מה עם ראפס? ראפס כובש לו מעמד בחיים. הוא עומד בראש הברית הקומוניסטית היהודית באוקראינה. אשתקד השמיץ את הבולשביקים, השתא עליו לרצות את עווננו. אך הגיע לאוזניו גזירת סטאלין דימאנשטיין, מיד הוא מראה זריזות כפולה: נעשה ונשמע!

ראפס ומרעיו ניגשים להשמיד את התרבות העברית באוקראינה.

ביולי 1919 פונה הוועד הראשי של הפארבאנד היהודי באוקראינה לנ.ק.וו.ד. בבקשה להפסיק ללא דיחוי את פעולות כל הארגונים הלאומיים היהודיים. בין שאר פשעיהם של ארגונים אלה נמנו מאמציהם להחדרה המלאכותית של הלשון העברית, מה שמביא נזק רב לבית הספר אשר בשפת ההמונים היהודיים.

על בקשה זו חותמים עסקני הקומפארבאנד היהודי, ובראשם ראפס. ב-נ.ק.וו.ד. מתארגנת ועדה מיוחדת לחיסול הארגונים הלאומיים. עוברים מספר ימים, ונשלח מברק פקודה לשלטונות כל ערי הפלך והמחוז של אוקראינה הסובייטית להפסיק תיכף ומיד את פעולת כל הארגונים היהודיים, ובתוכם הקהילות היהודיות והנהלתן, "תרבות", החברה לחקירת מדעים יהודיים, חברת "עזרה", האיגוד המקצועי של אמני ספרות, חברת "מגן דוד אדום", "חברא קדישא" וכו'. שומו שמים! ראפס גוזר כי גם "חברא קדישא" היא נציגת הבורגנות העולמית.

בפקודה שנייה מוטל על כל חברי ההנהלות והמזכירים האחראיים של ארגונים אלה לבוא לריבטריבונאל ולחתום על פקודת החיסול, אחרת ייאסרו ויימסרו למשפט.

כל פקודת החיסול חותמים מטעם הנ.ק.וו.ד. ולאסנקו ושלושת חברי הוועדה לחיסול הארגונים היהודיים, ביניהם ראפס.

בתרועת ניצחון כותב ראפס בהקשר עם פקודה זו, על כל המבצרים ההבראיסטיים, שמתוכם אפשר להפציץ את הישגיו של מעמד הפועלים היהודי, נחת סוף סוף רעם הדיקטטורה הפרולטארית. מנהיגיהם נאסרו, החברות והוועדות נחסלו.

[...]

רע לשפה העברית שלנו בארץ רוסיה. איש לא עמד בפרץ. קברניטי האומה, סופריה וחכמיה העדיפו להימלט ממקום הסכנה. חיים נחמן ביאליק, פאר ראשינו, יצא בתחילת 1921 מאודסה למוסקבה לשם השגת רישיון לעזוב את רוסיה המועצתית. גורקי שימש אצל לנין שתדלן בעניין זה, ובחודש מאי של אותה שנה נתקבל הרישיון. משפחות ביאליק, טשרניחובסקי, רבניצקי ועוד ועוד עזבו את ארצנו באופן לגאלי, אלפי פליטים גנבו את הגבול ללא רישיון, התחמקו למדינות שבהן לא היו פרעות ולא חורבן היהדות המסורתית.

היהודי הפשוט קרא בשאט נפש את דברי השמצה של ליטוואקוב כלפי ביאליק. "ביאליק נהפך למספר מזוהם של רכילות נגד המשטר הסובייטי. ביאליק – קישוטם של הספסרים היהודיים. ביאליק איבד בביצת הציונות כל תוכן של משורר."

(מתוך "הסיפור שלא נגמר")

החדר עומד למשפט

ההצגה הזוועתית ביותר בתוך פסטיבל הרדיפות והדיכוי הייתה ללא ספק משפטי הראווה שבוצעו נגד מוסדות החדר. הגיעה עונת הציד של המלמדים, הרבנים ומורי העברית:

התחילו האידסקים רודפים בחימה שפוכה את המלמדים, הרבנים, ראשי הישיבות.

בראדומיסל נאסרו הרבה דתיים ומלמדי חדרים. המשפט התנהל באידיש.

בחארקוב העמידו למשפט את החדר והדת היהודית.

באודסה התארגנה ועדה של ארבעה מוסדות סובייטיים. תפקיד הוועדה: לבדוק את החדרים והישיבות ולחסלם.

בהומל, ויטבסק, מינסק, סטארוקונסטאנטינוב, מאות ערים ועיירות התקיימו משפטים נגד החדרים, המלמדים והרבנים הפראיים והקנאים.

גזירות ורדיפות עד אין קץ! אז התחיל מאבק האידסקים נגד שבת קדשנו. עונג שבת! הראיתם כזאת? יהודי רוצה לנוח דווקא ביום שבת! הרגל זה מביא נזק רב לארץ המועצות. יש בה בשבת זעיר בורגנית זו גם איזו נוחיות. בשבת פתוחים המשרדים, החנויות והקואופרטיבים, אפשר לקבל מצרכים על פי תלושים – עונג שבת! ושוו לכם: גם בין חברי המפלגה יש שומרי שבת! נכנס לו קומוניסט כזה לקלויז ומברך את הברכה האינטרנציונאלית הגדולה "שלא עשאני גוי". לא! לא יהיה כדבר הזה! המאבק נגד השבת הוא מאבק מפלגתי!

הפעולה נגד ראש השנה ויום הכיפורים מקבלת אף היא תנופה רחבת ממדים. האידסקים העמידו את יום הכיפורים למשפט. באודסה, חארקוב, בעוד ערים ועיירות מתארגנים משפטים אנטיקלריקאליים. יום

כיפור עובד! בהומל, מינסק, ויטבסק, סמולנסק ארגנו האידיסקים
הפגנות ו"סובוטניקים" ביום הכיפורים. [...]

מאבק פעיל נגד השבתות והחגים המסורתיים ניהל "דער עמעס"
בעריכתו של ליטוואקוב. הוא הטיח אש וגופרית על ראשיהם של שומרי
שבת ויום טוב.

(מתוך "הסיפור שלא נגמר")

פרייגרזון צפה באופן בלתי אמצעי במשפט שאורגן בעיירתו על ידי היבסקציה.
הוא תיאר בפרטיפרטים את ההתרחשות, שהייתה כה אופיינית למחצית
הראשונה של שנות העשרים. הדברים מופיעים בחיבורו "הסיפור שלא נגמר",
שהחל להיכתב כארבעים שנה אחרי המתרחש סמוך למועד פטירתו. כל אותם
פרקים מתוך היצירה, המוקדשים לקידום השמדתה של העברית, כאילו נכתבו
בידי אדם אחר. המשפטים כאן מלאים בסרקזם רעיל, בביטוי חסר פשרות,
בתיאור קריקטורי מובהק של הדמויות השליליות. כמו מאליה מתעוררת
השאלה: האם צבי פרייגרזון כתב זאת – אותו פרייגרזון שכתבתו מתאפיינת
בהומור רך ונבון ובביטוי מאופק ושקול?

נראה כי גם לאחר ארבעה עשורים לא פשוטים, בלשון המעטה, שעברו
עליו, נושא זה עדיין מעלה בנפשו של המחבר כאב גדול מאוד. בכל פעם
שעולה בקרבו הזיכרון של הפשע שנעשה כנגד המסורת היהודית, נראה כי
כאבו הבלתי נתפס אינו מאפשר לו להשתלט על זעמו ועל ייאושו. כיצד כל זה
משתלב עם הלכי הרוח שתוארו לפני כן, ועם מצבו של פרייגרזון בעת שננטש
את העיירה ההרוסה בעקבות המלחמה והפוגרומים? הוא עצמו העדיף לברוח
בלי להביט לאחור על מולדתו הקטנה, ואף כינה אותה: "אחוזת קבר חשוכה
ומאובקת".

ואכן זה היה אותו פרייגרזון. הוא ברח, אמר דברים, ישב יחד עם מאות אזרחים בני עמו בתוך אולם מלא מפה לפה במועדון החברתי העירוני על שם רוזה לוקסמבורג. ייתכן כי חש ברגעים אלה תחושות של אינוחות, בושה, מחאה מוחבאת היטב. ואולי סבר כי הפארסה הנוכחית אינה אלא מחיר זמני שיש לשלם בעקבות תביעותיה ההכרחיות של התקופה. אפשר לטעון ללא ספק כי במחצית הראשונה של שנות העשרים פרייגרזון היה בוחר לתאר את המשפט על החדר במילים ובביטויים שונים מאלו שבהם השתמש כעבור ארבעים שנה, במחצית השנייה של שנות השישים.

בחלוף השנים ובעקבות החוויות שהצטברו, תחת עול כבד מנשוא על כתפי הניסיון ההיסטורי, הסופר החל לראות את המאורעות באור אחר לחלוטין. בתוך אותו משולש של מסורת-התבוללות-ציונות שב ונעתק מרכז הכובד. המבט החדש על הדברים הכתיב הבנה שונה של "ההכרח" ושל "המחיר הנלווה".

החדר עומד למשפט. מארגנו של המשפט בעיירה הוא אבא כהן, יושב הראש של המועצה לענייני היהודים, בונדאי לשעבר וכולשביק בהווה. הוא אדם צעיר, נאמן לעבודתו ובעל אנרגיה תוססת. יותר מכול הוא שונא את העברית הציונית ואת הבערות הדתית. קודם כול הוא שונא בלב שלם, ורק לאחר מכן שונא מתוקף תפקידו.

בעיירה נפוצה שמועה כי לבונדאי-כולשביק זה צמחו כנפי מלאך; אלא שלמרבה הצער הכנפיים לבנות רק מצד אחד, ואילו מצדן השני הן שחורות משחור. אבא כהן שם לו למטרה להנחיל סדר בעיירה, סדר פרולטרי אמיתי. ואיך מנחילים זאת, אם יש בעיירה חמישה מוסדות חדר פעילים?

ברבזמן הוא מתכונן לפתוח בית ספר חדש, שם היידיש תהיה שפת ההוראה. מצאו כבר שני מורים. הראשון הוא לוי ברמן, אדם בן ארבעים בערך, כחוש, בעל זקנקן בהיר ואף פחוס. בעברו הוא לימד עברית. אבל כעת יש לו אישה, ארבעה ילדים ושתי סבתות, וכולם רוצים לאכול, כך שאין לו ברירה.

מעטה ברמן נאלץ לתמוך בידיש, ולא בעברית האהובה, כדי להאכיל את המשפחה. והנה המורה השני, מנהל בית הספר ושמו יצחק לוינסון, בונדאי לשעבר, מסור ונאמן לאבא כהן וליידיש.

לאמיתו של דבר, בידיו של כהן יש די שליטה וסמכות לאסור את מוסדות החדר באמצעות החלטה פשוטה אחת. הצו המטרופוליני כבר עומד וקיים לטובתו. אך לצד הצו הפומבי מהוועד המרכזי לענייני היהודים מגיעות הוראות סודיות מאוד ומפורטות, שנועדו להרחיב את מסע התעמולה. הכול ידוע ומוכתב מראש עבור ההצגה המתקרבת – כל התככים והמזימות, כל הנפשות הפועלות ובוודאי הפינאלה. הכרטיסים כבר נמכרו מראש.

על פי התוכנית המשפט יועד להתקיים במועדון תרבות עירוני על שם רוזה לוקסמבורג. רק בעלי כרטיסים הורשו להיכנס כדי למנוע כניסה של חלקי האוכלוסייה "הבלתי אמינים". הדבר רק הגביר עוד יותר את ההתלהבות. העיירה לא נהנתה מעודף שעשועים, לכן לא תהיה זו אמירה מוגזמת כי כולם רצו לצפות בהצגה. חשבו: החדר עומד למשפט! האנשים ניסו להשיג כרטיסים בכל הדרכים האפשריות, הישירות והעקיפות – כל אחד כפי יכולתו.

בשלב הראשון אבא כהן כינס ועדת מומחים שתבדוק את כל חמשת החדרים ותציג בפני בית המשפט את הדוח המתאים. חברי הוועדה, כמו השופטים (אבא מינה את עצמו לתפקיד ראש בית המשפט), הם אנשים שנבדקו היטב ובונדאים לשעבר. החובות היחידות שמוטלות עליהם הן הדיווח וחריצת פסק הדין. משימתו של התובע קשה יותר: לצד הנאום המאשים, עליו להתמודד עם הטענות המליציות של הרבנים הערמומיים. דמותו של התובע מוצגת ממש באופן קריקטורי:

לאחר שיקולים נבחר לתפקיד אתראי זה חבר המפלגה איסר רבינוביץ', עורך דין מדופלם שלמד בנערותו בחדר ובישיבה והצטיין במוחו החרף. עכשיו נתפקר מראשו עד כרעיו. [...] היו לו לאיסר מספר

עקרונות חיים, ביניהם רווקות וקלפים. עד המהפכה היה מחליף את משרתותיו הצעירות מדי שנה, וריננו אחריו כי דברים בגו. עם בוא הבולשביקים לשלטון התחיל להרגיש אינוחות בשטח זה. השלטון הסובייטי שלנו עומד מתחילת היווצרו לימין האזרחים, כאישה כאיש, ואין הוא מרשה להתעלל בעמלנים. איסר זה נהפך עכשיו לבולשביק (כעבור מספר חודשים "ניקו" אותו מן המפלגה), והוא מוכן למלא תפקידים מפלגתיים. לאחר שיחות מספר שהתקיימו בינו לבין אבא כהן הוכר רבינוביץ' לתובע רצוי במשפט החדר. איש פיקח זה, בעל לשון חדה כתער, יפעל בכיוון הדרוש. אם ירצה מישוהו מן הכת הרבנית להתמודד עם איסר בתחבולות והתחכמות, נחול ינחל תבוסה כמו כולם.

(מתוך "הסיפור שלא נגמר")

המשפט התקיים באולם צפוף מאוד. אנשים עמדו במעברים, מאחורי הכורסאות, והציצו מן החוץ פנימה דרך החלונות:

המשפט התקיים במועדון על שם רוזה לוכסמבורג והתמשך שלושה ימים. המון רב צבא על דלתות המועדון, רובם מאנשי בית הכנסת. יאשה אשכנזי, מזכיר המשפט, בחור בונדאי פזיז ורענן בעל לחיים סמוקות ונעליים בלות, עומד להיקרע כדג. "לא היו לבאבא טרדות, קנתה גורי חזירים", פתגם אוקראיני זה אנו שומעים מפי יאשה בהקשר עם הטיפול בהפצת הכרטיסים. זוהי עבודה! המוני יהודים תובעים כרטיסים. חברים, קירות המועדון לא עשויים מגומי, באולם רק ארבע מאות כסאות! אם בעמידה, אפשר להכניס עוד מאה, אם בלחיצה – אולי גם מאתיים. אבל ביקוש ענקי כזה! עוד זאת, הוראותיו של אבא כהן ניתנו בדייקנות ברורה: מארבע מאות כרטיסים לא יותר מארבעים לאנשי בית המדרש. עשרה אחוזים יספיקו לאותם הבטלנים! עלינו להקהיל אנשים

העומדים על המצע שלנו, בעלי תודעה מארכסיסטית, שהחדר החשוך מעורר בהם גועל נפש.

[...]

שולחן ארוך מכוסה בד אדום עומד לרוחב הבימה. באמצע – שלושת השופטים, מימין – ועדת הבודקים והתובע, משמאל – המזכיר והסניגור. בעומק הבימה תלויה תמונתו של מארכס, מימין – של לנין, משמאל – של אותו הזקנקן, אשר את שמו לא נוח אצלנו להזכיר בחברה מנומסת.

(מתוך "הסיפור שלא נגמר")

הדיון הראשון הוקדש כולו לדוח הוועדה, וכצפוי המלצותיה לא היו לטובת מוסדות החדר. אולם התברר גם כי מבחינתו של אבא כהן לא הכול הלך כשורה: אחד מן המדווחים, הרופא למחלות מין של העיירה, טען כי תנאי התברואה באחד מבתי הספר (שהיה שייך לרשת "תרבות" וחוסל זה עתה על ידי הבולשביקים) סבירים לגמרי. מומחה אחר, המורה לגיאוגרפיה, נתן חוות דעת חיובית על תוכנית הלימודים של אותו בית ספר – אף זאת בניגוד להנחיות מהמרכז. בסוף נאמו אותו אדם אף הביע מחשבה מסיתה לגמרי בדבר זכותם של ההורים לחפוץ שילדיהם ילמדו עברית ובדבר האפשרות לקבל זאת. הדבר היחיד שהציל את המצב הוא הנאום חסר הפשרות של יושב ראש הוועדה, שלא הותיר מקום לספקות ולהיסוסים אנטי־מהפכניים. לדבריו, במוסדות החדר שוררים תנאים לא סניטריים, בערות ועונשים גופניים, ילדי הפרולטריון עוברים שטיפת מוח בשטויות חסרות כל תועלת, ואילו המלמדים הם אנשים שוטים, בורים ועמי ארצות. יום המחרת הוקדש לתחקור העדים. האולם במועדון ע"ש רוזה לוקסמבורג שוב היה מלא עד אפס מקום. ההצגה שהתרחשה על בימת האולם הזכירה

באופן משעשע את הפולמוסים הדתיים שהתקיימו בימי הביניים. ההבדל היחיד ביניהם היה שאותם פולמוסים דתיים תועדו בפרטי פרטים בכרוניקות ובמסכתות, ואילו הפרשה הגרוטסקית של המשפטים הסובייטיים על מוסדות החדר הייתה נשכחת ונעלמת מדפי ההיסטוריה ללא קיומו של הרומן שכתב צבי פרייגרזון. להבדיל מהעדויות של הצד המאשים, שהוכנו מראש בידי אבא כהן, התיאור של פרייגרזון הוא בבחינת תיעוד אמין.

גם הצד המתנגד הציג את עדויותיו. אבא כהן היה שמח יותר להסתדר בלעדיהם ובלי הסניגור. אבל הנה הצרה: ההנחיות מן הבירה אומרות באופן מפורש שכל אותם מורדי אור זכאים להגנה. השלטון החדש חייב להראות שהוא כלל אינו חושש מהוויכוח הפתוח עם העולם הישן. כפי שכבר אמר לנין, המנהיג הגדול, "תורתו של מארקס היא כלייכולה כי היא הנכונה".

לצערם הגדול של נציגי המפלגה לענייני יהודים, הקהל הנוכח האזין לתשובותיו של שטיין, המורה לעברית, באהדה גלויה. אותה אהדה פגשה גם את דבריהם של בעל המלאכות אהרן שצוב ושל המלמד הזקן אברהם. מנקודת המבט של התיאוריה המרקסיסטית, דבריהם אינם יכולים להיות נכונים. כיצד הם מצליחים לשלהב כל כך את הקהל, שממשיך להתפרץ במחיאות כפיים? בעקבות דברי הוועדה, שטיין ביטא את הסכמתו לכך שמצבם של מוסדות החדר עגום מבחינת התקציבים והתברואה, אך זאת כתוצאה מהתשלום הזעום שהמלמדים דורשים עבור עבודתם. ילדי העניים לומדים בחינם, ורק מי שמסוגל לכך משלם למלמדים. עזרו להם כלכלית, ואז יתאפשר לקנות ספסלי לימוד וספרים חדשים ולהושיב את הילדים בחדרים גדולים ומוארים. הגיוני לנהוג כך ולא להרוס עד היסוד את השיטה שסיפקה במשך מאות שנים ידיעת קרוא וכתוב בקרב כל בני העיירות העניים.

הנגר ש"ץ התקשה למצוא את המילים הנכונות במהלך דיבורו, אך קשה להתווכח עם המילים הללו, שכן הנגר – בהתאם להנחיה שבאה מהמרכז – הוא נציג פרולטריון אמיתי. הנגר נזכר באביו, ששלח אותו ללמוד בחדר בילדותו.

האם נכונה העובדה שאביו של הנגר היה אדם מכובד בקהילה? "היה מכובד", הקהל מאשר את דבריו של הנגר, "אנחנו זוכרים היטב. מי לא יזכור את שמילק'ה שצוב". הנה לכם. ומשום מה כיום שצוב הבן לא יוכל ללכת בעקבות אביו המנוח ולשלוח ללמוד בחדר את חיימ'קה שלו. ומדוע לא? הלוא כך נהגו לעשות אבות אבותיו עוד מקדמת דנא.

בגדיו של המלמד הזקן אברהם בלויים, כדרכם של כל המלמדים. הוא כבר עבר את גיל שבעים, ועל פניו נראה זקן תמים ולא מזיק, אך זאת רק למראית עין. יחד עם אברהם כאילו עלו על דוכן העדים מאות דורות של יהודים, משתתפי פולמוסים דומים כנגד בעלי ההון והשלטון. הוא כמו הרגיש את העוצמה האינסופית הזו מאחורי גבו, ולכן כלל לא פחד מכל אותן מלכודות שטמן לו התובע הערמומי איסר רבינוביץ'. הקהל שמע את תשובותיו הפשוטות והקולעות של המלמד, ושוב התפרץ בצחוק ובמחיאות כפיים.

בעודו סוגר את השימוע המשפטי, אבא כהן לא הסתיר את אכזבתו: היום השני של המשפט היה אף גרוע מהראשון. אבל הוא הרי עוד מסוגל לנצח, שכן הדבר החשוב עוד לפנינו: נאום התובע וההודעה על פסק הדין.

למחרת נפתח המשפט בנאומו של התובע איסר רבינוביץ'. במשך שעות אחדות הוא דיבר ארוכות על התופעה הריאקציונית של מוסד החדר שכבר אבד עליה הכלח, על ההרעלה והטמטום שמטמיעים במוחותיהם של הילדים כל אותם נציגי האידאולוגיה הבורגנית ואנשי הדת, על אופיים חסר המוסר של התורה והתלמוד. את המכה החזקה ביותר מדבריו ספגה השפה העברית, כלשונו "שפת הבורגנים והסוחרים הזעירים":

אנו הפועלים מנהלים מאבק עם הלשון הקדושה. אתם, שוחרי החדר, מבזים את לשון העם, לשון הזירגון המזוהם. אך אין בידכם לשלול את העובדה כי עברית שפה מתה ואידיש לשון החיים. הציונים מנסים להחיות את ה"לשון-קודש" – טירחה לבטלה! יעבור דור או שניים

(איסר רבינוביץ' עומד על הבמה וחוזר בעיני רוחו את העתיד לבוא. קולו חוצב להבות. נביא זה לבוש מכנסיים אפורים וכותונת אוקראינית רקומה; את קודקודו מקשטת גבחת עגולה שגודלה ככף־איש), יעבור דור או שניים ולא יישאר זכר להבראיש רקובה זו, כדרך שאבדו בתהום הנשייה עשירות שפות אחרות. אין סיכויים לעברית שלכם! (איסר רבינוביץ' נותן רקיעה ברגלו השמאלית: רצפת הבימה של המועדון על שם רוזה לוכסמבורג עונה לו עמומות) אין סיכויים לחומש ורש"י שלכם! אנחנו, בני מעמד הפועלים הצעיר, נבנה את תרבות עמנו באידיש, בלשון העם העובד. במאבק בין האידישיסטים וההבראיסטים ניצחנו אנחנו. אתם מפטפטים על אחדות לאומית, על כלל ישראל, על כל ישראל חברים. שמענו פזמונים אלה, הם מכוונים להרדמת התודעה הפרולטארית של המעמד העמלני. אין אחדות לאומית! אין כלל ישראל! אין יהדות אחידה! יש שני מחנות עוינים – אתם הבורגנים, העלוקות, מוצצי העם העמלני, הרבנים הקלריקאליים, כלי הקודש; ואנו – העמלים, הפרולטריונים, האיכרים. מהפכת אוקטובר זיקפה קומתנו, ואנו עומדים עכשיו מוכנים לפעולה (איסר רבינוביץ' מרחיב כתפיו). כן, אנו מוכנים לפעולה. בית הספר היהודי הסובייטי יהיה לא החדר המזוהם ולא הישיבה הבטלנית – זה יהיה בית ספר מודרני עם שפת לימודים בלשון האם, ללא חומש, ללא רש"י וללא פיפרנוטר. ובית הספר שלנו יחיה ויפרח ויגדל דורות של אזרחים חופשיים, יהודים עמלים שלמים ברוחם, בלשונם, בתרבותם. עוד יהיה לנו אוניברסיטאות ואינסטיטוטים בידיש! (קולו של איסר רבינוביץ' מתמלא פאתוס עילאי) עוד תהיה לנו ספרות פרולטארית ענפה באידיש! יעבור זמן־מה ומלבד סופרינו הגדולים שלום־עליכם, מנדלי ופרץ יקומו לנו עוד קלאסיקונים בידיש. אנו נעלה מעלה־מעלה ואתם הלאומנים עם העברית שלכם תרדו מטה־מטה, עד שתיעלמו מעל במת ההיסטוריה.

אנו אויבים זה לזה, שלום לא ייתכן בינינו. אתם שונאים אותנו, אנו שוטמים אתכם. עכשיו ניצחנו ואנחנו נתנקם בכם (רקיעה), אנו נחסל את החדר. הפרוליטאריאט היהודי יטאטא גם את הדת, גם את ההבראי שלכם. תורת משה, המשיח, החדר המבאיש – מתו. מתחילה תקופה חדשה ברחוב היהודי. חברים שופטים! מלאו את חובתכם, חסלו את החדר הקלריקאלי לעד ולעולמייעולמים! תחי מהפכת אוקטובר! תחי הרבולוציה העולמית! מוות לבורגנים! (מחיאות).

(מתוך "הסיפור שלא נגמר")

פסח כ"ץ, הסניגור שנבחר על ידי הנתבעים, לא נשאר חייב. אין לו השכלה בתחום המשפט, ולפני המהפכה הוא עסק במסחר זעיר. בהיותו ציוני מושבע, כ"ץ התעמת לא אחת עם הבונדאי אבא כהן במהלך ההפגנות בשנת 1917, כאשר הדבר עוד היה אפשרי. כעת כל היציעים כבושים בידי הבולשביקים, וכל השאר נואמים את נאומיהם בחקירות. פעם אחת כ"ץ אף נעצר על ידי ועדת החירום, אך לאחר מכן משום מה שוחרר. אם שואלים את אבא כהן, כבר אז היו חייבים להציב את מתנגד המהפכה הזה מול כיתת יורים.

פסח כ"ץ היה נטול אשליות ביחס לגזר הדין, ולכן לא ניסה להגן על מוסדות החדר אלא עבר ישירות להתקיף את התובעים. לדעתו, מטרתם המרכזית לא הייתה לחסל את החדר ואת העברית אלא להוביל להתבוללות העם, להפסקת קיומו כקבוצה נפרדת בעלת ייחוד, בדומה לעמים אחרים. הוא ניבא את הקץ הקרב של היידיש, ואת תחייתה של העברית במקומה, שהרי ידוע כי הראשונה יונקת מן האחרונה. כ"ץ דיבר על החשיבות המוסרית הרבה של התנ"ך ועל המסורת היהודית שניצבה ביסוד הווייתו של העם היהודי:

עמנו, ככל לאום, רוצה לחיות. הוא נאבק תמיד נגד השמד, אין הוא רוצה להתבולל. יש לנו תרבות עתיקה ואנו רוצים לשמור עליה ולפתחה. והנה אתם

אומרים: הלאה היהדות. קמתם לערער את היסודות, לערער את קיום העם. אמנם כן, רב החדרים עכשיו הן משכנות עוני של מלמדים אביונים. אך אילו חדלתם לרדוף את התרבות העברית והלשון העברית, אפשר היה להעמיד במקום החדרים בתי ספר מודרניים. לאסוננו אין אתם יודעים ויתורים בבעיה זו. אתם מחסלים את החדר, את הלשון העברית, את התרבות העברית, את העם העברי. בידכם השלטון, חברים יקרים, מי יעמוד בפניכם? אולם תדעו: אם תחתמו על חיסול החדר, אתם חותמים גזר דין על חיסול העם. יעברו שנים ואתם תתחרטו. שמכם יהיה לדיראון ונאצה עד סוף כל הדורות, יען כי פה, במשפט זה, אתם רוצחים עם (תשואות, צפצופים, צלצולים).

(מתוך "הסיפור שלא נגמר")

אין ספק שפרייגרזון עצמו דיבר כאן דרך שפתיו של פסח כ"ץ – סופר בן שישים, שהבין וחווה הרבה במהלך שנות חייו. נראה כי הסטודנט הצעיר צבי הירש, שישב באולם באותם רגעים, לא היה בוחר לנסח את רגשותיו בדיוק באותו אופן. הוא שמע את גזר הדין הצפוי מראש שפסקה שלישיית השופטים בראשות אבא כהן: "בהתאם לסעיף 4 של החוק על בתי הספר העמלניים גזור השופט לסגור בהקדם האפשרי את כל מוסדות החינוך הדתיים הנקראים 'חדרים' ולהעביר את הילדים לבית הספר העמלני עם לשון הוראה באידיש". פרייגרזון שמע את פסק הדין בעמידה, ולאחר מכן, אחרי שהקהל הורשה לשבת, האזין לנאום הארוך של סגירת המשפט מפיו של אבא כוהן, יושב ראש של הנציבות לענייני היהודים. אחר כך פרח הנוער החוצה מן האולם. כך הסופר תיאר זאת:

הם מקדימים ויוצאים אל הלילה הטוב, הם יושבים על ספסל צדדי בגן הציבורי וסובב את המועדון [...] כוכבים אין-ספור תלויים בשמים, רוח קיצית נושבת. פה ושם מתפרץ צחוקה של אחת נערה, משל מישהו

מדגדג אותה בדמי האפלולי. הקהל יוצא מן המועדון. יהודים קשישים
בעלי זקן ואנשי מידה, זזים זה אחר זה כצללים קפדניים. הללו מחשים,
ואילו הנוער מרבה להג.
(מתוך "הסיפור שלא נגמר")

אם כן, הנוער "מרבה להג". להבדיל מהזקנים, האנשים הצעירים לא לגמרי
הבינו מה התרחש כאן. עבורם שלושת ימי המשפט היו לא יותר מאשר הצגה,
סיבה למפגש, שעשוע. כל אלו אינם מרובים בעיירה השכוחה. הנערים והנערות
משלבים ידיים, ממהרים לתפוס מקום בספסלים שבפארק וכלל אינם חושבים
ברגעים אלה על גורל העם.

לא בטוח שגם הזקנים, שהתפזרו בשתיקה, הבינו לעומק את הממדים של
האסון שהתרחש. "עברנו את פרעה, את חמלניצקי, את ההידמאקים – נעבור
גם את הבולשביקים", חשבו הזקנים. "יגיע הזמן וייגמרו הרדיפות והגזרות, כי
הן תמיד נגמרות. הבולשביקים ילכו, העיירה תישאר. ופירושו של דבר הוא
שהחדר יחזור".

האנשים שיצאו מהמועדון על שם רוזה לוקסמבורג – מה יעלה בגורלם?
אבא כהן וחבורת הבונדאים יועמדו מול כיתת יורים, בהוצאות להורג
שיטתיות, בסוף שנות השלושים. הצעירים עתידים להתפזר בערים הגדולות,
להתקבל לאוניברסיטאות ולהפוך לגל הראשון של האינטליגנציה הסובייטית,
הכוללת מהנדסים, רופאים, מוזיקאים, מנהלי מפעלים ועוד. הם יבנו מאפס את
התעשייה, את המסחר, את הענף הפיננסי ואת התרבות; הם ירימו את המדינה
מן ההריסות, ולאחר מכן, עם תחילת המלחמה, יעזבו לחזית ויהפכו לבשר
תותחים בפאתי מוסקבה ובאזור ביצות סיניאבינסקי. לאחר הניצחון, תישמע
הטענה כי כל אותם "לוחמי טשקנט" אינם אלא "קוסמופוליטים נטולי
שורשים". הזקנים יישארו בעיירה וימתו לחזרתו של החדר, עד שיגיעו

הגרמנים וירצחו את כולם ללא יוצא מן הכלל, יחד עם נכדיהם וכלותיהם שבאו לכאן לחופשת הקיץ.

לא רבים ישרדו. אלה שכן יצליחו לשרוד, עתידים להפוך לסבים ולסבתות של אלו שיעזבו סופית את תחומי ברית המועצות בתחילת שנות התשעים של המאה הארורה הזו. המשפט שהתנהל נגד העברית והשמדתן הנלווית של העיירות היו אבן הדרך הסמלית הראשונה על גבי המסלול הזה. זו הייתה תחילת הסוף של הנוכחות היהודית ושל השותפות היהודית בגורלה של רוסיה. בהיותה מנותקת מהמסורת, יהדות רוסיה נותרה בלא יסוד ובלא שורש, ובסופו של דבר עזבה – בדומה לאופן שבו הצופים והמשתתפים במשפט על מוסדות החדר עזבו את המועדון ע"ש רוזה לוקסמבורג.

הנסיכה

בינתיים צבי הירש (שמו החדש היה גריגורי איזראילביץ' פרייגרזון), שהיה באותה עת סטודנט באקדמיה להנדסת מכרות, שב למוסקבה אחרי חופשת הקיץ:

ב־1920, בתחילת הקיץ, דרכו רגלי ראשונה על מפתן חדרו של חברי אבא. הכיכר בה נמצא חדרו של אבא עומדת בטבורו של הכרך, באחד המקומות הכי סואנים ומאוכלסים. אפס אותה שנה התהלכו הרעב והשיתוק ברחובות העיר. רתחה אז בארצנו מלחמת האזרחים, והכל כמו צעד על בהונות רגליו בבתים וברחובות.

אני, בחור רבי־גרמים, לבוש חליפה מעוכה ועניבה שלא מן האופנה האחרונה, אך זה באתי מעיירתי לכרך. זה היה מסלולן של נפשות רבות מישראל בימים ההם. בדרך זו מהעיירה הנידחת למרומי ההשכלה צעדתי גם אני. ככה באתי לבית הנהדר, אשר אגפו האחורי יוצא

לתיאטרון האופרה. בבית זה גר חברי אבא ברמן, שיצא מן העיירה לפני כחצי שנה. דודו של אבא, רווק בגיל העמידה, הדייר הקודם של חדר זה, נשא לו סוף סוף אישה והעתיק מושבו לניז'ני נובגורוד, היא גורקי דהאידנה. הוא נשתקע שם בבית חותנו לישיבת קבע. אם כן, נשאר החדר בירושה לאבא ברמן חברי הטוב.

עלוב ומיוזע עמדתי על מפתן החדר ומזוודתי המרופטת בידי. מדרך ארוכה וקשה באתי ועקבותיהן של תלאות הדרך חקקו בי את חותמם. חברי אבא קיבלני בסבר פנים יפות ובברוך הבא יוצא מן הלב. כזה היה מנהג הימים הטרופים ההם – לסייע לבחורי העיירה בהשתרשותם בקרקע החדש.

בקרוב נרשמתי בתור סטודנט האוניברסיטה, ובגורלי נפלו חיי עמל ורעב. אשר ללחם, היו לנו בעיירה אפשרויות מנחמות יותר. בכרך היו אז דברי לעיסה יקרי מציאות. אולם סבלנו לא בכדי, סבלנו לשם התכלית. משך דורות רבים למדנו כי תכלית עדיפה מקיבה. ישבנו אפוא, אבא ואני, ימים ולילות על ספרינו, ואצטומכותינו, במחילה, ריקות. הטבענו בלימודים את יצר האכילה. היינו משתיקים אותו זמנית במרק דגים צנום שהיינו מקבלים במסעדת האוניברסיטה.

(מתוך הסיפור "הנסיכה")

הסיפור מתוארך לשנת 1968, כלומר גם כאן קיים מבט לאחור על המתרחש. בסיפור זה מוזכרת העזרה ההדדית שהתקיימה בין בני העיירה, ובזכות זאת כל אותם נערים ונערות היו יכולים לעבור ולהסתדר בעיר הגדולה. הדבר מופיע גם גם ברומן "אש תמיד", אם כי שם הגיבורים מתגוררים במעונות הסטודנטים. בחירת המקצוע הייתה תלויה ביכולת להשיג מגורים. קרה לפעמים שאנשים צעירים הגיעו אל הבירה בכוונה נחרצת להפוך לרופאים או לעיתונאים, אך

מקום המגורים הפנוי היחידי היה במכון לתעשיית המזון. במקרה כזה היה עליהם לוותר על החלום הראשוני שלהם. כך, למשל, כעבור ארבע שנים מי שהיה אמור להיות כירורג עסק בפיתוח טכנולוגיה של הכנת דובשניות.

ייתכן כי צבי הירש פרייגרזון עצמו עסק בתחום הכרייה בדיוק באותו אופן ונאלץ לצעוד במסלול זה מכורח הנסיבות. אך גם זה לא היה לשווא, וייתכן כי דווקא המקצוע הזה הציל אותו לאחר שנים בגולאגים. למומחה להעשרת פחם היו סיכויים גדולים יותר לשרוד במכרות הפחם מאשר לארכיאולוג או למורה. גיבורו של הסיפור "הנסיכה", וגם אבא ברמן, בן העיירה שקיבל את הגיבור במעונו הצנוע, מצאו את עצמם בתנאים טובים בהרבה מאלו של הרוב. לרשותם היה חדר לשניים בדירת שותפים עם שכנה אחת בלבד. אלו היו מותרות שכלל הסטודנטים אפילו לא חלמו עליהם. אבל גם דיירי מעונות הסטודנטים למיניהם נזקקו במידה רבה לנוכחות המעגל החברתי של אנשי שלומם – לאלו שאפשר לפנות אליהם לעזרה במצבים נואשים לגמרי. במוסקבה, בלנינגרד, בחרקוב, בקייב ובשאר ערים גדולות בעלות מוסדות להשכלה גבוהה החלו לצוץ מן "חברותות" לארשמיות כאלו של יוצאי העיירות מאוקראינה ומבלארוס.

בני העיירה לא כל כך עזרו לאבא ברמן בשעת צרה: בעודו מיוסר מרעב הוא שב לעיירה להחלים. לאחר מכן השותפה לדירתם, תופרת תחפושות תיאטרון במקצועה, עזבה אף היא לזמן מה ונסעה לבית הקיץ לטפל בנכדתה החולה. כך הגיבור שלנו – שמו האמיתי בנימין, אף כי השכנה מעדיפה לקצרו ולהפכו לשם המוכר לה "ואניה" – נשאר לבד בדירה. למעשה, לא לגמרי לבד: הדירה שהתרוקנה חיש מהר מתמלאת בפנטזיות של הנער. נשים יפות וצעירות הגיעו לעיתים קרובות לשותפתו התופרת, ובנימין החל לחלום עליהן – בעיקר על אחת מהן:

אותו סתיו של 1920 תקפה אותי אהבתי הראשונה. בחירת לבבי הייתה אישה כבת שלושים, זקופת קומה וצהבהבת שיער, אשר שלהבת צער קדחה תדיר בעיניה. שמה היה עמליה פאבלובנה, היא הייתה משרידי הנסיכים הגבוהים, אשר בימים ההם, ימי המהפכה, לא הייתה להם תקומה בארצנו. כארנבת רדופה הייתה עמליה פאבלובנה מתלבטת בכרך, תועה ממכר אחד למשנהו, לנה פה ושם ומשחקת במחבואים עם הצ'קה. ככה באה גם עד חדרה של שכנתי התופרת ומצאה לפעמים מקום לינה אצל האישה הטובה הזאת. בינתיים ראיתי את עמליה ונפשי חשקה בה.

אהבתי את הבעת הצער בעיניה, את ריח בשמיה הדקים, את קולה העמוק והרך, את תנועותיה החרישיות. היא נכנסה לתוך עולמי הצר ומילאה אותו עד גדותיו. ביום ובלילה כירסמו אותי חרש געגועים ומאוויים מתוקים, הרהורי כמיהה וחטא.

לא ידעתי נפשי.

אולם הסחרחורת הזאת הייתה שמורה וכמוסה איתי, ועמליה פאבלובנה גם לא חשדה בה. לעתים רחוקות הייתה פונה אליי (גם היא קראה לי ואניה), ואז הייתי מתעטף סומק מכף רגל עד תנוכי אוזניי. גל חמים היה משטיפ את לבי, ואחר הייתי שוכב שעה ארוכה על מצעי וחולה את מחלת האהבה.

(מתוך הסיפור "הנסיכה")

והנה החלום הופך למציאות: הנסיכה עמליה, שלא ידעה על נסיעתה של חברתה התופרת, מופיעה על מפתן הדלת. היא חשבה להישאר ללון כאן, אבל למזלה הרע החדר של השכנה נעול. אין דרך חזרה החוצה אל הרחוב: חלה שעת העוצר. האישה נשארת ללון בחדרו של הגיבור שלנו.

ודאי שהיא מבינה היטב את מה שעל ליבו של הנער. בנימין המום מהמזל שנפל בחלקו, והרגש הטהור הזה, הנערי, מהדהד בנפשה של הנסיכה. היא מעבירה לילה בזרועותיו של הבחור, ועבורה אין זה רק תשלום בעבור המחבוא. האישה עוזבת בשעות הבוקר המאוחרות, אחרי שהשניים קובעים להיפגש בערב באותו יום. בנימין חסר הסבלנות ממתין לשובה של אהובתו, ועולמו נצבע בצבעים חדשים ונפלאים. הוא מתכונן לפגישה: מסדר את החדר, לובש את החולצה היחידה שנראית חגיגית פחות או יותר, מחפש ואוסף את המטבעות האחרונים לקנות בקבוק יין.

עמליה פאבלובנה מופיעה הרבה יותר מאוחר מהזמן שציפה לה. מתברר שהיא נסעה לבית הקיץ של השכנה, כדי לקחת את המפתח של החדר. כאן בדיוק מתגלה לה ששמו של הבחור אינו "ואניה", כפי שהניחה הנסיכה, אלא כי יש לו שם יהודי, "בנימין", וכי הוא עצמו – מפחיד לומר זאת – יהודי. הדבר משנה לחלוטין את כל המצב. כעת היא כלל אינה מוכנה להכיר את מי שרק אתמול היה אהובה. גיבור הסיפור נדהם מהעוינות של האישה, והוא מבקש ממנה הסבר ואף דורש זאת. הנסיכה נענית ברצון:

"אני קם ממקומי. כל שיחתנו הבאה מתקיימת בעמידה, כששנינו מסתכלים במראה.

היא שואלת: "אתה יהודי?"

"מה זה נוגע לך?"

"אל תכחד. וירה פיודורובנה אמרה לי היום כי הנך יהודי."

פתאום הפנתה אלי את פניה החיוורים, את פניה הזועמים והנעוותים וגנחה מעומק נפשה, מתוך כעס ותמרורים אין אונים.

"הוי", אמרה, "עד כמה שאני שוטמת אתכם! את כולכם צריך היה להשמיד!"

עמדנו זה מול זה חיוורים כמוות ומאזינים ללחשה השטני. דומה כאילו
זה לחשו של מישהו שלישי מתוך המראה.

"הוי", לחשה, "יהודים ארוורים! עם נתעב, עם עלוקה! את כל העולם
הנכם הורסים, בגללכם הוא הולך לאבדון".

[...] אחר אמרה פעמים אחדות את המילה הכי עולבת, ואני נעלתי את
החדר ושמתי את המפתח בכיסי. כל ישותי רעדה.

(מתוך הסיפור "הנסיכה")

מה שקורה בהמשך נראה זוועתי מנקודת המבט של התקינות הפוליטית
העכשווית: בנימין, בחור יהודי מהעיירה, אונס באכזריות את עמליה
פאבלובנה, נציגת האצולה הרוסית הגבוהה. הוא מבצע את האונס בידיעה
שאין היא יכולה לזעוק ולקרוא לעזרה, שהרי הרעש עלול לגרום להופעת
הפטרול והשוטרים, ומכאן גם למעצרה ולמותה. ייתכן כי הסצנה המזעזעת הזו
היא הסיבה לכך שסיפור זה אינו נכלל באוסף סיפוריו של פרייגרזון שפורסם
לראשונה ברוסית.⁴

אבל לנו, הקוראים המזעזעים, מוטב לזכור כי גיבור הסיפור הוא אותו
בנימין ששנים אחדות לפני כן הלמו על דלת ביתו במגפיים וצעקו: "ז'יד!
תפתח, ז'יד!". אמו אחוזת האימה והרועדת החביאה אותו בפינת מסתור, שם
היה מקום רק לאדם אחד. הנער צפה מבעד לחריץ כיצד המפגעים פורצים
לביתו, הופכים את כל החפצים ותולים את אביו מעל שולחן האוכל. אותה
מילה שהנסיכה זה עתה צעקה באוזניו נשמעה בתוך הגיהינום הבלתי פוסק
ההוא כפזמון אימים חוזר: "ז'יד, ז'יד, ז'יד..."

⁴ הקובץ "חבלי השם" תורגם על ידי לילי באזובה וראה אור בהוצאת לימבוס פרס
(Limbus Press), סנט פטרבורג, 1999.

קשה שלא להבחין כי בסיפור זה קיימת סמליות מוגדרת, המשקפת במובנים רבים את השיח החברתי-הפוליטי בדבר תפקידם ומקומם של יהודי רוסיה במהפכה וכינונו של המשטר הסובייטי מיד אחריה. חשוב לזכור כי הסופר לא כתב את הסיפור בשנות העשרים, בעת שהטקסטים שנכתבו על ידו התאפיינו באקספרסיוניזם מתהולל, שתאם לגילו ולמגמות הספרותיות הפואטיות של התקופה. הסיפור "הנסיכה" משתייך ליצירה המאוחרת של המחבר – לשלב שבו הוא שקל כל מילה ומילה ושאף לדיוק מרבי בתיאור האירועים והגורלות.

זה כבר מאתיים שנים שהעירות הישנות מנמנות, עטופות כגולם בעולם המסורת, שוקעות בעוני ובהזנחה, בבוץ הטובעני של האביב והסתיו, באבק הקיצי ובריק החורפי. עם זאת העירות הצליחו לשרוד בפאתי העולם הפרבוסלבי – עולם של מצדדי חמלניצקי והאיידמאקים, של הפוגרומים ושל הגיוסים המלכותיים לשורות הקנטוניסטים. אותן עירות התעוררו מתנומתן בעקבות הופעתה של ההשכלה הרוסית בהנהגתם של יצחק דב בר לווינזון וממשיכיו. רעש הזמן החדש העיר אותן – רעש מנועי הקיטור של מכונות חדשות ומופלאות, של נקישות גלגלי הקרונות על גבי מסילות הפלדה שנסללו בקרבת הבקתות הרעועות.

פסי הרכבת הבוהקים הובילו לאופקים חדשים, ובאופן טבעי ילדי העירות נשאו עיניהם אל המרחקים הללו. ההשכלה הייתה אז לכרטיס כניסה הכרחי – לא זו שניתנת בחדר או בשיבה אלא זו שאפשר לרכוש בגימנסיה הממלכתית או באוניברסיטה. אך הדרך הזו הייתה חסומה בפני רוב היהודים. אפשר לדמות את המצב המוזר הזה לעיר שבנו בתוכה תחנת רכבת, אך ברכזמן גם אסרו על קניית כרטיסי הנסיעה. האם הדבר יוביל להפחתת מספרם של אלה החולמים על הנסיעה? ודאי שלא. הפרי האסור תמיד נראה מושך יותר. לא מאפשרים לנו לקנות כרטיסים בקופה? אם כן, נתחפש לנוסעים כחוק, ניסע ללא כרטיס, נאחוז בגגות הקרונות, ניצמד אל הפגושים...

האם יהיה נכון לטעון כי לנפילת האימפריה הרוסית הובילה החלטת השלטונות להגביל את אחוז היהודים המתקבלים להשכלה גבוהה, יותר מאשר התבוסות במלחמת העולם הראשונה ובמלחמה עם יפן, רספוטין הנוראי וההרפתקנות של הבולשביקים? ייתכן שכאן טמונה האמת. כפי שכבר צוין, האנשים שסיימו את חוק לימודיהם באוניברסיטאות שוויצריות, גרמניות, צרפתיות ואיטלקיות שבו לרוסיה כסוציאליסטים גמורים בהשקפותיהם. כך ממשלת הצאר יצרה בידיה שלה וייבאה לרוסיה את אובדנה העתידי.

בהיעדר מגבלות בתחום ההשכלה סביר להניח כי כל זה לא היה מתרחש. הקמה של מאה־מאתיים גימנסיות חדשות וקבלה שוויונית למוסדות ההשכלה הגבוהה היו יכולים להוביל לכך שבני העיירות יכירו תודה לנצח לאבא־הצאר (כפי שהם היו אסירי תודה לאלכסנדר השני שביטל את מערך הקנטוניסטים והגיוסים אליו). רוסיה הייתה מקבלת אלפי מהנדסים, עורכי דין, רופאים וחוקרים מוכשרים, בעלי יוזמה ונאמנים לחלוטין למדינתם. כל אלה היו נחוצים ביותר בראשית העידן התעשייתי. מדוע השלטונות לא פתחו את שעריהם? התשובה לכך בנאלית: האנטישמיות. אך האנטישמיות היא מעין חרב פיפיות: בעודה מכה ביהודים, במוקדם או במאוחר האנטישמי מתחיל לדמם בעצמו.

זוועות מלחמת העולם הראשונה והאנטישמיות החריפה שאפיינה את צמרת הממשל הרוסי רק העמיקו את הקרע בין יהודי תחום המושב לבין ממשלת הצאר. כלל לא מפתיע לגלות כי הידיעות בדבר מהפכת פברואר והתפטרותו של ניקולאי השני שימחו מאוד את תושבי העיירות. אז עוד היה אפשרי לעצור את נפילת המעצמה לתוך מלחמת האזרחים, הבולשביזם והחורבן. לשם כך נדרש, בין השאר, להשתלט על האנטישמיות שבאה מן השכבות הנמוכות של החברה. קרנסקי – ובהמשך דניקין, קולצ'אק או פטליוורה – לא תמכו בפוגרומים, אך לא היו החלטיים מספיק לעצור את מחולליהם, דבר שהתפרש על ידי ההמונים כאור ירוק להמשיך ולפגוע. לעומת

זאת, הבולשביקים פעלו בהקשר זה ביד ברזל ממש: החל מצו מיוחד בנושא שנחתם בידי לנין ביוני שנת 1918 וכלה בהוצאות להורג ללא רחמים של מחוללי הפוגרומים בזירות הפשע.

גיבור הסיפור "גלגולי הראשון" (גם כאן שמו של הגיבור בנימין) ניצל מפוגרום עקוב מדם שנעשה בידי חילות דיניקין הנסוגים מן העיירה. הוא בורח מהמקום בלי להביט סביב, ולגמרי במקרה מגיע ליחידה של הצבא האדום. גם כאן אנו נתקלים בסמליות סמויה המאפיינת את הפואטיקה של פרייגרזון: בהתחלה היהודים כלל לא שאפו להצטרף אל "האדומים" או אל הבולשביקים, בכל אופן לא בהמוניהם. ניזכר רגע בהרכב הוועדה לענייני היהודים בסצנת המשפט על החדר: אלו שיושבים שם הם בונדאים לשעבר (כלומר בני הברית הטבעיים של המנשביקים, מתנגדי הבולשביקים, ושל הסוציאלידמוקרטים). אין ביניהם אף לא אחד שהוא בולשביק "אמיתי" בהתאם למשנתו של לנין. בתנאים הבלתי אפשריים של מכת הפוגרומים מצד כל הכוחות הפועלים, הדרך היחידה אל ההצלה הובילה להצטרפות אל הצבא האדום והמפלגה הקומוניסטית. בפני יהודי רוסיה לא עמדה שום ברירה אחרת. הם נמלטו אל לנין, בדיוק כמו בנימין האחוז באמוק הבריחה.

מפליא לגלות כיצד מיד לאחר מכן הואשמו היהודים בהרס של רוסיה. ההאשמות הזועמות ביותר באו דווקא מצד אלה שתחילה הנהיגו את תחום המושב ואת הגבלת היהודים למוסדות ההשכלה הגבוהה; אלה שלאחר מכן צפו במתרחש ולא עשו דבר בזמן הפוגרומים בשנים 1880 ו-1900; אלה שאילצו את היהודים לקבל את השכלתם בחוץ לארץ, כמהלך שהוביל לייבוא המהפכה לרוסיה; אלה שתלו את היהודים בקו החזית בזמן מלחמת העולם הראשונה ולא מנעו כלל את גילויי האנטישמיות שגבלו ברצח עם בזמן מלחמת האזרחים.

"את כל העולם הנכם הורסים, בגללכם הוא הולך לאבדון", כך הנסיכה עמליה פאבלובנה מאשימה בצעקה את בנימין (ואת כלל היהודים). יחד איתה

צועקת רוסיה הגוססת, הנמלטת בבהלה מאימת הבולשביקים – אותה רוסיה שפעם הייתה שייכת לשושלות האצולה, לקצונה מוזהבת הדרגות, לפקידות העצלנית, לפרופסורה הנעימה ולשכבת האינטליגנציה המתמרדת קלות. האומנם, עמליה פאבלובנה? ומה היה אמור להערכתך לעשות הנער היהודי בנימין? לסרב לבולשביקים שהושיטו את ידם? למות בשקט בעיירה העקובה מדם?

הגיבור בנימין אינו חפץ בתפנית אירועים שכזו, בדומה למאות אלפים בחורות ובחורים אחרים. אחוזים בתשוקת ההשכלה הם חשים אל שערי האוניברסיטאות הנפתחים. ואילו הבולשביקים רק מרוויחים מזה, שהרי הרבה מאוד מנהלים, מהנדסים, מומחים וחוקרים שפעלו לפני המהפכה נרצחו או ברחו לחוץ לארץ. נשארו אך מעטים, בני "עולם ישן", והאמון בהם אינו רב. מי יחליף אותם, מי יפצה על הידלדלות המשאב הכה חיוני למדינה שרוב חבריה הם אנאלפביתים?

בקרב הפרולטריון והאיכרים העובדים כלל לא ניכרת התשוקה הבוערת לספסל הלימודים. לאלה די בתודעה עצמית מעמדית נכונה, והם יסתפקו בהקצאת האדמות ובזרעים לזריעה. האוניברסיטה עדיין לא נמצאת בראש סדר העדיפויות שלהם. במצב הזה לנוער מהעיירות היהודיות, היודע קרוא וכתוב ושואף להמשיך וללמוד, אין שום תחליף ממשי. הם אלה שיצטרכו להשתלט על רוסיה. בעשור הקרוב או בשני העשורים הקרובים לא תהיה כל ברירה אחרת לבת איכרים חצי מעולפת זו, שהתפרסה על פני חצי יבשת. היא תיאלץ ללדת חיים חדשים מאותו יהודי, השנוא והנבזה תמיד. והרי אין לה ממי עוד ללדת. האם זהו אונס? מנקודת המבט של בני "המשטר הישן" אכן כך. עמדותיהם המורשות, החוקיות, המקודשות בידי ההיסטוריה והמסורת הרוסיות, נכבשו ומוחזקות בכוח. הן מוחזקות בידי עלובי החיים, שאותם האשימו מקדמת דנא וממשיכים להאשים בכל עוולות העולם: "עם נתעב, עם עלוקה".

האם זו נקמה? מנקודת מבטם של בנימין ויהודים צעירים אחרים – ודאי שלא. אין ספק שאין בכוונתם להמשיך ולהסתתר במחבוא בעודם רואים כיצד חייל צבא דיניקה מהדק את החבל על צוואר אביהם החסר אונים. יש להעריך את אצילות רוחם. אחרי הזוועות שעברו הם היו יכולים להיות מלאי שנאה. מי במקומם לא היה רודף את רודפו לשעבר? אך לא כך אירע. להפך: לבבותיהם פתוחים לאהבה.

מוצאה האצילי של עמליה פאבלובנה פירושו גם שהיא קרובת משפחה של הרוזן הידוע לשמצה ניקולאי ניקולאייביץ', שעל מצפונו רובצים מאות אלפים יהודי גליציה, וולהיץ ופולסיה שעונו ונרצחו. למרות זאת בנימין כלל אינו מעלה על הדעת למסור את הנמלטת לשלטונות. הוא אוהב אותה אהבה כנה וטהורה, עד שהוא מקבל יריקה לפנים בצורת המילה המבחילה "ז'יד", שכה מהדהדת את הפוגרומים. כאן הנער משיב על הכול: על ההשפלה, על הפחד, על האלימות, על האנשים האהובים שמתו. הוא משיב חזרה במעשים של השפלה ואלימות, וכך מגדיר מחדש מי כאן בעלי הבית.

האומנם "בעלי הבית"? אנו הרי יודעים שעשור וחצי בלבד מאוחר יותר המדינה תצליח לשקם את התעשייה, את ניהול המשק, את הצבא, את המדע ואת האקדמיה וסוף סוף תתייצב על המסילה. כך הצורך הזמני ביהודים יפחת, והדבר עתיד להשפיע באופן מיידי על מעמדם ומצבם. התקוות של שנות העשרים יטבעו בתוך הגל העולה של האנטישמיות. אז פרייגרזון יכתוב את השורות המרות הבאות: "מובלים אחיי לגרדום ואני במובלים" (מתוך השיר "בעשר שורות", 1934) – יכתוב ולא יידע כי הגרוע מכול עוד לפניו.

הפרסום הראשון

מי שנולד לכתוב כותב תמיד – גם כאשר אינו כותב. המילים חיות ורוחשות בתוך ראשו, מסתדרות למבנים, זוכות לצורה ולמקצב. טבעית היא השאיפה לשמר את הריקוד שלהן ולהעבירו על הנייר. אלה שאינם מכירים תופעה זו,

אינם מסוגלים להבין את המניעים שלה ומכנים אותה "גרפומניה". אך מדובר כאן בשליחות. כך יש מי שיגדירו כ"לא שפויים" גם את הנגר שרואה על גבי בול עץ עיטורים ססגוניים ומדמיין את קווי המתאר של רגל השולחן העתידי, או את הצלם שבאופן אוטומטי מבחין בגבולות הפריים כאשר הוא מביט בנוף. שליחות נובעת מהפועל "שלח". מי שולח את האדם לעסוק בדבר כזה או אחר? המשורר והדיסידנט אלכסנדר גאליץ' שר את השורות הבאות: "הגורל הוביל אותי אל הקרב / כנהימת החצוצרה הקוראת לחייל". גורלו של המשורר האיר לו פנים, אך לא בכיוון שהוא רצה בו. הוא היה יכול להמשיך בכתיבת תסריטים ומחזות קונבנציונליים, סובייטיים, שגם הם היו יכולים להיות כתובים בכישרון. לדרך זו פנו רבים מהכותבים. הגורל ונסיבות החיים עלולים לשבש את דרכו של האדם ולהוביל אותו למקום אחר לגמרי מזה שהוא מיועד לתפוס בעולם.

גורלו של גריגורי איזראילביץ' פרייגרזון – סטודנט מבריק ועובד במעבדה של האקדמיה להנדסת מכרות – דחף אותו ביד קשוחה לעבר המדע. באמצע שנות השלושים הוא כבר השיג את התואר דוקטור למדעים, על סמך עבודות מחקר שביצע. הוא ניהל את המעבדה, הרצה באוניברסיטה, הכין חומרי לימוד ונחשב למומחה גדול בתחום העשרת הפחם. בשנת 1925 פרייגרזון הציע נישואין לליאה בוריסובנה זייגרמן, שאותה הכיר עוד בקורולביץ'. כעבור שלוש שנים נולדה בתם הבכורה עתליה, ולאחר מכן נולדו הבת השנייה נינה והבן הצעיר בנימין. נראה כי שפר גורלו של המדען הסובייטי, וכי הוא זכה לחיים טובים ורגועים, עד כמה שהיה יכול להיות טוב ורגוע בזמנים לא פשוטים אלו. ומה בקשר לשליחות? גריגורי איזראילביץ' כתב עוד בילדות, אז כינו אותו צבי הירש. הוא כתב בעברית שירים וסיפורים קצרים. קוראו הראשון היה אביו, והוא שלח את המחברת המהוללת שכתב בה בנו לחיים נחמן ביאליק. הסיפור המשפחתי מספר כי ביאליק שיבח את הכתיבה. כך או אחרת, צבי הירש המשיך

לכתוב במהלך לימודיו בגימנסיה הרצליה, ובטח בתקופת לימודיו בגימנסיה באודסה, שהייתה אז לאחת הבירות הספרותיות החשובות.

הכתיבה לכאורה הייתה יכולה להיות בגדר "תחביב נעורים", שאולי היה צריך להתפוגג ככל שנסיבות אחרות, ארציות וקונקרטיות, יתחילו להשתלט על סדר היום: משפחה, עבודה, קשרים חברתיים. רוסיה הבולשביקית מלכתחילה נבנתה בתור מדינה טוטליטרית. פירושו של דבר: השגחה טוטלית, חודרת-כול של המדינה על כל תחומי ההוויה האנושית, בין השאר גם על התחומים הפרטיים. המילים "אינדיווידואלי" ו"אינדיווידואליזם" הפכו למעין קללות: כל החיים התנהלו תחת מבטו של הקולקטיב, היה זה מעין דיור משותף אחד גדול, לא רק מבחינת המגורים אלא גם במובן הגלובלי של המילה "שיתוף".

כיום קשה בכלל לדמיין כיצד מומחה סובייטי, בעל משפחה, מרצה באוניברסיטה הסובייטית, היה מסוגל בנסיבות שכאלה להמשיך להתעניין בעברית. באופן רשמי, העברית הייתה מחוץ לחוק ונחשבה לשפתם של הרבנים מפייצי הבערות ושל הציונות הבורגנית. די היה רק להתעניין בנושא, קל וחומר לכתוב, כדי להסתכן מאוד. כאן המקום להיזכר שוב במאפייני אישיותו: חוש אחריות מוגבר, זהירות, יסודיות בקבלת החלטות ובנקיטת צעדים. אדם זה נטה פחות מכל דבר אחר להרפתקנות לא זהירה.

יוצא אפוא כי כל המצב, על מרכיביו השונים, אמור היה להכתיב לו לשכוח את העברית, לזרוק אותה מהראש לגמרי מאלף ועד תו, כהכרח קיומי. כמה עצומה הייתה השליחות – אי אפשר היה לעמוד בפניה. פעם אחר פעם, לילה אחר לילה, הוא נהג להתיישב מול שולחנו ולרשום את האותיות האסורות, מימין לשמאל – בכיוון האסור.

במחצית השנייה של שנות העשרים צבי פרייגרזון החל לשלוח את סיפוריו לכתבי עת ועיתונים עבריים. הוא נהג לשלוח אותם אל מחוץ לרוסיה, שבה כבר לא נותרו כלל הוצאות שפרסמו בעברית. לרשותו עמדו אפשרויות מגוונות:

בלונדון ראה אור כתב העת השבועי "העולם" – כתב עת מרכזי של הארגון הציוני העולמי, שנוסד עוד בשנת 1907 בידי נחום סוקולוב והספיק להחליף את כתובתו כמה פעמים. לפני לונדון כתב העת פעל בקלן, בוויילנה, באודסה ובברלין. לבסוף הוא התבסס סופית בשנת 1936 בירושלים, שם ראה אור עד שנת 1950.

האלמן הספרותי "התקופה" הופיע לראשונה בשנת 1918 במוסקבה תחת חסותו של הנדיב הידוע אברהם שטיבל – בעל מפעלים מצליח, שהתעשר בזכות אספקת עורות לצבא הרוסי ונדר להוציא את המיליון הראשון שירוויח לטובת ייסוד הוצאת ספרים בשפה העברית. כבר לאחר שייסד את כתב העת שטיבל בעצמו נאלץ לעזוב את תחומי רוסייה לוורשה ואחר כך לברלין.

השבועון "הדואר" ראה אור בניו יורק בשנת 1921, תחת חסותה של ההסתדרות היהודית האמריקאית. השבועון, שאותו ערך איש הספרות ואיש התעמולה מנחם ריבולוב בין השנים 1923-1953, ראה אור עד שנת 2005.

השבועון "כתובים" ראה אור בין השנים 1926-1933 בעריכתם של אליעזר שטיינמן ואברהם שלונסקי. שבועון זה נוסד ביוזמתו של ח'נ ביאליק, במטרה לייצג את איגוד הסופרים העבריים. בהמשך פרץ ריב בין סופרי האיגוד לבין עורכיו של "כתובים", ומשנת 1929 הייצוג הרשמי עבר לכתב עת אחר, "מאזניים", שרואה אור עד היום.

המשורר והפובליציסט יצחק למדן ערך בתל אביב את הירחון הספרותי "גיליונות", שפורסם בין השנים 1934-1954. הסופרים יעקב רבינוביץ ואשר ברש הוציאו לאור בתל אביב בין השנים 1922-1930 את הגיליונות של כתב העת "הדים". פרסומם של גיליונות אלו לא היה סדיר, אך הם זכו לפופולריות רבה.

העיתונים היומיים שפורסמו בארץ ישראל – "דבר" (1925-1996), "הארץ" (משנת 1918), "ידיעות אחרונות" (משנת 1939), "מעריב" (משנת 1948) – נהגו אף הם להדפיס מוספי ספרות נרחבים.

נוסף על כל אלו, מעת לעת פורסמו בארץ ישראל – ולאחר מלחמת השחרור במדינת ישראל – אסופות ואלמנכים תמטיים, דוגמת "גחלים לוחשות", שראה אור בשנת 1954 בעריכתו של יהושע גלבוש.

את סיפורו הראשון פרסם צבי פרייגרזון בינואר 1927 בשבועון "העולם". מערכת השבועון ביקשה להחליף את השם המקורי של הסיפור, "פרנויה", בשם ניטרלי יותר: "בשנות הפחד". את הטקסט הארוך למדי והמורכב אפשר אף להגדיר כנובלה. זהו סיפור נוגע ללב ומפחיד כאחד, המתאר את אהבתם של שני אנשים צעירים, ובו נשזרים יסודות מיסטיים שלא היו אופייניים לפואטיקה של פרייגרזון בשלב מאוחר יותר. פרייגרזון המאוחר נקט בנימה מעט מרוחקת ואירונית, אך בר־זמן אפיינה אותו עמדה אמפטיית של מי שמתבונן מהצד ורושם את קורותיהם של בני האדם.

לפתיחה של הסיפור אין קשר ישיר לאירועים המתוארים בהמשך. זהו מעין פרולוג מיוחד במינו, שבו מוצגת דווקא הדיכוטומיה בין הגורל לבין השליחות, שהוזכרה לעיל. המספר נמצא בחדר של מעונות הסטודנטים. מעבר לפרגוד חוגגים עמיתיו חברי הקומסומול וקורעים את גרונותיהם הצעירים בשירה בקולי קולות של שיר נועז ומבדח. אפשר היה לצפות שהמספר אף הוא שיר, ירקע רגל או ימחא כף, אך הוא לא עושה זאת איתם. תמונות אחרות לגמרי פוקדות את תודעתו:

מארצות רחוקות, אשר מעבר להרים ומעבר לימים, באה אלי השכינה
העברית, הסבתא הנעימה שלנו. בדמות אישה דוויה וסחופה, אשר אין
מתום בה, באה אלי. כחול הערב נתלה בחלונות חדרי, איזה לילה טוב
כוכביו ויקר ירחו מגיח עגומות מעבר לחלוני ומסיך על ראשי את חבת
דמיונו. והנה נהמת החדר הסמוך מסבכת את שממית דמיוני עד אפס
מקום. בחדר הסמוך עורכים הקומסומולים, פרחחי מפלגת הברזל שלנו,
הלולי וחנגי. [...]

כה שרים הפרחחים, עדת הנערים והנערות, מוחאים כף ורגל ומניעים את אמות הספים בחדות מהומתם.

והשכינה העברית, הנעימה שלנו, עומדת עלי ומרעיפה מגד בינה ורחמים מכף ברכתה.

— יחיד שלי... — לואטת לי הסבתא.

בכל הארצות ובכל התפוצות פזורים בניה, והנה היא עוברת עליהם, ותהי להם כסבתא נלעגה, שבאה מערי השדה. כנפיה הצחורות נגזרו עוד מימי הפרעות, והיא שואלת את נפשה למות... ובכי תמרורים, בכי ילדותי עתיק, הרעיד את כתפי האישה העברית הזקנה. [...]

— יחיד שלי! — מתחננת האישה — אולי אמנם הגיעה השעה להוציא אל הבריות את האנשים האלה, מה הם ומי, ומה היה למו...

עיניה הנוגות ננעצות בי ומלהיטות את כל ישותי, והנה אני נמשך, עבד נרצע, אל קולמוסי. בין כל שורות הפרצופים המשונים העומדים בתור בכדי להופיע לעיני קוראינו בתפוצות ישראל. [...] אך מי אני, הצעיר באלפי, שאסרב, ומה אני, בן הזקונים לסבתא שלנו, שאעיז לשרך את דרכי אני בערב זה, כחול כנפיו, עגום עברו ונבוך עתידותיו?"

(מתוך הסיפור "פרנויה")

"עבד נרצע", "מי אני שאסרב", "שאעיז לשרך" — כאן נעוצה הבעיה. גריגורי איזראילביץ' פרייגרזון — הסטודנט הסובייטי, תלמיד המחקר והמרצה, שברח מעיירתו שכוחת האל מבלי להביט לאחור ופנה ביודעין לדרך ההתבוללות — זו כמה רגעים הצידה ואת מקומו תופס הנער צבי הירש. אולי הוא היה שמח להצטרף לחבריו שמעבר לפרגוד, אך הדבר אינו עולה בידו. רוחות העבר, כמו גם מבטה התובעני של הסבתא היהודייה, מונעים זאת ממנו.

כמעט כל הטקסטים של פרייגרזון כתובים בגוף ראשון, והמספר תמיד נוכח בהם. כמעט בכל מקום קיימים יסודות אוטוביוגרפיים, אך בשום מקום הסבתא אינה מוזכרת. נוכל למצוא את האב ואת האם, אך הסבתא איננה. לשם מה נדרשה לו למספר כאן דמות אימפרסונלית וסמלית שכזו? זאת משום שלא מדובר כאן באישה מבוגרת קונקרטי, אלא בייצוג של עולם המסורת. הסבתא הזו, ילידת עיירה בפלך וולהין, היא בת כמה מאות שנים.

מבטת התובעני מחייב את צבי הירש וקורא לו לנהוג באחריות – האנושית והיהודית. קיים כאן מעין פרדוקס: אותה תכונה בדיוק, שהכריחה אותו לוותר על העברית המסוכנת לטובת המשפחה, העבודה וההתבוללות, כעת מושיבה בכוח את הסופר ליד השולחן ומכריחה אותו לקחת קולמוס בידו. מיהו שיסרב? כיצד יוכל להפנות את עורפו לכל אותן רוחות הרפאים של המסורת? הוא אכן אינו יכול.

יחד עם זאת, לאורך כל הנובלה מורגשת תחושת הדחייה של המחבר בהתייחסותו לעולם שנטש, כמרכיב המאפיין את יצירתו המוקדמת. כאן הוא מקשר בין המסורת לבין הפרנויה – הפחד העמוק שבו ספוגה מהות הקיום הבלויה, המאובקת והחונקת של העיירות היהודיות העתיקות.

ככלה יחידה נשקעת היא בלבב, פרנויה – כנערת אהבים, אשר יכמהו לה חיי האדם הבודדים. בהמון ספרי הכלח, ספרי הספרים, חקקום ישישים ונשיאים, מרקדים צלילי תעתועיה. בימי הילדות העתיקה, בפאות הרבי העגומות, באש מנגינות סבא עם השחרים האפורים, באבק בתי התפילה השוממים – נסוך רעל פרנויה. הנה באה אליך מנחת אושר קטנה, עזוז העמל מלהיט את שריריך, עיני נערה אהובה מחממות את שרשרת הימים הצועדים – והנה פגעה בך פרנויה, המלכה הירוקה, אלילת השגיונות, לחכה את מנחת האושר הקטנה. אתה נרצץ הכא והתם, כחיות טרף יקהלו אליך הימים הישישים, האותיות המאובקות.

(מתוך הסיפור "פרנויה")

מבחינתו של פרייגרזון, בסוף שנות העשרים, היהדות המסורתית נתפסה כסוג של מחלה מדבקת, של שיגעון מסוכן. לא בכדי "המלכה הירוקה" פרנויה משתלטת על גיבור הסיפור יקותיאל לויצקי כאשר הוא נמצא על סף מוות בעקבות מחלת טיפוס קשה. יקותיאל, שבטוח כי ראה את פני האלוהים, מתחיל ללכת לבית הכנסת לאחר שהבריא:

כקסום קסם נמרץ מאזין יקותיאל לסיפורים המשונים ודברי המעשיות שהיו מבלבלים כאזובי הטחב בשולי ה"שטיבל" העתיק עם הערבים המושלגים. דמיונות מתעים התרוצצו במוחו, צדיקי האומה הגדולים, אנשי המופת, בעלי השטריימלים הקדושים, קפוטות־משי ופוזמקאות פלוסין, הצדיקים המהוללים מזינקוב וליבוה, מטשרנוביץ וקוצק, מטאלנא ובראצלאב – קמו ונזעקו מול עיניו המתנוססות מערמות הקמיעות והפתקאות – הפרחים הלוהטים, שפרחו בעזובת עירותינו, ברחובות המאובקים והעגומים של הדורות הקדומים. יין הקבלה, היין המשומר, תסס אז בלבבות...

– יהודים, גפרור! – אומר ר' למך כץ. עוד רגע, והשלהבת המקפצה מושבה לתחייה, סוטרת את פני האנשים המקומטים והפראים. תהומות פהוקים מבקעים לחצאים את פיות היהודים, רוח קטנה, כמצורעה, יושבת נדחה על חודו של ספסל בזווית ה"שטיבל", עיני יקותיאל מתנוססות...

(מתוך הסיפור "פרנויה")

כל הפרשה הארוכה הזו מסתיימת בהפיכתו של יקותיאל לדמות של "הגואל השחור", חסר בית ושפיות הנע ונד בדרכיה של וולהין בחיפוש אחר האלוהים:

— אני חפצתי למצוא את חירות הלבבות בין אבני העיירה החמות. והנה —
ראיתי שם רב מדי קברים ומעט מדי צחוק.

ככה הייתי פוגש את יקותיאל לויצקי, הגואל השחור, ופעמים הייתי נטפל אליו. זהב השמש הצבה היה כורך באדישות את חותם צעדינו בדרכים המחוממות. אילן סרק היה מזדקר ערער בצדי הדרכים, חוצה לשנים את יום הקיץ המזוחל. אנו צועדים במנוחה רבה ומפטטים קמעה.

— לאן, יקותיאל? — שואל אני, אף אם אדע, כי הדרך מובילה מסטארר-קונסטאנטינוב לקארסילוב, אף אם אדע זאת ברור מאד.

— לאלוהים! — עונה יקותיאל קצרות בהתלהבות ושלא מן העניין. קרון איכרים מתגלגל בעצלנות

לעומתנו, תמרות אבק מעננות אחריו את העולם, אנו צועדים בתמרות האבק, והאילן שבצדי הדרכים נגח עלינו, לוטף את השמים בהמון ידיו הירוקות.

(מתוך הסיפור "פרנויה")

באחת מתחנותיהם הם נתקלים ברות הקטנה, אשת יקותיאל, שדמותה מגלמת תכונות של חוסן ואהבת חיים. "הגואל השחור" מגרש את רות הקטנה, חברתו לחיים שפעם אהב מאוד. כעת הוא רואה בה את השטן בהתגלמותו. רות, שאין עוד בכוחה להמשיך לחיות בלי אהוב ליבה, מקבלת החלטה זהה: אף היא

מתמסרת לפרנויה, כי הרי רק שם, בממלכה הירוקה של חסרי השפיות, יתאפשר להם לחוות את ייחודם.

ואני, בנימין הרביעי, הנער המגוחך והפוחז, הסובב בעירות ובדרכים, שמעתי את התפילה הכי משונה, אשר שמעו אוזניי בימי חיי.

— פרנויה — אמרה האישה — יום חדש ממהר אלינו, מתמוגג לחש הלילה, רוח עליז מהלך בשדות, מרטט בעשבים ומפזר את הכוכבים המתים.

הרבה דמעות פרצו מעיניה של רות הקטנה ונבלעו, כטיפות גשם, בערמת השחת.

— בבקשה, פרנויה! — אמרה האישה — אני חפצה להיות את אישי, את היחידי שלי, אולי תקחי גם אותי אלייך. כשפחה נאמנה אהיה לך, פרנויה....

אז ראיתי את פרנויה, המלכה הירוקה, אלילת השגיונות. היא באה ותתצב על ערמת השחת. קריאות תרנגולים נמרצות עטרו את המלכה הירוקה, רוח שחרית לחך את פניה, דלקת האופקים הקרירים הסתבכה בשמלטה.

— נדמה לי: את אלוהים חזו עיניי... — גמגמה רות הקטנה והשתתקה. אני קפצתי ממקומי ואצא את החצר. יצאתי מן החצר ואלך בדרך המובילה מסטאר-קונסטנטינוב לקארסילוב. בקארסילוב, ידעתי, נולד אבי, אביאבי ואביאביאבי. לשם באו אבותי ראשונה, לפני מאה שנים ויותר, מק"ק פראג, העיר והאם בישראל.

(מתוך הסיפור "פרנויה")

כאן אפשר שוב להבחין במוטיב של הבריחה הנואשת והעיוורת, כפי שכבר תואר קודם לכן.

בשנת 1929 פורסמה הנובלה בפעם השנייה באלמנך "התקופה", הפעם בשמה המקורי.

בנימין הרביעי

כעבור שנים לא מעטות, לאחר תום מלחמת העולם השנייה, כלל פרייגרוזן נובלות וסיפורים חדשים בתוך אסופה אחת. לאסופה זו הוא נתן מראש את השם "מסעות הבנימין הרביעי", וכך העיד על זיקתו לקלאסיקון של הספרות היהודית: מגדלי מוכר ספרים (1835-1917). אחד הרומנים הסאטיריים האחרונים שכתב היה "מסעותיו של בנימין השלישי" (וילנה, 1877). רומן זה נכתב ביידיש, אם כי את רוב יצירתו כתב מגדלי בשפה העברית. הרומן הוא פארודיה על רשמיהם של נוסעים יהודיים ברחבי העולם, וכולו חדור בהומור היהודי המיוחד, המתאפיין בשילוב של צחוק ודמע. שמו של הרומן בתרגום לשפה הפולנית, "דון קישוט היהודי", רומז על אופיו ועל תכניו.

ישראל יוסף בנימין (1818-1864), יליד בסרביה, יצא בשנת 1845 למסע במרוקו בחיפוש אחר עשרת שבטי ישראל האבודים. דמותו הייתה מקור השראה עבור מגדלי. מסעותיו של ישראל יוסף בנימין, שכונה "בנימין השני", נעו בין מרוקו במערב עד סין במזרח, ורשמיהם מתועדים בפרטי פרטים בעברית. בהקשר זה ראוי לציין כי ספרו הראשון של בנימין השני, שנקרא "מסע בן חמש שנים במזרח, 1846-1851", פורסם לראשונה בתרגום לצרפתית, ואילו המקור העברי שלו ראה אור מאוחר יותר.

היוזם הראשון, המפורסם מבין כולם בשרשרת זו של בנימינים-נוסעים, היה כמובן היהודי הספרדי בנימין מעיר טודלה. "ספר המסעות" שלו, שנכתב בין

השנים 1159-1172, תורגם לשפות רבות ועד היום הוא מקור ידע חשוב על ההיסטוריה, התרבות והכלכלה של אגן הים התיכון באותם ימים.

תחום נודדיו של בנימין הרביעי היה הרבה יותר מצומצם משל קודמיו. מטרתו לא הייתה להגיע למרוקו או לסין אלא הוא שאף להגיע מסטרר-קונסטנטינופול לקראסילוב או מגאדיץ' לזנקובו. ובכלל, המסע מקורולביץ לברדיצ'ב היה לפי קנה המידה שלו כמעט מסע מסביב לעולם. ואולם, העולם המתואר במסעות היה לא פחות רבי-ממדי וממשי מאלו שתיארו קודמיו, ובוודאות הוא היה לא פחות טראגי מהם, עקב ההוויה היהודית ההולכת והמצטמצמת מיום ליום – בדומה ל"עור היחמור" הבלזאקי המפורסם.

אותן עיירות יהודיות – על התלאות היומיומיות של תושביהן ושמחותיהן הנדירות – זכו לתיאורים ספרותיים ביצירותיו של מנדלי מוכר ספרים. כיצד מנדלי היה יכול להעלות על דעתו במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, בזמנים יחסית רגועים תחת שלטונו של אלכסנדר השני, כי יעברו אך עשורים אחדים עד שהעולם המזוקן הזה – שכבר הספיק להתאבן ולהשחיר במרוצת הזמן, אך גם היה חיוני ויציב – ילך וישקע בדומה לאטלנטיס החדשה?

תחום המושב זכה למתעדים לא מעטים שהתאפיינו במבט חד, בקולמוס חריף ובכישרון ספרותי: מנדלי מוכר ספרים, שלום עליכם, י"ל פרץ, שמעון פרוג, שלום אש, פ. הירשביין ועוד רבים אחרים. אך התיעוד הזה נקטע לאחר כינונו של המשטר הסובייטי. לכאורה רק העברית הוצאה אל מחוץ לחוק ונאסרה, אך אפשר היה להמשיך ולכתוב ביידיש. כך נהג הסופר דוד ברגלסון, עד שהוצא להורג יחד עם סופרים יהודים אחרים בשנת 1952. סופר המשתייך לפרולטריון – בין אם כתב ברוסית, ביידיש או בסנסקריט – נדרש להציג את הגישה המעמדית האינטרנציונלית ואת הישגיו הכבירים של העם הסובייטי. עולם ההוויה הנחותה של החסידות השמרנית כלל לא השתלב בתוך התמונה העליזה הזו. כך העיירה היהודית איבדה בבת אחת את כל סופריה וגססה, ללא עדים, בבדידות מוחלטת.

כך היו מתרחשים הדברים אילולא כתב צבי פרייגרזון את חיבוריו ובהם את "מסעות הבנימין הרביעי". בכתיבתו הוא כמו ביקש לעמוד למראשותיו של העולם הגוסס, להחזיק את ידו, לבטא מילות אהבה ונחמה. פרייגרזון היה האיש שסגר עם סיפוריו ועם הרומן שכתב את החור השחור הפעור בגודל של רבע מאה. הוא היה המתעד היחיד בדורו של שנותיה האחרונות של אטלנטיס היהודית, ובכך נעוץ ללא ספק הערך ההיסטורי המשמעותי של יצירתו.

האם צבי הירש היה מודע לכך? האם חשב על כך בעודו רואה במראה את דמותו של גריגורי איזראילביץ' פרייגרזון כתלמיד להנדסת מכרות? ככל הנראה הוא ידע זאת והבין את האחריות האדירה שבמשימתו. אחרת כיצד נסביר את העובדה שבסיפוריו מופיעים באופן תכוף תיאורים בדבר ההכרח לספר ובדבר חוסר היכולת להפנות עורף ולשתוק? כי אם לא הוא אז מי יעשה זאת? למי היה מזכיר זאת בהתמדה שכזו אם לא לעצמו?

מרבית להשוות בין הפרוזה המוקדמת של פרייגרזון לבין "חיל הפרשים" של איסאק באבל. אכן בין השניים קיים דמיון, המתבטא בדרכי עיצוב אקספרסיוניסטיות של הדמויות, במבט מרוחק ומעט תיאורי על זוועות המלחמה, כדי שההתרחשות הסובבת לא תוביל לשיגעון. אבל נראה שהשוני עולה על הדמיון.

ראשית, באבל היה אישיות עירונית בכל רמ"ח איבריו והתחנך בערים אודסה, ניקולאייב ופטרבורג. הוא כמעט אינו מתאר את הטבע, ובמקומות המעטים שבהם הסופר מקדיש לו תשומת לב נראה שהוא כמו בונה תפאורת תיאטרון: "הכוסמת הבתולית קמה באופק, כמו כותלו של המנזר המרוחק". אצל פרייגרזון הטבע הופך למשתתף בלתי אמצעי באירועים המתרחשים ומשמש להם עֵד: עיירה בוולהין או בפולסיה מתקיימת בסימביוזה צפופה עם הכפרים והחוות שבסביבה; שדות החיטה משתרעים מסביב ודרכים מאובקות מתפתלות בתוכם; הילדים רצים להתרחץ בנהר דרך אחו, שבו הפרות מצלצלות בפעמוניהן – פרות מהרפת הצמודה לבקתה המכוסה בחציר; השמיים שמעל

העיירות פעם מקררים באדישות חורפית, פעם בוכים בכי תמרורים של סתיו; הרוח מתרוצצת בין כיכרות השוק, מציצה בלי משים תחת חצאיות וחליפות; העצים מרשרשים באופן נרגש בעליהם ומלחשים מילים של תפילות הידועות להם עוד משחר ילדותם.

שנית, בשונה מפרייגרזון, באבל משתייך לגזע קצת אחר של היהודים "הדרומיים". כך הוא עצמו מנסח את ההבדל המהותי הזה:

עיירות יהודיות נטולות חיים דבוקות אל מרגלות אחוזותיהם של האדונים. על גדרות של לבנים מנצנץ הטווס הידועוני, מראה תעתועים צונן במרחבי התכלת. נסתר מעבר לביקתות מגובבות זו על זו משתוחח אל האדמה הדלה בית כנסת שתום-עיניים, מחוטט-פנים, עגול כשטריימל של חסידים. יהודים צרי כתפיים עומדים להם בעצב בהצטלבויות הדרכים. ובזיכרון נדלקת דמותם של יהודי הדרום – מבודחים, כרסתניים, מבעבעים כיון זול. לא תשווה להם כלל יהירותם המרה של הגבות הארוכים, הגרומים האלה, של אלה הזקנים הצהובים והטראגיים. בתווי פניהם הרווים להטנפוש, המחוטבים כמתוך ענות, אין לא שומן ולא פעימת-דם חמימה. תנועותיו של היהודי הגליצי והוולחיני מתפרצות, קטועות, פוגעות בטעם הטוב, אך עוצמת יגונם מלאה איזה הוד קודר, והבוז הנסתר שהם הוגים ל"פריץ" אין לו שיעור כלל. בהביטי אליהם הבינותי את תולדותיו הלוהטות של חבל-ספר זה, את הסיפורים על תלמידי חכמים שחכרו בתי מרזח, על רבנים שפרנסתם על הנשך, על נערות שחיילים פולניים אנסון ושועי פולין יצאו בגללן לדרך-רב.

(מתוך הסיפור "תורת הטצ'נקה")⁵

⁵ איסאק באבל, *חיל הפרשים*, מרוסית: נילי מירסקי, תל אביב: הקיבוץ המאוחד,

ספרי סימן קריאה, 1987.

נראה כי הקטע שצוטט לעיל עשוי להסביר את ההבדלים בין סוגי הריחוק הפואטי האופייני לשני הסופרים. הריחוק של פרייגרזון מאפשר לחוש בכאב נוקב, ולעומת זאת עמדת הריחוק של באבל ב"חיל הפרשים" מלווה במעין קרירות נרתעת. מנקודת התצפית של פרייגרזון מחוללי הפוגרום משחיתים את היקר מכול, טובחים בבני משפחתו, בחבריו ובשכניו, אונסים נערות שעמן היה מתנשק בספסלים המוצנעים בלילות הקיץ. לעומת זאת, עבור באבל מדובר בזרים ומוזרים, שמעליבים את טעמו הטוב של המתבולל הנאור.

לבסוף יש לציין את ההבדל החשוב ביותר בין שני המחברים: קהל נמעניהם אינו אותו קהל. באבל, שגדל בעיר נמל קוסמופוליטית, ידע שפות רבות ולא הפריד ביניהן. כישרונו ושליטתו בשפות היו ברמה מספקת כדי לכתוב טקסטים ספרותיים איכותיים. את סיפוריו הראשונים כתב בשפה הצרפתית, ובאותה מידה היה יכול לכתוב – וכך אכן עשה – בידיש, בעברית, באוקראינית וברוסית.

יש הסבורים כי לא ימצאו הבדלים רבים בין טקסטים שונים שנכתבו על ידי אותו מחבר באותו נושא, בעודו משתמש באותה עלילה ובאותו מבנה קומפוזיציוני. אומנם מילים משפות שונות נראות ונשמעות שונה, אך בסופו של דבר הן מייצגות אותן משמעויות. כל זה לא לגמרי נכון. כל אדם שניסה לעסוק במלאכת הכתיבה מכיר היטב את התכונה המסתורית של הטקסט להוביל את מחברו ולהכתיב לו את התפתחות הדיאלוג וגם את המשך העלילה, כך שהתוצאה הסופית כלל לא תידמה למה שתוכנן מראש.

ברור כי דרגת הציות לטקסט יכולה להשתנות בין מחבר למחבר. יש כאלו שיעדיפו להיצמד לתוכנית נוקשה ולא ירשו לעצמם לסטות מכוונותיהם המקוריות. יש גם לא מעט סופרים מצליחים שניגשים אל שולחן הכתיבה בלי לתכנן דבר וסומכים על התנועה העצמאית של המילים.

למעשה אין כאן שום מסתורין. ידוע כי המילים מתקיימות ביחסי גומלין הדוקים עם התרבות הלשונית המקומית במובנה הרחב של המילה "תרבות". הן נקשרות למשמעויות ולמושגים שונים ומושכות אחריהן שרשראות שלמות של אסוציאציות – היסטוריות, יום-יומיות, דתיות, ספרותיות, אישיות. בשרשראות אסוציאטיביות אלו, נוסף על הרקע התרבותי שהן מייצגות, מתממשת דרגת הציות לטקסט שהוזכרה לעיל. ראוי לציין כי בכל שפה ושפה מהלך זה עשוי להוביל את המחבר למחוזות שונים ומשונים.

זאת ועוד: בדרך כלל הסופר רוצה לזכות בהבנה. גם המחברים היהירים ביותר, שמפגינים את עצמאותם המלאה ומפרידים את עצמם מדעתו של הקורא ההמוני, מצפים להבנתו של מבקר הספרות האינטלקטואל. די במבקר אחד יחיד שמסוגל להסביר לקורא ולעולם במה בדיוק נעוצה גאוניותם. מכאן נובע ההכרח של המחבר לכוון את עצמו באמצעות קודים מקובלים של התנהגות בתוך התרבות הלשונית הספציפית ובאמצעות מאפיינים ייחודיים של השקפת עולם מקומית ושל סולם ערכים אופייני. מה שבמסגרת תרבות אחת נראה כמעשה שעשועים אמיץ, עשוי להתפרש במסגרת תרבות אחרת כמעשה גס רוח. ניקח שם אחד, נגיד "חיים": בשפה אחת הוא נקשר לקורפוס של בדיחות אנטישמיות, ואילו בשפה אחרת הוא מייצג במשמעותו את ערך החיים. אפשר להביא אינספור דוגמאות לתופעה זו.

יוצא אפוא שכאשר הסופר מחליט באיזו שפה לכתוב הוא מגדיר מראש לא רק את ההיבט החיצוני, הטכני, אלא גם את התוכן של הטקסט העתידי. ספק אם הסיפור "הנסיכה", שבו עסקנו קודם, או סיפור אחר של פרייגרזון, "שעשני גוי", היו נראים אותו דבר אילו היו נכתבים מראש בשפה הרוסית.

באבל בחר בשפה המיועדת לקוראים ברוסית. ללא הבנה של כללי הדיבור הרוסי התקני אי אפשר להבין את קסמם של העיוותים הלשוניים ושל תרגומי השאילה הישירים מיידית לרוסית. "סיפורי אודסה" מלאים בביטויים כאלה. "תשימו באוזניכם את מילותיי" או "בניה מדבר מעט אך בטעם" – ביטויים

אלה יכולים לשעשע רק את הקורא הרוסי, שכן בתרגום לשפות אחרות הם מאבדים לגמרי את טעמם. לעומת זאת בידיש – שפתם של פרוים גראץ' ובניה קריק – שפה שהם באמת השתמשו בה בשיחה ביניהם, כל המילים והביטויים הם נכונים ותקינים, ולכן אינם מעניינים במיוחד. עבור הקוראים של מנדלי מוכר ספרים ושל י"ל פרץ אותו סופר היה כותב אחרת לחלוטין, עם דגשים אחרים, וייתכן גם עם התפתחות עלילה בכיוון אחר לגמרי.

ובשביל מי כתב צבי פרייגרזון? ראוי להיזכר כעת כי מה שגרם לו ליטול קולמוס בידו הוא חוש האחריות, ההכרח לרשום ולהעביר הלאה את מה שאיש לא יספר יותר. להעביר למי? לבטח לא לאלה שגורל העיירות היהודיות הנטושות מעניין אותם כשלג דאשתקד. גם לא לאלה שבשאיפתם להפוך ל"אזרח סובייטי מן השורה", כלומר לסובייקט של לאום סוציאליסטי חדש, רואים את תולדות עמם לשעבר בתור אפיזודה זניחה, שלהערכתם בצדק אינה מוזכרת כלל בספרי ההיסטוריה הסובייטיים. פרייגרזון בחר לכתוב בעברית עבור אלה שהדברים הללו לעולם יישארו בעלי חשיבות כבירה – עבור עמיתיו לספסל הלימודים בגימנסיה "הרצליה", ילדיהם, נכדיהם וניניהם.

לשלב את הבלתי משתלב

כאמור, פרייגרזון קרא לאסופת סיפוריו בשם אנלוגי לרומן של מנדלי, כביטוי של כבוד לנימת הקול המיוחדת שבה קודמו תיאר את תושביהן המיוחדים במינם של העיירות מתחום המושב. אותה נימה מאפיינת לא רק את בעל "מסעות בנימין השלישי", אלא זו באמת אופיינית לעולם היהודי הנושן. המבט המיוחד הזה על החיים מלא במרירות מוארת ובהומור פילוסופי אופייני, ומרכיביו כלל אינם מקריים.

המרירות נובעת מתוך תחושת יגון ממשית, מקשיי ההוויה של הזר החי בקרב זרים. האור מגיע מתוך האמונה הבלתי פוסקת בצדק העליון של בורא

העולם ובהיגיון של הבריאה, שנראה לעיתים משונה ביותר ובלתי ניתן להשגה, אך לעולם מיוחסת לו משמעות נעלה. הפילוסופיה נובעת מן הצורך לנסות ולהבין היגיון זה, ולו במעט, ובלעדדיה דרכי החיים חשוכות לגמרי. לבסוף היא מאופיינת בהומור, שכן החיים עלולים להפוך לבלתי נסבלים לגמרי כאשר נוקטים בגישה חמורת סבר.

ההתייחסות המפורשת אל יצירות של סופרים קודמים מצויה כבר בתחילתו של אחד הסיפורים המוקדמים ביותר שכתב פרייגרזון, "בילה לבית רפפורט" (1928), שפורסם בכתב העת הספרותי "התקופה" ואחר כך באלמנך הספרותי "גחלים לוחשות":

בדרך מסעותי המשונים בעיירות ישראל שמתי אני את לבי לכל אותם האנשים הקטנים הידועים לנו יפה מקורות ימי עמנו וספרותו, וראיתי את חייהם הרצוצים המתגוללים באשפה לאין ערוך. אז אמרתי, בקירוב, כך:

— אוי לך, אמרתי, בנימין הרביעי, שבגורלך עלה להעלות על הגליון את הכליון האיום של עיירתנו. אוי ואבוי לך — אמרתי — האומלל בתופשי עט סופרים!

ואני צברתי וכינסתי את כל סיפורי המעשיות השונים, שעלה בידי לאסוף בעיירות מנודי. סיפורי המעשיות צלצלו אלי על ספסל עקום סמוך לחורבות בית מדרש ישן מפי אישה זקנה רבת תמרורים וקמטים, מעיני אחת הנערות, שנלחצה אלי לעתים בחרדה רבה כאל קרנות המזבח. ככה יספור לכם בזה גם על הבתולה הזקנה לבית רפפורט, אשר רדפה בבהלה אחר חלום עלומיה האבודים, אשר הייתה שורטת את יצועה לבקרים — לבקרים, בהערות עליה מבעד חרכי החלון החיוורים המון החיים התפלים, בחגוג הצער את חגו ובהידפקו, אילם ונפלא, אל הכתלים המשועממים.

(מתוך הסיפור "בילה לבית רפפורט")

תמונת חיי היום-יום של גיבורי הסיפור שהמחבר מצייר כאן אינה שונה בהרבה מזו הידועה לנו היטב מתוך ספריו של מנדלי, י"ל פרץ ושלוש עליכם. אותו אביב, אותן תרנגולות באותה החצר, שם הילדים משחקים ולשם אמם העייפה משליכה מי שופכין; אותו מרדף יום-יומי של האב אחר הפרנסה; אותו דוכן מרופט בשוק; אותה שריקת מנהלים – אם כי הפעם זוהי שריקתו של "מיליציונר", השוטר הסובייטי ולא של שוטר ממשטרת הצאר, אך בסופו של דבר אין הבדל מהותי ביניהם. בסיכומו של דבר, אם נשכח את המלחמה שזה עתה נגמרה ואת הפוגרומים שבאו בעקבותיה – שם נהרג החתן של הבתולה בילה מבית רפפורט, כמוהו נהרגו חתנים וכלות רבים – נדמה כי החיים בסך הכול חזרו למסלולם:

האביב רקד בחצר, ניתך משמי השמים, צווח את חדות-שירתו מכל רגב וזווית. ציפורים עטו אל כנפות האילנות המרוטות ויצפצפו בחרדה. שני תרנגולים – דור חולף ודור בא – דקרו זה את זה בקנאה עצומה, והרמון נשותיהם גרד את זבל החצר בשוויון נפש מדהים. הנוער התרנגולי, קהל האפרוחים הדלים, היה נגרר אחר האימהות ומצפצף מתוך חולשה את צפצופו האפרוחי. מניה וברל, שני ילדי השכנה, היו מרימים קול צהלה בחצר, המומי תרועה ושעשועים. האישה גולדה, אימם של התינוקות, הייתה משפשפה לה במטבח, נושמה בארובות ובגחלים, קולפת ושואבת ושופכת – כדרך הנשים הפשוטות. עתים הייתה מופיעה בחצר ועביט שופכין בידיה החלשות, וצהלת השמש האביבית הייתה מנשקה את זיעת פניה המיוגעים. ובהפכה את העביט על פיו, היו מי שופכין משתוללים כלפי השמים, ומוסיפים נימה של חן לבריאה המלבלבה. כל מחנות התרנגולים, בנעריהם ובזקניהם, היו ממהרים מתוך קרקור אל

ביב השופכין ודולים משם את החסד הגדול – את קלפי הבולבוסים, שיירי הסעודה, את זרעוני הדייסה הפסולים... וגולדה הייתה סוחבת אל המטבח את העביט הריק ומזהירה בתינוקות, שלא יהפכו את העולם... בעלה של גולדה, נוח פורקין, היה עומד אותה שעה בשוק אל סוכתו ומתווכח פראות עם האיכרים והאיכרות על טיב סחורתו ועל מקחה. סחורתו – בגדים תפורים – הייתה תלויה על בלילת קולבים ומסמרים בפנים הסוכה ומחוצה לה – תאוה לעיניים.

– אוי, מכנסיים! אכן אלה מכנסיים! – היה צורח היהודי בשארית כוח – אוי, זימליאק [=בן ארצי], מכנסיים...

היהודי הקטן היה קורא את קריאותיו ברוב אומץ, וכה היו חולפים החיים לאיטם. בשעה הרביעית אחר הצהריים היה המיליציונר ליפנקו מחלל רסוקות בחלילו, וכל החנויות והסוכות היו ננעלות על מסגר. נוח פורקין היה חוזר אז אל אשתו ושני ילדיו וטובע בשלוות הבית העצבנית. הכל היו יושבים אל השולחן, גולדה הייתה מטפלה בקדרות ובקערות, מניה וברל השתובכו מאד, ונוח פורקין היה נוזף בהם מתוך לעיסה.

(מתוך הסיפור "בילה לבית רפפורט")

האומנם לא השתנה דבר? השתנה ולא השתנה. השינוי אינו נעוץ בתוכן העיתונים היומיים שאותם נוח פורקין קורא אחרי ארוחת הצהריים. ובכן, בעיתונים כותבים על המהפכה בסין ועל נאומו של החבר בוכארין ולא על נסיעותיה של המשפחה המלכותית ועל התרחשויות עירוניות קטנות. התגובה על החדשות מתבטאת בפיהוק מתמשך, שתואם את גודל האירוע. העיתון נשמט מהידיים, וחייט העיירה נרדם בנעימים על הדרגש העתיק. השאלה כאן היא אחרת: כיצד פותרים החיים החדשים את הקונפליקטים האנושיים הישנים? למשל כמו בסיפור הזה: הניאוף הבנאלי של פורקין, לאחר

ששכנתו המתגעגעת למגע הגברי כמעט הכניסה אותו בכוח למיטתה. לכאורה אין כאן משהו חדש או מיוחד. שוב: הכול אותו דבר, בדיוק כמו אצל מנדלי ושלוש עליכם. ובכל זאת, האמצעים שבהם נוקטת "הבתולה לשעבר בילה רפפורט" כדי להגן על עצמה מפני התנכלויותיה של אשתו הנבגדת של בחיר לבה (שאגב, מיד ברח רחוק מן המהומה) הם חדשים לחלוטין:

בעוד כשבוע, לאחר שנתפרסמו הדברים בין כל תושבי עיירה זו והסמוכות לה, באה להתארח אצל אחותה הבכירה ביילה הנערה ברתה לבית רפפורט. שתי האחיות רפפורט התלחשו ביניהן משך כל הלילה ויטכסו עצה, איך ובמה למחות את השם הרע, שיצא לכתולה ביילה בעולם. אז הלכה ברתה רפפורט, האחות הצעירה, אל הרופא המומחה למחלות נשים וקיבלה ממנו לאחר בדיקה את התעודה הלזו:

תעודה

ניתנה לאזרחית ב. רפפורט

לאות כי חותם / ד"ר (חתימת יד)

במקום שלוש נקודות הייתה תחובה בתעודה איזו מילה רומית, אשר הוראתה בעברית היא – תומת־בתולים. ואחר המילה הרומית היה כתוב, שהתומה הזאת לא נפגמה אף במשהו.

האחות הבכירה, ביילה לבית רפפורט, צירפה את התעודה הזאת לכתב בקשה גדול אשר בו פרטה את כל הזלזולים הנוראיים, שהמטירה עליה האזרחית גולדה פורקין, בהיותה מסונוורה קנאה אווילית, אשר אין לה כל יסוד בחיינו הנוכחים, כאשר הפועלים והאיכרים תפשו את השלטון בידם ודרשו את כל הקפיטאל ובעלי האחוזות. והשם הנורא: "זונה", אשר בו כונתה על ידי האשה הנוראה גולדה פורקין, אשת נ. פורקין התרגן ומוצץ הדם, אויב השלטון הסובייטי, הנגרר כסוס עיוור אחר אישתו והמנשק אותה עכשיו בפרהסיה לעיני כל, – השם הזה אינו יכול

בשום אופן לעמוד על פלטפורמה אחת עם התעודה המצורפת בזה, אשר קיבלתה מידי ד"ר נכבד N לאחר בדיקה מעידה ונאמנה. ולכן היא, ביילה רפפורט, מתחננת לפני המשפט האדום שלנו, שישים קץ לשערוריות כאלו ושיגן עליה, על ביילה לבית רפפורט, בהיותה יתומה נשכחה וחיה על יגיעיכפיה, ובהעדר לה איש בעולם, אשר יחמול עליה ואשר יאמר לה מילה חמה אחת, שלמשמעה אולי היו נמתקים מעט החיים האומללים.

(מתוך הסיפור "בילה לבית רפפורט")

התחבולה הספרותית המשמשת את המחבר "מסעות בנימין הרביעי" היא כינון דמותו של מספר עֵד: בנימין ולא המחבר שומע את סיפורה של בילה מפיה, כאשר הם שוכבים זה לצד זה במיטתה "הבתולית". תחבולה זו אינה מאפיינת את יצירותיהם של מחבר "מסעות בנימין השלישי" ושל סופרים אחרים בני-זמנו. האפקט הקומי נוצר כאן באמצעות שילוב של ההווי הארצי, הוולגרי, של העיירה עם הרטוריקה המהפכנית של תועמלנים מפלגתיים. סיפור זה מזכיר בפואטיקה שלו את יצירתו של מיכאיל זושנקו יותר מאשר את זו של י"ל פרץ. פרייגרזון מביא כאן לידי ביטוי שילוב של שני עולמות שלכאורה כלל אינם יכולים להשתלב.

מוטיב דומה מופיע גם בסיפור "ביערות פשוטובה" (1927), שפורסם בשבועון "הדואר" בניו יורק ולאחר מכן גם באלמנך הספרותי "גחלים לוחשות". עוד נשוב ונפגוש בעיירה דומה, הממוקמת על יד גאדיואץ' שבמחוז פולטאבה, ברומן "אש תמיד". לעיירה זו מגיעים לחופשת קיץ נופשים מעיירות הסמוכות ומערים גדולות. הכפר המיוצג בסיפור זה, פשוטובה, מוזכר בנשימה אחת יחד עם חרולין וסודילקוב (מקומות שאכן קיימים במציאות), ונמצא במחוז וולהין, כשלוש מאות קילומטרים מערבה ממקום ההתרחשות

ברומן. ככל הנראה מדובר בסיפור הזה בשפטובקה עצמה, עיירת מולדתו של המחבר, אך ייתכן גם שהכוונה היא לכפר נופש הממוקם סמוך לשפטובקה:

בימות הקיץ מתכנסה לכאן "אינטרנציונלה" שלמה. יהודים מפאשוטובקה, יהודים מפילינקה, יהודים מחרולין, יהודים מסודילקוב – ויש הבאים אפילו מאודסה!

ובכן, קוראי הכי נכבדים, אשר רוחם עשוי לבלי חת, הרינו מתגנבים כולנו באישון ליל צלמוות למסתורי יערות פאשוטובקה. פלגי אויר יער משתחוים לעומתנו, חבילות הכוכבים המשובצים בין האורנים מאפילות על דרכינו, מטפטף פה ושם פגר זמורה יבשה, הנופלת אל זרועות האדמה המשותקה. נושר אור רחוק מאשנב, קריאות קטועות, צחוק כבוש, שירה נוגה מדירות הקיץ.

אני, עבדכם המחבר, מנופף במקל קסמים שבידי, ומבחר קוראי הכי נכבדים מתפזרים ביער, נתלים בשוכי האילנות, נבלעים בינות לשיחים, מסתתרים באחת הפחתות, מתמזגים בערימות העלים והזמורות דאשתקד, מתפלשים בגבעולי הפרחים והעשבים הרכים. צונח רוח לילה, מנשק את רוחנו העשוי לבלי חת, מצלצל בימינו שעברו, כצרצר עם ערב בשבלי סיון.

ואת שאר קוראי, שאינם משתתפים במחננו, אבקש להשיר את הרוח המהתלות מדמיונם. פה תעבור לפני עיני רוחם דרמה, טרגדיה, סימפוניה של צרות והרפתקות נפש. פה יסופר על דבר פנחס (הוא הוא פטר) בוק, הלוחם הנורא בעד אנשי העמל, ופניצ'קה כץ, בת ר' יעקב ישעיהו ניפמאן; ועל דבר פרץ מרגלית, חבר הפרופאגודה של עובדי ההשכלה וה"שיקסה" דאשקה.

(מתוך הסיפור "בילה לבית רפפורט")

בנימה אופיינית לצבי פרייגרזון, בקטע זה נשמע היטב ההומור הרך, ללא צל של לעג ומתוך אהדה גלויה כלפי מי שהוא קורא להם "אינטרנציונלה". בניגוד למשמעות הפורמלית של "אינטרנציונל", בקבוצה זו כלולים יהודים בלבד, ורק ה"שיקסה" דאשקה היא היוצאת מן הכלל. אך כידוע היוצא מן הכלל מעיד על הכלל. אגב, נערה רוסייה אחרת, שהפכה לאחת מהדמויות המרכזיות ברומן "אש תמיד", עתידה לקבל מן המחבר שם דומה במצלול: "גלאשה". המחבר עתיד לשכן אותה ב"כפר נופש" קטן בשם ולבובקה, המצוי על גדת הנהר פסול שבמחוז פולטאבה.

בסיפור שלפנינו מצטיירת אותה תמונה קומית של שילובים בלתי משתלבים. הנה הם – מנדלי וזושנקו בכפיפה אחת:

רסיסי החמה האחרונים עוד תעו בין האילנות, היתושים היו תלויים ברוח, נלאה צחוק הציפורים. היות שהיה יום הששי בשבוע, ישבה מדאם כץ אל השולחן וכן גם יעקב ישעיהו כץ. השיקסה דאשקה ערכה את השולחן כיאות בששי בערב, היינו: יין וחלה וכפות ומזלגות מנצנצים. עוד הייתה פה דודה מעניינת, תמרה אלכסנדרובנה, כמדומני, בעלת חיצוניות אינטליגנטית.

ככה נפל הלוחם פטיה בפח, נשמט לקן הבורז'ואזיה העולמית. היו מזמזמים צלילי היער מבעד החלונות הפתוחים, נסחטים דרך הוילונות המושקפים ומלטפים את כתלי החדר. אז ישב פטיה בוק על הכסא, הזיע במקצת ופתח את שיחתו עם הגברת כץ.

"אוויר נעים!" אמרה, למשל, הגברת, ותפוחות היו ידיה המוסרחות על מפת השולחן.

הסכים לזה בוק ושחק. פניצ'קה פיהקה ושאלה, מביטה בראי קטן שבידה ומנשכה את שפתותיה, אם כיבסה דאשקה בשבילה את השמלה הצחורה.

החבר בוק הזיע ומיהר לענות, שודאי כיבסה את השמלה המבוקשה למשעי. אחר הרהר במקצת ואמר, שחשקה נפשו לפרקים ליפול שוב אל המחנה האדום ולהילחם מלחמת אבירים עם הקפיטל. ויכעס החבר בוק, וינגב את מצחו. המאדאם אמרה, שהנוער בימינו הוא שואף דמים.

“דאשקה, את הצלוחית הכחולה!”

אז קם ממקומו הניפמאן כץ, הרים את כוס הפורטוויין ופתח בקידוש השבת. את הברכות היה קורא בקול רם וחגיגי, ולאחר השם הקדוש היה מפסיק לרגע את הרציטיטיבה הצרודה, ואז היה החבר בוק קורא במכאובים:

“ברוך הוא וברוך שמו!”

השיניים והמזלגות צלצלו אחר כך, והדודה המעניינת הפליטה איזו פראזה, אשר לא כדאי לטפל בה. בעד הוילונות האפיל היער, ניגנה מנדולינה בקירוב מקום, ואחר ארוחת הערב ביקש פנחס בוק מפאניצ'קה, שתרשה לו ליטול את הגיטרה מן הכותל. פניצ'קה צייתה, ואז ניגן החבר בוק בביתו של הניפמאן האודסאי את ההימנון האביר של כל העמלים, הוא־הוא ה־אינטרנציונלה. כל המסובים קמו ממקומותיהם, ויעקבישעיהו כץ הסיר את כובעו.

(מתוך הסיפור “בילה לבית רפפורט”)

בסיפור "בילה מבית רפפורט" היה לעלילה תפקיד כלשהו, אפילו משני ביותר, ואילו כאן, "ביערות פאשוטובה", העלילה כלל הולכת לאיבוד, מתמססת בתוך האירוניה של המחבר, בתוך הקומיות של הביטויים והדיאלוגים:

והשיחה – שיחה בין בוק לבין דאשקה המשרתת. הלילה ניגן ביערות פאשוטובה וניתך זמר הלב אל האדמה. בפאשוטובה ובסודילקוב ובשאר הק"קים היו כבים החלונות המאובקים והיהודים היו שוטחים עצמם מתוך גניחה על הכסות היהודיות הטובות. פנחס בוק עישן פפירוסה מן המין השני "א" ואמר שצריך לגזור את כולם – שוב צריך לגזור את כל האינטליגנטים, אשר רק רוכבים על ערפו של האיש העמל. הוא ייסע לקרמל, אל החבר ריקוב. ליכסיי איואניץ', יאמר, אני שפכתי את דמי בעד הרפובליקה הגבוהה שלנו. והרעב אכלני, ליכסיי איואניץ'. עכשיו מרוצצות אותנו שוב בנות הבורז'ואזיה, אשר בשרן לבן ונעים, אשר דמן – דמינו הניגרים ושפתותיהן המפורכסות – דמעותינו הן. ליכסיי איואניץ', יאמר, אין לך מושג על מה כל אותם המשוררים האינטליגנטים, אשר עטם מצטחק אלינו, ומזימה חורש לבם, והם שואפים אל הגנרלים הלבנים. ניועץ נא, חבר הלוחמים, ונגזור את כולם לפי חרב...

אחר חיבק פנחס בוק את דאשקה המשרתת ואמר, שהיא טובה, מפני שהיא בת פשוטה, בת העובדים והנלחצים, והיא, כמדומה, אינה כותבת שירים...

"כל הגברים רמאים הם!" דוחפה דאשקה בחיבה את זרועותיו האמיצות של פטקה בוק, ואחר היא נכנעת וצונחת, פשוטה וטובה, אל חיק האדמה המאופלה. ניגן הלילה ביערות פאשוטובה וניתך זמר הלב אל האדמה.

(מתוך הסיפור "ביערות פאשוטובקה")

אולם התוכן העיקרי של "מסעות בנימין הרביעי" הוא נושא אחר לגמרי.

"ברדיצ'ב־אימא"

"ברדיצ'ב־אימא" הוא שמו של אחד הסיפורים הכלולים באסופת הסיפורים "מסעות בנימין הרביעי". זהו מקרה נוסף של אי־התאמה סמנטית מובהקת. בשפה הרוסית המילים "עיר" ו"ברדיצ'ב" הן ממין זכר, ובעברית הן ממין נקבה. מעבר לכך, בתרגום מדויק לרוסית הצירוף "ברדיצ'ב־אימא" מעורר אסוציאציות לא תואמות מהז'רגון של האסירים: "אודסה־אימא", "רוסטוב־פאפא" וכדומה.

בסיפורת המוקדמת של המחבר מופיעים שני מוטיבים מנוגדים: דחייה גובלת בגועל מן המסורת הישנה בעיירות, לצד תחושה של כמיהה מעורבת בייאוש למראהו של אותו עולם גווע השוקע במצולות באופן בלתי הפיך. קשה להסביר תופעה זו: אם העיירה היא אכן מקום כה דוחה, הרי שיש לשמוח על כיליונו ולא להתייאש מכך. המחבר עצמו פעם ביטא מחשבה זו באופן מפורש: "היקברי תחת אבקך עת בא יומך, אמא־בלה!"

ובכן, נשאלת השאלה: מה עושים עם סבתא־מסורת המוזכרת בפרולוג של הנובלה "פרנויה"? כמה קל היה לחיות אילולא הייתה מגיעה ועומדת למראשות המיטה – ישרה, קפדנית ותובענית; אילולא התחננה בעיניה היבשות והבורקות, שכבר בכו את כל הדמעות שבעולם: "בבקשה, אני מתחננת". כיום היו מגדירים זאת בתור דיסוננס קוגניטיבי, ובסיפור "ברדיצ'ב־אימא" יש לכך ביטוי מובהק ביותר:

בעיירות ישראל עברתי, ועיני ראו את כל הדלדול הרב, אשר פוצץ את כל המקומות האלה, וללבבי חדרה חלודת השיממון, שהשתטחה בקהילות הקודש עד אפס מקום. הבנים נדדו אל המרחקים, התיישבו על האדמה, נבלעו בכרכים, מתו ברעב ובפרעות, התבוללו בין האומות. היה, בנאמנות, דואב הלב לראות את קץ הפרא הזה לעיירה שלנו. אז באתי לברדיצ'ב ואמרתי: הגנה! הגנה המקום היחיד אשר כבודנו במקומו עומד. פה נדע וניווכח, כי יש עוד יהודים בארץ הסובייטים שלנו.

והגנה שוטטתי בערב חשון בחוצות ברדיצ'ב, וכוכב משונה זרח וצילצל בשמי השמים, כמרגלית נפלאה מכרכי הים... האזנתי אל העוברים ושבים – ונרעדתי מאד. אזלה מילה יהודית מברדיצ'ב! התינוקות והפרחחים הפיפרנוטרים בלשון אימא, היו חבושים עניבות אדומות לצווארם, רדפו זה אחר זה, צעקו עד לב השמים; בחורים ובחורות מוזרים טיילו, מחובקי זרועות ולבבות, צחקו ופטפטו ושרו שירים חביבים. שתי בריות בעלות משקפים דיברו ביניהן בסער דברי פוליטיקה... וכל זה בלשון עכו"ם, בלשון הערלים.

אפסו היהודים מברדיצ'ב!

“וי – וי – אל אלוהי אברהם! הכלה אתה עושה עם עמך?”

ואני, שריד האומה הישראלית, נדדתי בברדיצ'ב-אימא. התלבטתי ברחובות העיר ובסמטאותיה, ומרץ רוח תזזית חדר אל אברי, זרם בעצמותי הנוקשות. הרוח הרע הפך עלי את חלל העולם, ועין הכוכב הפקוחה לרווחה רעדה עלי כמתוך רחמי האם, היחידה לך בחיים... [...]. רוח קפדן נהם בסמטאות, התפוצץ מכל קרן, טילטל ובידר את כל הזנבות והבדים... להקת לצים ישישים רדפו אחרי, רצו לפני, שלחו לשון לי, חבטו בזנבותיהם. ותהי אימה ושריקה מסביב.

(מתוך הסיפור “ברדיצ'ב-אימא”)

ואז, ברגע כה מייאש, מתרחש אירוע מבשר טובה לכאורה: המספר הנוסע מצטרף – או נכון יותר לומר: מובל – אל חתונה יהודית, כדי להשלים מניין (נוכחים שם תשעה גברים יהודים, בזמן שעבור חתונה דרושים לפחות עשרה). אבוי, מוטב היה שבנימין הרביעי שלנו כלל לא יראה חתונה שכזאת! מחזה מגונה ומביש זה היה מזעזע לא רק את כל שלושת הבנימינים שקדמו לו, אלא את כל דורות היהודים:

כל "העולם" התחיל לצעוד "מזל טוב!", ותהי המולה רבה. בקרוב ישובו המסובים אל השולחנות, צילצלו בקערות ובכוסות, נסער הבל היין אל המוחות, התנוצצו אזמרגדי העיניים ותהי המולה סביבי. הנשים הצעירות שבמחנה, בנות ארבעים בערך, היו קורצות אלי בעיניהן המחייכות, כמבטיחות חבל בנעימים, והיה בזה גועל נפש רב. אולם אחר־כך, כאשר לטף הבל היין את המוחות עד אפס מקום, ניגנה המוזיקה פוכס־טרוט מסוער, וכל היהודים והיהודיות יצאו במחולות, התנדנדו זה מול זה, ימינה ושמאלה, קדימה ואחורה.

אז ראו עיניי את כל השערורייה הזאת בבית החתונה היודית, ולבי בכה מאד בקרבי. בית המחוללות נהפך לי לבית התאניה. לצים ישישים, עוברי־בטל הסתופפו בזוויות האולם, ספקו כפיים והורידו דמעות:

"אוי ואבוי, מה זה היה לך, בת יעקב!"

קפצתי פתאום על אחד השולחנות ואקרא בקול גדול:

"יהודים, יהודים!" קראתי ברוב אימה, "עמדו נא, עמדו! בטל ומבוטל! לא היה ולא נברא! ארחי־פרחי! החופה אינה חופה – מע! (ה'מע' האחרון – ניסיון בלתי מוצלח לחקות את התרועה הגדולה

שפרצה מגרוני בעטיים של שפע המאכלים והיינות המשובחים שבלעה
קיבתי הדלה אותו הערב).

המוזיקה נפסקה מתוך בהלה והובלט האור הרוצץ שבחדר,
האנדרלמוסיה שעל השולחנות המסובכים; להקות הלצים הישישים
שבזווית הטו לי אוזן איומה והניעו בראשן. הנדנוד המגועל ניתק כמעט
לגמרי. הייתה אמנם שתיקה גמורה, מלבד נדנודים קלים של אחורים
בלתי־נכנעים.

"יהודים!" קראתי, "יהודים טובים! רימיתכם! גוי גמור אנוכי מבטן
ומלידה, והחופה אינה חופה, והמיקח הוא מיקח טעות..."
אך אני שתיתי למכביר ועמידתי לא הייתה די נכונה. לכן צחק עלי מאד
כל הקהל, והמוזיקה פרצה שוב בפוכס־טרוט מסוער...

"ושמי," צעקתי בשארית כוחותי, בנפלי מעל השולחן, "ושמי בישראל:
מיטרופנוס! והחופה אינה חופה..."

איש לא שמע לי, ואז נמשכתי גם אני אל הנדנדה המגואלה שמסביב.
שתינו עוד יין ושיכר, והיו גם יהודיות עבות אחדות, שאצלו לי
בהתלהבות מתמציתן השמורה. אירע זה בפרוזדורים המעוכים. העלטה
הייתה לוטפת את לחיי השיכורות, היהודיות היו נושמות מאד, תוגה
כוססת להטה בלבי...

(מתוך הסיפור "ברדיצ'בי־אימא")

עולם מעוות ללא היכר, מגונה וולגרי – כך פרייגרזון רואה את העולם היהודי
המנוון. אומנם אותו עולם פעם היה עני, שקט וצנוע, אך יחד עם זאת – שומר
באדיקות ובחגיגות את כל התקנות העתיקות והקדושות. כאן מתבקשת
המסקנה: אם כך הם פני הדברים, עדיף שלא יהיו כלל: "בטל ומבוטל".

המחבר, שהתמלא תחושת גועל למראה עולם כזה, מסרב בתוקף להצטרף אליו וטוען: "אני לא יהודי! שמי מיטרפנוס!"

וכעלות השחר יצאתי מן הבית בלווית אותו הבחור סולומון, ושחר חשון צולף קידמתנו בעתרת שעמומו, עננים התדפקו אל האדמה, יהודים רבים היו נחפזים עם סליהם ושקיהם אל השוק וממנו. הבחור סולומון היה מסתכל בהם ואומר בנזיפה:

"מורדות [פרצופים גסים] יהודיות", אמר הבחור סולומון, אתמול צריך היה לחפשן בנרות והיום אין מפלט מהן..."

ורגליו הנבוכות הכשילוהו, את הבחור סולומון, וייפול פתאום על האדמה המרופשה, ופניו היו אומללים מאד. תוגה רבה צנחה על ברדיצ'ב'אימא, התמזגה בביצה, בגנות, בשלדי האילנות. נמשכו מיתרי האופקים אל כל קצות העולם, ובכל קצות העולם לא היו כלל ניהומים לאדם הקטן, הנזקק לחתיכה קטנה של פרנסה ולטיפת אושר מצערה.

אף כאן ההצלה היחידה מהזוועה הזו נעוצה בבריחה.

ברחובות הסמוכים אל השוק לשו בביצה מתוך תרועה תינוקות ישראל יחפי רגליים. בעיירה היו צונחים, משורבבי כנפיהם, עטלפי הלילה המדומדמים, כבו וכבו כל נשיבות השאננים וכל הרגשים והרחשים – יגון בא, ללא מילים, ללא תנועה והגה, רבץ בכל הזוויות, בכל החורים והסדקים, והעיק – ללא הגה. היה אמנם, למרות כל המהפכות שבעולם, איזה ריח של שבת בעיירה. אם כי מועטות היו ברכות השלהבת בחלונות, אך פה ושם היה מנחם קצף של חג. זרחו עיניים שחורות, עיני שבת, על סף המבוא. [...]

"הנה באת, בנימין, הנה באת..." אמרה אמי כמעט בקול בכי, חטפה את סלה מעל הביצה ותמהר ללכת, בהקיפה ברוב כשרון את השלוליות האפלות שבשוק. זה לי עשר שנים שיצאתי מעיירתי, ודואב היה לי לראות את העזובה המחרידה הזאת. מהלכה של אמי היה נחפז מאד, ומחנות הזרעונים בסל היו נערמים אחד הנה ואחד הנה, אמנם מבלי נפול צרור אחד ארצה.

"אולי יש לנו אלוהים בשמים..." אמרה אמי והצטחקה ברוב הכנעה, ועיניה התחננו מאד. אני תמכתי בידי את זרועה.

[...]

ריח זרעונים צלויים זימזם בחדר, נחירות אחותי גולדה הבקיעו אלי, חיוורים היו במסגרותיהם פרץ סמולנסקין, שלום אש וחיים נחמן ביאליק. עששית פחותת אורה הזחילה שמץ אור כהה בחדר, ועל השולחן היו שומים שתי ביצים ותפוח – בשבילי לארוחת הערב. על הדרגש היה מבריק לי מצעי הלבן.

"אמא, הריני הולך!" אמרתי בקרבי אל המיטה, ונחירות אחותי גולדה התקרבו אף הן אלי.

ריח זרעונים צלויים נדף בחדר בעוז. ראשה של אמי, ראש זקן ומצורר, היה מוטל על הכסת. אני יצאתי החוצה ואלך רגלי לבית הנתיבות, מקום מפלטי. הוא הזהיר לי ממרחקים. בשדות, באופקים, בדרכים התרחצה האפילה. בתנועה מכאנית תחבתי את ידי לכיס מעילי, הוצאתי קומץ זרעונים והתחלתי לפצחם בזהירות גדולה. ריח זרעונים צלויים בא לאפי, ואני התמרמרתי לפתע פתאום. בעוצמה עצבנית השלכתי מכיסי את כל הזרעונים, ורמסתי בחרון רב אל אדמת הדרך הלחה.

בעיירה נבח אחד הכלבים, קרע לחצאים את רקמת הלילה; נביחות
עמומות, כמכוסות קרום, חבטו את הדממה. ואני מיהרתי לבית נתיבות,
אני רמסתי ברפש הדרכים את מתנת אמי האחרונה.

(מתוך הסיפור "אמי")

אותו מוטיב של קמילת העיירות הנטושות חוזר גם בפתחת הסיפור "משיח בן
דוד":

ידוע הדבר: בארצנו, ארץ־המועצות, אליה נוהר במאמצים כל איש
משכיל, נחרבה העיירה היהודית חורבן לא יתוקן. סער חמשית השנים
לחך את שארית הפליטה מימות הפרעות, וחרם עליז התהלך מבית לבית
בסמטאות ילדותי. טלאי הירק הדגישו את העזובה.

ראשונה יצא הנוער את העיירה, ורבבות קומסומוליים להוטי עין
התפשטו בארץ הרחבה ויהיו עם ראשי הבונים. אחר נעקר ממקומו גם
שבר הזקנים ויקיף את ברכי הארץ בישובים של אבק. אז ניצנצה סביב
חארקוב ומוסקבה שלהבת אומתנו הדועכת.

נפצה העיירה, טולטלתי אף אני עם הזרם. בשפתיים רפות אמרתי שלום
לשלשלת ארוכה של שנות הילדות והבחרות. טלאי הירק בסמטאות
עיירתי רדפו אחריי, הבורח, ועטפו את צווארי בקשר, אשר אין ממנו
מנוס עד כלות הימים.

אז ראיתי בהיחבש מנורות השבת, הטלית והתפילין ומספר ספרים
עתיקים בארגזים ובהיעקרם למושבים חדשים. שורות החנויות ובתי
הכנסת צעדו לעומתנו בזהירות בדרכנו לבית הנתיבות. בדרך התפשט
הסתיו, אדי ריקבון עטפו את השדות ורוח חמה ואפורה עלעלה
באדישות את ספר דברי הימים לעמנו. "

(מתוך הסיפור "משיח בן דוד")

אך מהי אותה שלהבת המנצנצת סביב חרקוב ומוסקבה? תקווה לחידוש, לנטעים חזקים חדשים, הבוקעים מתוך גדם שטרם התייבש לגמרי, במקומות שבהם נגדמה המסורת. כך או אחרת, הסיפור המתוארך לשנת 1934 מחזיר את הקורא אל הנובלה הראשונה, "פרנויה", שנכתבה שמונה שנים קודם לכן. כעת בנימין הרביעי כבר אינו מטייל ברחבי וולהין ופולסיה. לאחר שהגיע למוסקבה החל לעבוד באגודה לבניין והצטרף לצוות העובדים הבטונאים, השותפים להנחת יסודותיו של המפעל הגדול באירופה לייצור מכוניות. בעיר הצפופה אי אפשר למצוא מקום מגורים, וכך גיבורנו שוכר לו פינה בכפר נופש גאברילובקה, הנמצאת במרחק של כשלושים קילומטר מעיר הבירה. הוא חולק את מגוריו עם עוד "שני יהודים מוזרים" – רב איסר פנקס העיוור ואדם ששמו שלוימיל'ה מלכיאל.

האחרון הוא גרסתו הנלעגת, הקריקטוריסטית, של "הגואל השחור" יקותיאל לויצקי. הוא אדם נטול כל שפיות לחלוטין, מדמיין כי הוא המשיח, משוטט בלילות, כותב ללא הפסקה טקסטים נטולי משמעות ומאיים בעונשי מוות על שכנו העיוור – כל זאת עקב הסימפטיה ההדדית בין רב פנקס לבין בחורה רוסייה, הבת של בעלת הבית, הלוא היא קטיה חולת השחפת. סיפור האהבה הנוגע ללב בין העיוור לבין חולת השחפת מסתיים בחתונה, והדבר מעורר זעם רב עוד יותר אצל שלוימיל'ה חולה הנפש.

כעבור ימים אחדים רב איסר עובר לגור בחדרה של קטיה, אחרי ששניהם חותמים על מסמכי הנישואין, והופך לבעלה כחוק. בערב מגיעה מן העיר רחל פנקס, בתו של העיוור וסטודנטית באקדמיה הקומוניסטית.

חברים, לפניכם יושב אבי העיוור ואשתו הצעירה יקטרינה. אנשי דיניקין לקחו את עיניו של אבי ביערות בריאנסק. הם התעללו בו, השרצים

הלבנים, וישכחו שכוח שיש לנו ארץ סובייטית בעולם וחיל אדום יש,
השופך את דמו בעד האנשים העמלים. והנה יושב לפניכם אבי העיוור
ואישתו הצעירה יקטרינה !

(מתוך הסיפור "משיח בן דוד")

בתו של הרב פנקס אינה רואה כל בעיה בהופעתה של אם חורגת רוסייה.
העלילה הפשוטה לכאורה מלאה בסמליות נסתרת, כפי שאפשר למצוא באופן
מתמיד בכתביו של פרייגרזון. היהודים הצעירים שניהם התבוללו כמעט
לחלוטין: המספר, חבר בצוות העובדים (שכמובן עובד גם בשבתות, אם מושג
"שבת" בכלל היה קיים בשנים 1929-1931, לאחר הנהגת יום עבודה בן
חמישה ימים), וכן הסטודנטית באקדמיה הקומוניסטית.

לעומת זאת, הדור הישן, המיוצג בדמותו של רב איסר, הוא עיוור חסר
מטרה ותכלית ואינו רואה את הדרך. ההתבוללות חוגגת אפוא את ניצחונה,
והמסורת קיימת רק במצבה המנוון. קיימים מנהגים שנוח לקיים אותם באותו
רגע, באופן צבוע ומזויף, כמו בסיפור "ברדיצ'ב־אימא", שם טקס החתונה
היהודית הופך לפארסה וולגרית. לעיתים המנהגים המסורתיים מתגלמים
בפרנויה של "הגואל השחור" יקותיאל לויצקי ובמעשיו הפרועים של
ה"משיח" שלוימיל'ה מלכיאל. אלו הן שתי אפשרויות עגומות. יוצא אפוא
שלמבוגרים לא נותרה שום ברירה אלא לחבור אל הצעירים המתבוללים. הדבר
מסביר גם מדוע טקס החתונה של איסר פנקס וקטיה נראה משונה ובלתי סביר
מבחינת המסורת, אך נראה סביר ורגיל במסגרת ראיית העולם החדשה,
הסובייטית: "חתמו על המסמך ושתו כוסית".

בקרוב בא חג הפסח, מי הנהר גאו ורבבי הכפר יצאו לדרכם המהירה,
דוחקים איש את רעהו. בליל התקדש החג הלכנו שלושתנו לבית
התפילה – ר' איסר פנקס, שלמ'לי מלכיאל ואנוכי. שם ראיתי שוב את

שבר העיירה המכוסחה, את מנורות החג, את קבוצת הזקנים. יהודי אחד הציע לי את מחזורו וסיפר אגב אורחא אנקדוטה בדבר האיש ליליענבלום, המחבר מאודסה. תפילת ההלל געשה בבית. קבוצת הזקנים התנועעה בנאמנות לא תסופר, ושלמ'לי מלכיאל היה משתגע ביתר שאת. פניו החיוורים היו נטויים לאלוהים. אמנם זה היה חומר אשר ממנו נעשו הנביאים הגדולים – ישעיהו, יחזקאל ושבתי צבי. מפניות הבית האפלות, מארון הקודש, מקמטי הצווארים בצווחים פטפטה אלי בלשון נלעגה ילדותי. יצאתי החוצה, וכאהובה מיהרה אלי צינת הלילה ותחבקני במאמצים. בקירוב מקום הייתה רועשת רכבת. בדפיקות גלגליה שמעתי את המולת הארץ הרחבה.

דממה כבדה צנחה על גברילובקה. אני מטייל שעה ארוכה על חוף הנחל הגועש, וקסמי הלילה עוטפים אותי באש געגועיהם. הנה נשמעים קולותיהם של ר' איסר פנקס ושלמ'לי מלכיאל, שני שכני המוזרים.

"עם אישה זרה אתה שוכב, ר' איסר, שד זקן ובוגד," אומר שלמ'לי. "מה תאמר לאלוהים בשמים, בבואו אליך?"

"אני אומר לו: את עיני לקחת, אלוהים, ואיני יכול לראות את פניך," עונה ר' איסר פנקס. "הובילני הביתה, שלמה. הנך חולה. אברך, הנך קבצן מזוהם וחולה..."

"אין לך בית בעולם!" אומר שלמ'לי.

(מתוך הסיפור "משיח בן דוד")

כל הנאמר בדיאלוג הקצר הזה אמת הוא. הרב איסר פנקס אכן חולק את מיטתו עם "אישה זרה" – דבר שבהחלט נחשב לבגידה ברורה במסורת שתחת כנפיה התחנך. אלוהים אכן "לקח" לו את שתי עיניו ונטל ממנו אפשרות לראות את

פני האלוהים. ההצדקה הזו תהיה תקפה בכל בית משפט. שלמילי אכן אברך קבצן וחולה, ולשני היהודים הללו באמת אין בית.

הסיפור נחתם בסמל נוסף, שנראה בהיר יותר לאור הדברים שנאמרו: "בנהר געשו רגבי קרח, וגם להם הייתה דרכם מיועדה, אשר הלכו והלכו בה, דוחקים איש את רגלי רעהו, עד נקודת הכיליון האחרונה". כאן נגזר גורלם של הרב איסר פנקס העיוור ושל בחור הישיבה המשוגע שלמילי מלכיאל. אין להם מנוס. הנהר המבעבע של החיים יוציא אותם מן החורים שבהם התחבאו, ינתק אותם מנקודות האחיזה שלהם וישליך אותם הלאה בדרך ידועה מראש, אל הכיליון הסופי. בגזר דין שכזה צבי פרייגרזון חותם גם את השלב הראשון של יצירתו.

השנה היא שנת 1934. המהפכן הנודע קירוב יירצח רק בחודש דצמבר של אותה שנה, אך כבר אפשר לחוש באוויר את הטרור הגדול. העברית כבר מזמן אינה קיימת ברחבי ברית המועצות, ועכשיו בהדרגה ובשקט מבטלים גם את היידיש. החיים היהודיים דועכים, ואפשר אף לומר שלא נשארו יותר יהודים: יש אזרחים סובייטיים ממוצא יהודי, והם אינם חפצים להתבדל בדבר משאר האזרחים הסובייטיים. לא חשוב מאין באת, חשוב לאן הגעת.

לשלוח סיפורים להוצאות לאור בחוץ לארץ? אפילו אין להעלות זאת על הדעת, שכן ההתכתבות עם חוץ לארץ היא סכנת מוות. ולמען האמת, על מה עוד נותר לכתוב? המוטיבים המרכזיים גם בלי החידושים מתחילים לחזור על עצמם. המשימה הושלמה, העדות נכתבה, וכעת, כאשר המצפון שקט, אפשר להביט בעיני הסבתא העומדת למראשות המיטה.

הסיפור "משיח בן דוד" פורסם רק בתחילת שנות השישים בתל אביב במהדורה מצומצמת של אסופת הסיפורים "חוברת סיפורים", ללא ציון שמו של המחבר.

בחזרה אל שולחן הכתיבה

במוסקבה משפחת פרייגרזון התיידדה מאוד עם משפחת סיבאשינסקי, שקרוביה התגוררו אז בעיר קטנה בשם האדיץ' במחוז פולטאבה. היו אלה מקומות מוכרים: העיירה קורולביץ', שהפכה למולדת השנייה עבור צבי ורעייתו לאה, הייתה ממוקמת כמאה קילומטרים בלבד מצפון להאדיץ', ולכן אפשר לומר כי שתי המשפחות היו גם בנות אותה ארץ.

האדיץ' שכנה בין יערות אורן בתוליים על גדת הנהר פסיוול, ובצדק נחשבה למקום נהדר לנפוש בו. בסוף שנות השלושים פרייגרזון נהג להביא לשם בכל קיץ את משפחתו כדי לנפוש יחד עם החברים. מן התיאורים המובאים בעמודי הרומן "אש תמיד" ומזיכרונותיה של נינה גריגוריבנה ליפובצקי-פרייגרזון, בתו של הסופר, עולה כי היו אלה החודשים המאושרים ביותר בחיי משפחתו. ובכן, בשנים 1938-1939 העיר מוסקבה כלל לא הייתה מקום טוב לחיי משפחה שלווים. איש לא היה מסוגל אז לחתום על עתידו, לרבות אנשי המשטרה החשאית עצמם שנהגו לקחת בלילות לעבר הלא-נודע אנשים חפים מפשע: מורים, פועלים, מהנדסים, מוכרים, אמנים, רואי חשבונות, חוקרים – כולם בלא יוצא מן הכלל. המטאטא המונף של הטרור הסטליניסטי היה עלול לתפוס כל אחד ואחד ללא שמץ היגיון.

"ניקויים" לסוגיהם השונים צברו תאוצה: "ניקו", כלומר פיטרו, ולאחר מכן גם עצרו את האויבים הפוטנציאליים, והחלו לסלק גופים זרים מגוף החברה. מוסדות, מכונים, מפעלים ובתי חרושת שאפו להיפטר מאנשים ממוצא מעמדי מפוקפק – ולא רק זה המוסדי, אלא גם הלאומי. לפתע פתאום יהודים סובייטיים מצאו עצמם בין אלה שהתייחסו אליהם בפקפוק. בניגוד לרושם שנוצר בשנים הסובייטיות הראשונות, התברר כי יש חשיבות לשאלה "מאין באת" ולא רק לשאלה "לאן הגעת".

מקסים מקסימוביץ' ליטבינוב הודח מתפקיד המפקח העממי לענייני חוץ, ובעקבותיו הועפו אל מחוץ לשער גם כל אותם "בעלי לאום יהודי" שהתחפרו

בנבכי ה"נארקומאט" (הוועדה העממית). באווירת המשא ומתן שהתנהל אז עם גרמניה הנאצית, שהכריזה על היהדות כעל האויבת האידיאולוגית המרכזית, העובדים המכובדים והמוערכים הללו פתאום הפכו לנטל. מולוטוב, שהחליף את ליטבינוב, התבטא בנושא זה ואמר כי היהודים הפכו ל"שורות של אנשים זרים למפלגה ולמדינה הסובייטית".

לנוכח הנסיבות החדשות אין זה מפליא שפתאום עיירה פולטאבית קטנה נראית כעולם אחר לגמרי – שְׁלוֹ ומלא שמחה. איך התגלגלו הדברים! עוד לפני עשרים שנים הכול היה הפוך לגמרי: מוסקבה נתנה תחושה של ביטחון ושל אופקים רחבים, ואילו האדיץ', קורולביץ', שפטובקה ועיירות אחרות התבוססו בדם הפוגרומים. זאת ועוד: הלוא מכאן ברח בנימין הרביעי בשנות העשרים, לאחר שהשליך בזעם אל בוץ הדרכים את הגרעינים שנתנה לו אמו.

העיירה נראתה אז בעיניו כקבר מעופש. הפעם הקבר עבר מקום והגיע אל הבריה: לא קבר אם כי מוזוליאום שלם, המתנשא מעל כיכר לוביאנקה כמקבילון בזלת עצום. ומה עם העיירה? מתברר כי היא כלל אינה מתכוונת למות.

נכון שמספר הצעירים כאן קטן יותר, וכמעט לא רואים בה בני שלושים-ארבעים, שנסעו לערים הגדולות לאחר שרכשו השכלה. יש בה פחות זקנים. כל בתי הכנסת עדיין עומדים ריקים בשבתות ומתמלאים רק בחגים ובתפילות יום הכיפורים. אך כמו קודם אש תמיד דולקת בקברו של הרבי הקדוש שניאור זלמן מלאדי. הוא עודנו נמצא בשטיבל הישן. על יד הקבר עדיין יושב איזה גואל שחור חדש או עובד בית הקברות – יושב, תוקע את מבטו הלוהט בדף כהה מרופט. בה בעת הוא גם אחר – את הקודם הרגו במלחמת האזרחים – וגם הוא עצמו. מניין הם באים פעם אחר פעם אביריו הבלתי מעורערים של מלך השמיים? הם נכנסים לתוך השטיבל המרוקן, מתיישבים על הספסל המיותר, וכל פעם מחדש מתעקשים לפתוח אותו ספר.

אך העיקר הוא: דור חדש גדל פה, רוחץ בנהר, מתופף ברגליו היחפות על פני הדרך, גונב מהגנים תפוחים אוקראיניים מתוקים. העיירה חיה וקיימת, נושמת, צוחקת, שמחה, שוכחת אט־אט את זמני המוות וההרס. איך אפשר שלא לחשוב על אהבת החיים הבלתי מתכלה של העם הזה, על החיות העיקשת שלו, שאין דוגמה לה בעמים? – אותו עם שפעם אחר פעם קם מאפר השריפות, שוב ושוב אוסף פירור אחר פירור את הטובין הקבצני שנותר לאחר שהשודדים הלכו כדי להתחיל לחיות מחדש.

יוצא אפוא כי הנבואה הקודרת של הסופר הייתה פסימית יתר על המידה: בסיפורו האחרון שנכתב בתקופה זו שלח את המסורת האהובה לתוך האין, השליכה מטה בנהר השוצף יחד עם קרחונים חורפיים שחורים. המסורת חזרה אל החופשי, גם אחרי שנרמסה במגפי המשחיתים ונמעכה אל הקרקע בידי מכונת הבולשביזם הטוטליטרי. היא החלה להתאושש, להסתגל אט־אט ככל יכולתה, להמתין לזמנים טובים יותר. בהיותה שורשית וקרובה אל הקרקע היא בטח ידעה: פוגרומים ובולשביקים באים והולכים, אך הקרקע עצמה נשארת עד סוף הימים, ופירושו של דבר שגם היא תישאר.

ייתכן שבדיוק בערבים הקיציים הללו פרייגרזון החל לחשוב כי עליו לחזור לשולחן הכתיבה. למעשה תמיד הוא היה שרוי שם. את כל זמנו הפנוי מן הניסויים המעשיים, ההרצאות והוראת הסטודנטים הקדיש גריגורי איזראילביץ' להכנת ספרי לימוד ומונוגרפיות למען לימודיהם של כמה וכמה דורות של מהנדסים כרייה סובייטיים. אך כאן הוא ודאי התכוון לחזור אל העברית ואל הכתיבה הספרותית.

פרייגרזון ודאי התבונן בכיכר השוק ההומה של האדיץ' – מקום ססגוני, מלא בצעיפים צבעוניים ובדיבור במבטא יהודי שהיה נעים לאוזנו של הסופר. אין ספק כי הוא שמח על כך שטעה בנבואתו ושאף לתקן את הטעות ולספר על העיירה החדשה הזו, ששרדה והסתגלה לשלטון הסובייטי באורח פלאי. ייתכן שכך היה נוהג אילולא האיום מהצפון, לשם מתכנסות כל מסילות הרכבת,

לקבר הגרניט הנורא של מוסקבה הסטליניסטית. מה יקרה אם עובדת עיסוקן בעברית יצוף ויתגלה? ידוע מה יקרה: מעצר, כלא, מחנה עבודה, אולי אפילו הוצאה להורג במקום.

אם כן, אפשר לכתוב בלילות מאחורי דלת נעולה, בהסתר מכולם, אף מהילדים – בייחוד מהילדים, חלילה לערב אותם בדבר שהוא בבחינת סכנת מוות ממשית. בסופו של דבר, יש לו סיפור כיסוי: כתיבת המונוגרפיה העוסקת בשיטות של העשרת הפחם. שיחשבו שזהו הדבר שבו הוא עוסק, קל וחומר אם הוא אכן עוסק גם בזה. אך המרצע תמיד היה עלול לצאת מן השק: משפט שנאמר בחוסר זהירות, פיסת נייר שהושלכה בטעות, פליטת מילה תוך כדי חלום, חיפושי פתע – לא חסרות דוגמאות. קרוב לוודאי שגם בדירה המשותפת הגדולה שלהם יש מלשין מן המניין, ואי אפשר לדעת אם במהלך היעדרותם הוא לא מחטט במגירות ובארונות, בודק כל שערה וכל גרגיר אבק. האם יש לו זכות, לאדם כה אחראי כמו גריגורי איזראילביץ' פרייגרזון, לסכן את כל משפחתו – את אשתו ואת שלושת ילדיו?

התשובה לשאלה זו הייתה שלילית. אין לו זכות כזו. לימים, ב"יומן הזיכרונות", פרייגרזון ידייק ויאמר כי שתיקתו המאולצת נמשכה כמה שנים. אך כפי שכבר נאמר, סופר אמיתי כותב גם כאשר אינו כותב. הרשמים הססגוניים שהצטברו בהאדיץ' עתידים לשמש כעבור זמן מה בסיס לכתיבת הרומן הגדול "אש תמיד" – יצירתו המרכזית של צבי פרייגרזון.

בינתיים משפחת פרייגרזון חוזרת אל הבירה – אל הפחד היומיומי, אל הלילות ללא שינה, עם ההאזנה לרעשי מנוע המכונית בחוץ, אשר לעיתים קרובות היו בבחינת אות מבשר רעות. את מי לוקחים הפעם? האומנם מהבניין שלנו, ואולי אף מהכניסה שלנו? רעש הצעדים בחדר המדרגות מהדהד כרעם באוזניהם של בני העיר המסתתרים בשתיקה. קרעי מחשבות מתרוצצים בראש: הכול מוכן? הכול נאמר? האם כל הדברים החיוניים כבר נמצאים בתוך שק שמחכה לשעתו? – סבון, גרביים חמות, שני זוגות לבנים, טבק, סוודר צמר,

עוגיות. מספרים כי חוטפים שם מכות וכי יש שם עבריינים פליליים... הנה הם עברו הלאה, עולים למעלה לקומה הבאה! הנה שומעים את הדפיקה בדלת – בדלת אחרת ולא בדלתי שלי. נשמעת אנחת רווחה משותפת של שאר הדיירים, של שאר העולם; אפשר לשמוע את פסיעות העכברים של אלה השרויים בפאניקה בקרב משפחה אחרת שגורלה נגזר זה עתה, להריח את ריח האימה והאסון של מישהו אחר; של מישהו אחר ולא שלי. אפשר לנשום לרווחה ולנסות להירדם – עד הלילה הבא.

לאחר החזרה מהאדיץ' המאושרת החלה שנת הלימודים בבית הספר של הילדות. אך לא רק: פרצה מלחמה. בני ברית חדשים, הקומוניסטים והנאצים, חילקו ביניהם את אירופה המזרחית. בינתיים לא ברור איזו עמדה יש לנקוט ביחס לזה. מצד אחד אלו הן חדשות נהדרות שהיהודים בארצות הבלטיות, בבלארוס המערבית ובוולהין המערבית, ועמם גם יהודי גליציה המזרחית, בסרביה ובוקובינה הצפונית, כבר אינם נמצאים תחת איומה של האנטישמיות הקנאית של היטלר. מצד שני לא ברור מה אפשר לצפות מסטאלין, שהרי ה"ניקויים" ההמוניים של פקידים יהודים אינם מבשרים טובות.

בחדש דצמבר ברית המועצות תקפה את פינלנד, ולכן סולקה מליגת האומות. מהלך זה שם סופית את ברית המועצות במחנה מאוד לא אהוד, יחד עם נאצים ופשיסטים אחרים ונגד שאר העולם. להבדיל מהפולנים והרומנים, הפינים התנגדו נואשות והניצחון המהיר הצפוי של הסובייטים לא התממש. מפה לאוזן עברו השמועות על האבדות הקשות של הצבא האדום, על המפקדים שהוצאו להורג בעוון רשלנות ועל גורלה של חטיבה סובייטית שלמה שננעלה והושמדה כליל בתרמופילאי הפיני במרחב צר בין שני אגמים.

כעבור שנה וחצי החל הגיהינום האמיתי, שבהשוואה אליו הכישלונות במלחמה נגד פינלנד אינם אלא משחק ילדים. ב-22 ביוני 1941 משפחת פרייגרזון הייתה בדרך אל בית הקיץ – הפעם באזור קונוטופ, בין סומי לצ'רניגוב. ברגעים אלה צבי הירש עצמו עוד היה במוסקבה. על פי זיכרונותיה

של בתו, נינה ליפובצקי־פרייגרזון, הם ניצלו בזכות טעות שעשו בדרך: הכפר שמצאו עוד במוסקבה ובו התכוונו לנפוש, מבלי לראותו קודם לכן, התברר כמקום שאינו מתאים לנופש. לכן האם החליטה לחזור לקונוטופ ומשם לחפש יעד מוצלח יותר. שם בדיוק, בוקר אחרי לינה בבית מושכר, הם גילו כי המלחמה החלה. בתחנת הרכבת עוד מכרו כרטיסי נסיעה, ממש זמן קצר לפני שמסילת הרכבת עברה למצב חירום והקופות נסגרו. כך בדרך נס המשפחה כלה לחזור למוסקבה, וספק אם היו מצליחים לעשות זאת אילו היו נשארים בכפר. כעבור חודשיים וחצי בלבד הגרמנים פלשו לקונוטופ. יהודי העיירה המקומיים – לפי הערכות הקיימות כ־280 משפחות – והפליטים שנתקעו שם משלל סיבות נורו למוות כולם בנובמבר באותה שנה.

פרייגרזון לא היה מחויב להתגייס בשל גילו, אך הוא התנדב להתגייס למיליציה העממית, שכל מתנדביה הפכו כידוע לבשר תותחים בקרב ליד מוסקבה. אנשים מבוגרים אלו היו לא מאומנים ללחימה וכמעט לא מחומשים, והם נידונו למוות מהיר כבר בקרב הראשון. פרייגרזון ניצל באופן מקרי (כפי שקרה גם למשפחתו חודשים אחדים לפני כן), בעקבות התקף חריף של כיב התריסרון, שהופיע לאחר שאכל מזון קרב. רופא בית החולים הצבאי מיד פסל את החייל ושלח אותו הביתה. כך פרייגרזון חזר למוסקבה.

באותה עת הגרמנים כבר הגיעו לפאתי דונצק, וכל המדינה נותקה ממקור הפחם שלה. במצב זה נדרש להפיק פחם ממקורות אחרים. פרייגרזון קיבל צו לעבור לעיר קרגנדה ולשמש מהנדס ראשי של מפעל גדול להעשרת הפחם, ולשם הגיעו עמו גם בני משפחתו.

בהיותו אדם חכם ומפוכח, פרייגרזון מלכתחילה לא השלה את עצמו בדבר כוונותיו של היטלר ביחס ליהודים – דבר שכלל אי אפשר לומר על התושבים האחרות בעיירות של בלארוס ואוקראינה. הם, לדאבונו הלב, העדיפו לסמוך על ניסיונם מימי מלחמת העולם הראשונה. באותה עת הגרמנים שכבשו אזורים אלו התנהגו באופן תרבותי למדי, להבדיל מההנהגה האנטישמית של החיילות

הרוסיים וממחוללי פוגרומים אחרים כמו דניקין, פטליוורה, מאכנו ועוד. לאנשי העיירות היה נדמה כי אין שום סיבה לכך שכעבור שניים וחצי עשורים שלטונות הכיבוש הגרמניים יפעלו באופן אחר.

מיד לאחר פרוץ המלחמה, כאשר כבר הסתמנה עליונותם הצבאית של הגרמנים והיה ברור כי מקומות יהודיים מסורתיים רבים עומדים ליפול תחת הכיבוש, פרייגרזון החל לשלוח מכתבים לכל קרובי המשפחה, החברים והמכרים הנמצאים שם. הסופר הזהיר בדבר סכנת המוות וקרא להם לעשות כל מאמץ להתפנות באופן מיידי לפנים הארץ, כמה שיותר רחוק מקו החזית. באופן מצער, רק מעטים מהם שמעו בקולו. נוסף על כך, לרבים מהם לא הייתה כל אפשרות להינצל בגלל הבלבול הנוראי שהשתרר בעקבות המלחמה, היעדר התחבורה והקושי לצאת לדרך עם ילדים קטנים, זקנים ונכים.

לקראת שנת 1942 השמועות בדבר האקציות של הזונדרקומנדו הגיעו גם לקראגנדה. ברור שפרייגרזון לא היה יכול לדעת מהם הממדים האמיתיים של השואה, והוא טרם שמע על מחנות המוות ועל "הפתרון הסופי" שנקבע בוועידת ונזה. הוא פשוט הרגיש כי מתרחש משהו מפחיד, בלתי הפיך, הנובע באופן הגיוני מכל הפעולות הקודמות של מכונת הצבא והתעמולה של היטלר. את החרדה הגוברת והמכרסמת מבפנים לגורל העיירות והערים של המולדת – האדיץ', קורולביץ', שפטובקה, ברדיצ'ב, ז'יטומיר, ז'מרינקה, קייב ואודסה – אפשר היה לפוגג רק בדרך אחת ויחידה: לכתוב.

צבי פרייגרזון שוב נטל את קולמוסו, שהיה נדמה כי הניח אותו סופית לפני מספר שנים, וחזר אל שולחן הכתיבה.

בין שורות "הקפיטל"

על רקע הופעתה המפלצתית של השואה החווירו כל החששות והפחדים הקודמים. ובכל זאת, פרייגרזון לא היה הוא עצמו אילולא נקט בכל אמצעי הזהירות המרביים.

החיים בחברה טוטליטרית מלמדים את האנשים שפת משלים מיוחדת ומקנים לו יכולת "לקרוא בין השורות". עובדה זו ידועה היטב. ומה לגבי "לכתוב בין השורות"? זה בדיוק מה שפרייגרזון עשה בקרגנדה, בעודו שוקד על כתיבת אותיות יקרות לליבו בין שורות הכרך העבה של "הקפיטל". האם מייסד המרקסיזם המזוקן, המומר ואנטישמי – ששנא בכל נימי נפשו את ה"אוסטיוודן הריאקציונרים והבורים" – היה יכול לדמיין כי כל טיעונו כבדי המשקל ידורו בכפיפה אחת עם תיאורים נוגעים ללב של העיירה היהודית ותושביה הנבונים והתמימים?

על כך כתב פרייגרזון בזמן המלחמה ההרסנית והמפחידה ביותר בתולדות האנושות: על האדיץ' הקיצית והשלווה, על הנהר פסיוול המלטף, על הצמרות של יערות האורן המופלאים, וכן על חבריו הקרובים, בני משפחת סיבאשינסקי, שהיו עבורו כמו משפחה ובביתם המזמין התארחו הפרייגרזונים שנתיים ברצף. הוא כתב בעודו מתייסר מדאגה לגורלם, כאילו שהתמונות של קיץ כפרי רגוע שקמו לתחייה יוכלו להזיז ולמנוע את האסון המתקרב. כך נכתבו שני הפרקים הראשונים של הרומן "אש תמיד".

לאחר כשנתיים, בסתיו של שנת 1943, עזב הסופר את קרגנדה וחזר למוסקבה עם משפחתו ועם צוות המכון לכרייה. לקראת שנת 1945 פרייגרזון סיים לכתוב שני סיפורים נוספים, לצד העבודה הרצופה על הרומן, ואלו נכללו באסופה "מסעות בנימין הרביעי". יצירות אלו כמו נכתבו בידי אדם אחר ולא מחברם של הסיפורים "פרנויה", "גיטלה" ו"ברדיצ'ב-אימא". שנות השתיקה הטביעו בו את חותמם. הציוריות הזועמת של האקספרסיוניזם התחלפה בצורת כתיבה מאופקת, קצרה ומדויקת, נטולת עודפות.

בשני הסיפורים מקום ההתרחשות הוא העיירה שנכבשה בידי הגרמנים, אם כי בסיפור "הפנקסן" הגרמנים כלל לא מופיעים אלא כאילו נשארו מעבר למסך. מדברים עליהם, חושבים עליהם, מצפים מהם לדברים נוראיים, עוקפים את מפקדתם כדי לא להיתקל בחייל או בשוטר, אך במהלך כל הסיפור לא פוגשים בהם אפילו פעם אחת. אם נרצה לביים אפיזודה קולנועית לפי סיפור זה, נוכל להסתפק בשלושה שחקנים בלבד עבור שלוש דמויות: יזראל איסאייביץ' שפירו – מנהל חשבונות ראשי במחלקת המסחר, אשתו שרה, וכן השומר טרופים:

הדבר אירע לאחר שנכנסו הגרמנים לעיירה. בחודשים הראשונים לא נגעו ביהודים לרעה, אף כי מרה שחורה נשתקעה בלבבות. שמועות גרועות היו מהלכות בעיירה. סיפרו כי לקומנדנט הצבאי וכן לבורגרמייסטר אין ייפוי כוח להשמדת היהודים. מחכים לגדוד ס"ס, והוא יעשה בהם כלה. לעיירה הגיעו פליטים בודדים מהעיירות הסמוכות, שימי ההרג כבר עברו עליהם. הם מסרו על הרציחות, והאימה שחורה התחילה לצעוד מבית לבית.

שעל-שעל היה מגיח הסתיו. הוא הצהיב בראשונה את עלי התדהרים. העלים נשרו ארצה עם חמש אצבעותיהם. ברחובות, בגנים ובשדרות נשאה את העלים הכמושים רוח תזזית. אחר בא תורם של שאר האילנות להקריח. כל רוח זמזמנית הייתה בעוכריהם. כל לחש מתגנב בין בדיהם הכניס תבוסה בירקם-צהבונם. אז הצליפו הגשמים על העיירה, והביצות התייצבו בחצרות ובכיכר השוק.

הימים היו עצובים – לא הייתה אמתלה אף לקורטוב של שמחה. היהודים התחבאו בבתיהם. מועטים היו המתגודדים ברחובות ובשוק. המיקח והממכר התקיימו באין רואים, מאחורי הפרגוד. גם שפירא ישב בדירתו אשר ברחוב שבצ'נקו.

(מתוך הסיפור "הפנקסן")

מהתמונה הקודמת של העיירה לא נותר דבר – רק בוץ סתווי בחצרות
וברחובות. אין קשישים מזוקנים עם תפילותיהם הטרחניות. אין אפילו את
"הקבר המאובק" שבתוכו גוועת המסורת שאיש אינו זקוק לה. נעלמו אף
הגסות והזיוף שבשמירה על מנהגים למראית העין, ואפילו לא קיימת עוד
התחושה המוכרת של מבוי סתום. להפך: הסיפור מתמקד באנשים מבוהלים
עד מוות, אך בהחלט עדיין חיים. המלחמה והכיבוש שלפו אותם בפתאומיות
ממעגל החיים הרגילים שלהם, ובניתיים הם סובלים בעיקר מחוסר מעש
יומיומי קבוע ומוכר ומהיעדר שגרה:

כל שנותיו ישב על הפנקסים ועל החשבונות, מקמט מצח ומקשקש
בגלגלי לוח החשבון. בימי המשטר הסובייטי עבד כפנקסן ראשי
במחלקת המסחר העיירתית. מדי יום היה יוצא מביתו בשעה מסוימת,
ומצוות אנשים מלומדה הייתה לו לשבת בכורסת עץ המכוסה כסת
צבעונין (סגולה כלפי הטחורים), לכתוב ולקשקש ולחזור ולרשום –
כדרך הבוכהלטרים [רואי חשבון] בכל אתר ואתר.

(מתוך הסיפור "הפנקסן")

כאן בעצם נעוץ ייעוד חייו של הגיבור, איזראיל איסאייביץ' שפירא...

והנה כל זה חלף-עבר. בבת אחת השתחרר ישראל איסאייביץ'
מההרגלים היומיומיים והריהו מהלך ובטל, מתלבט בד' אמות של דירתו
וקולט את השמועות הרעות הזוחלות מבית לבית. בהן צדקו, עסקים
אלה היו לו לזרא. "אצא ואטייל קמעה!" כך הוא אומר לאישתו שרה.
היא מסיקה את התנור, מטפלת כימים-ימימה בעבודת הבית. "הנך

משוגע או חסר דעה? שרה מתנגדת בתוקף לטיול זה, שסכנה כרוכה בו. אולם רוח עקשנית אוחזת בציצית ראשו. הוא לובש אדרתו וערדליו החדשות ויוצא להרוס בביצת העיירה.

(מתוך הסיפור "הפנקסן")

זהו רגע מייצג מאוד: אשתו של הפנקסן אינה מרגישה בשינוי חיים משמעותי. קל לה יותר מאשר לבן זוגה, ולו רק משום שמקום עבודתה – הבית והמטבח – עדיין עמה. לעומת זאת ישראל איסאייביץ' כלל אינו מסוגל לשבת בבית, וחרף מחאתה של אשתו הוא עוטה את אדרתו, חובש כובע, נועל את הערדליים החדשות על נעליו ויוצא לרחוב הריק.

רגליו מובילות אותו לבניין המחלקה העירונית. כצפוי אין שם איש מלבד השומר טרופים, שברגע זה מבשל בסיר צבאי מקומט תפוחי אדמה, כאשר "כרכי הפנקסנות משמשים לו חומר להסקה". שפירא שמח לפגוש את טרופים, מתיישב לידו ופותח בשיחה. ואולם, טרופים – שומר מסביר פנים ומנומס בדרך כלל – הפעם אינו ממהר לענות על שאלותיו של הפנקסן הראשי, שעד כה היה לאחת הדמויות הנחשבות ביותר בהיררכיה המקומית.

"מה חדשות, טרופים חביבא?" שואל שפירא שנית בנעימה עליזה, בנעימה מאותם הימים. כאילו אך זה חזר ממסעו לעיר הפלך לשם מסירת המאזן השנתי והכל אתי שפיר. כאילו עוד מעט ייכנס למשרד, יתקע כפו לחבריו העובדים איתו בכפיפה אחת, ייכנס גם אל "בעל הבית", אל ראש המשרד יעקובנקו, לשם שיחה קצרה. אחר יישב בכורסתו, ידליק מקטרתו, ישים משקפיו על חוטמו, יקשקש בלוח החשבון וירשום ספרות בפנקס, שוב יקשקש ושוב ירשום – והלוך ילך במסלולו.

עליזה, עליזה הייתה הנעימה – אוי ואבוי! טרופים הפנה את ראשו ועיניו הקטנות מדדו את שפירא מכף רגל ועד ראש, מערדליו המתנצנצים עד כובעו בעל המצחה הרחבה. טרופים לא קפץ ממקומו, לא ענה בזריזות של מכבר הימים: "אין כל חדש, איזראיל איסאייביץ!" – "לא כלום" מפטיר חוטמו של טרופים. הוא מוסיף להסיק את התנור.

(מתוך הסיפור "הפנקסן")

שינוי כה מובהק בהתנהגות העובד היחידי שנותר במקום מפתיע באופן לא נעים את הפנקסן. אך הוא בולע את העלבון, חוזר למשרדו לשולחן העבודה שמאחוריו ישב שנים ארוכות, כאשר לפתע מתברר כי טרופים אינו מתנגד כלל להמשיך את השיחה:

אל החדר נכנס השומר טרופים. הוא עומד בלי נוע אצל הדלת. שניהם שותקים זמן־מה.

"מה לך, טרופים?"

השומר מצביע על ערדליו של שפירא. הגיעו ימות הגשמים, והוא נזקק לערדליים, הוא יחף לחלוטין. נא יואיל ישראל איסאייביץ' לתת לו את ערדליו.

בן רגע חולפת סערה במוחו של שפירא. מה הוא מפטפט שם, הערל, בדבר הערדליים? אם יפשוט את הערדליים, כיצד יחזור הביתה בביצת הדרכים? הן כה חשש הוא כל ימיו מפני הלחלוחית, נוטה להצטננות, לפודגרה, לשיעול, לנזלת. פרו לזה, הרי הרפש ידבק בנעליו. נאה יהיה מראהו כשיבוא הביתה! אישתו שרה תערוך לו קונצרט יפה! ערדליו הישנים אין בהם מתום, העקבים נקובים ורצועים. צריך יהיה למסרם לאייזיק הסנדלר לשם הטלאה כלשהי.

הוא שואל: "וכי לא יהיו ערדליים אלה קטנים לרגלך?" – "לא, הם מתאימים. מספר שלושה-עשר". – "שלי הם מספר אחד-עשר!" קולו של שפירא חוגג.

"כן, מספר אחד-עשר," אומר טרופים. הוא תובע את הערדליים. למספר אין ערך מכריע.

אבל היסתפק בערדליים? וכי אין הוא יכול לתבוע גם את האדרת, את המקטורן? וכי אין הוא יכול להציגו ערום?

הרהורים אלה סוערים במוחו של הפנקסן שפירא. הוא פושט את ערדליו, הוא משליך את העצם לכלב הרעב ופותח בפזיזות את דלת היציאה.

"נו, היה שלום, טרופים!" שפירא יוצא החוצה. בוקר אפור פוגש את פניו בחצר. זה היה עסק ביש – טיול לבית משרדו.

(מתוך הסיפור "הפנקסן")

זוהי בעצם כל עלילתו של הסיפור הקצר, שהוא אכן גם מפחיד, ובתוכו נפרשת תמונה של החזרה לחלוקת התפקידים הישנה, הטרומסובייטית. את התמונה הזו פרייגרזון מצייר באמצעות סמליות נסתרת אך גם גלויה היטב בוזמנית. ישראל איסאייביץ' שפירא כבר אינו הפנקסן הראשי. הוא כלל אינו מחליט עוד החלטות. כעת הוא שוב יהודי, כלומר הקורבן, ואילו השומר טרופים הפך שוב למחליט החלטות, כמו לפני עשרים שנים, כאשר טרופימים כמוהו היו פורצים במגפיים רועמות אל תוך בתי העיירה הקפואים מרוב אימה – פורצים כדי לשדוד, לאנוס ולרצוח.

כלב רחוב, שרק אתמול כשכש בזנבו לאות שלום, הפך לפתע לזאב אוכל אדם. מוטב כבר לתת לו את הערדליים המקוללות... מעתה טרופים נמצא

למעלה, מחליט החלטות וחורץ גורלות, ואילו היהודי שפירא נמצא למטה, במצולות, קרוב עד מאוד אל המוות:

הוא צועד בצידי הדרכים, מקפץ על גבי הביצות ואיי הרפש. הוא מסובב בחוצות והולך סחור-סחור, שלא להתקל בפוליצאים ובמוצצי הדם היהודי. נדמה לו כי עיני פלמוני מלוות אותו – עיניים עוקבות ונוטרות, אשר אין מפלט ואין מנוס מהם.

קומתו שחה מעט. מה יהיה, כאשר לא את ערדליו יבואו ליטול, כי אם את נפשו?

(מתוך הסיפור "הפנקסן")

ברור מה עתיד להתרחש.

בהקשרים רבים סיפור זה מהדהד את סיפורו המפורסם של גוגול "האדרת" – אם כי אפשר להניח כי ישראל איסאייביץ' של פרייגרזון היה בוחר להחליף חיש-מהר את הגיהינום שלו, בן אלפי השנים, בתמורה לסבלו הכפול והמכופל של אקאקיי אקאקייביץ' של גוגול...

הדרך אל הגאולה

באסופת הסיפורים "מסעות בנימין הרביעי" כלולה גם נובלה לא ארוכה ושמה "שדי". בנימין, הגיבור הנוסע שכבר מוכר לקוראים, מופיע לקראת סיומו של הסיפור. אין לו יד במתרחש, והאמת היא שנוכחותו בנובלה אינה נראית הכרחית. מדוע החליט פרייגרזון להכניס דווקא את הטקסט הזה לאסופה התמטית הזו ולהותיר מחוצה לה סיפורים אחרים, מאוחרים יותר? כאן עולה

תשובה מובנת מאליה: הנובלה "שדי" סוגרת את העיסוק בנושא העיירות מתחום המושב לשעבר, שכן בעקבות השואה כל אותן עיירות נעלמו לחלוטין. העיירות היהודיות עמדו כנגד חמלניצקי, ההאיידמאקים ומחוללי הפוגרומים; הן סבלו מאפליה אכזרית מצד השלטונות, הסתגלו ללחץ טוטליטרי של המשטר הסובייטי, אך בסופו של דבר הושמדו בידי מכונת רצח העם הגרמנית, שפעלה באופן יסודי. במהלך השואה חוסלו אותן עיירות, שהיו תופעה ייחודית של התרבות האנושית ושל הרוח האנושית. נשארו ערים קטנות ויישובים עם אותם שמות, אך עם תוכן שונה באופן מהותי. היהודים, שבעבר היו רוב האוכלוסייה במקומות אלה, או לפחות חלק משמעותי מתוכם, נעלמו משם. שרידיהם עדיין נמצאים בתוך התעלות שנחפרו בחופזה בפאתי העיירות, אפרם עדיין מרחף בשמי פולין מעל אושוויץ, טרבלינקה, מיידאנק, חלמנו, סוביבור ובלז'ץ ומעל פתחי אוורור אחרים של שאול התחתיות.

אך יש סיבה נוספת לא פחות חשובה לכך שהאסופה נחתמת דווקא בנובלה הזו: היא מבטאת את הבשלת ההתפתחות הרעיונית של המחבר, שצעד דרך ארוכה – מן השלילה הגמורה "המהפכנית" והנערית של אותו "קבר מאובק" של המסורת היהודית ועד למודעות בוגרת יותר בדבר משמעותה הגואלת והתמידית של אותה מסורת. מה הביא את פרייגרוזן למסקנה זו, שעליה לא ויתר עד סוף ימיו?

אולי הייתה זו הכמיהה לעומקן של המבט החסידי הייחודי על העולם, או הגעגוע לאוצרות חוכמתם של חז"ל, לחיבוריהם ולגילוייהם הרוחניים של הרמב"ם, רש"י, רשב"י, האר"י הקדוש, הבעש"ט, "אלטער רעבע" ר' שניאור זלמן מלאדי, רבי נחמן מברסלב ועמודי תווך אחרים של המחשבה היהודית הדתית? ואולי היה זה הזעזוע שחווה בנפשו בעקבות ההשלכות הנוראיות של השואה? ייתכן כי הייתה זו האכזבה מן ההתבוללות, שהביאה לזינוק חדש של האנטישמיות ולא כפי שהיה מצופה, להשתלבות של היהודים ב"משפחת העמים הסובייטיים"? ואולי כל אלה יחדיו?

הנובלה "שדי" נפתחת בסצנה טיפוסית, יומיומית, שמאפיינת את הפואטיקה של פרייגרזון: ארוחת צהריים משפחתית בעיירה. ליד השולחן יושבים זוג הורים מבוגרים, גרשון מאיסיביץ' לוריה ואשתו בתיה, מירה בתם הבכורה הנשואה ונינוצ'קה נכדתם האהובה בת הארבע.

בתחילת הקיץ באה מירה עם בתה נינוצ'קה לעיירה מקיוב. בעלה, מהנדס בנאי, נשאר בעיר והיא התכוונה לבלות פה את ימי הקיץ. לאחר שפרצה המלחמה פקפקה זמן מועט, אם כדאי לחזור לקיוב. אולם טרם נסתיימו חילופי המכתבים גייסו את בעלה לצבא האדום. החליטה להישאר בעיירה. הגרמנים היו מתקרבים, ומשפחת לוריה עמדה לנסוע מזרחה. אולם כשנמצאו מוכנים לאבקואציה באה השמועה כי האויב חסם את הדרך היחידה

(מתוך הנובלה "שדי")

כל זה טיפוסי מאוד, ושוב: יומיומי. על סמך שמות הערים המוזכרות בטקסט גם ברור למדי מיקומה של העיירה נטולת השם. פולטאבה, פרילוקי, רומני, קונוטופ (שבה כמעט נלכדה משפחתו של המחבר) – זהו האזור של המחוזות צ'רניגוב, פולטאבה וסומי, המוכרים היטב למחבר. מכאן אפשר להניח כי שמה של העיירה הוא ככל הנראה האדיץ' או קרולביץ' – האחרונה היא כאמור המולדת השנייה של הסופר ושל אשתו. בשתי העיירות, אגב, קיים רחוב בשם קוצובינסקי, המוזכר בנובלה שלוש פעמים, ובו ממוקם הבית המתואר, אם כי באוקראינה יש מאות רחובות בעלי שם כזה...

ראש המשפחה יושב כרגיל בראש השולחן. אשתו בתיה "כימים-ימימה מטפלת בקערות וקדרות. הפעם ארוחה חגיגית: דגים, מרק, בשר, פירות". הכול "כימים ימימה". הסעודה נראית רגילה רק למראית עין, אך תיאורה מכיל

סאבטקסט מפלצתי ולא-אנושי, בהיותה הסעודה האחרונה בחייהם של האנשים היושבים לשולחן, ובכללם של הילדה הקטנה:

בעוד כשעתיים על גרשון לוריה, על אשתו, בתו ונכדתו הקטנה, על כל יהודי העיירה להתכנס בסמוך למשטרה. משם יועברו לעיר הסמוכה, לגיטו היהודי.

העובר על גזירה זו – חייב מיתה. כך התרה אתמול הפוליצי. זה היה איש לא צעיר שדיבר כביכול בתימהון, משל צו זה אינו מובן לו. אחריותו מוטלת רק עליהם, על הגרמנים והבורג-מייסטר, ואילו הוא, הפוליצי, חף מפשע.

לוריה מבין יפה את הצו. אין הוא אלא אחיזת עיניים. לא לגטו יועברו היהודים – להורג, להורג יוצאו. כדרך שהיה בפרילוקי, ברומני, בפולטבה, בקונוטופ. לפי דברי הפליטים, גם שם עשו את הדבר בצנעה, בתחבולות שונות רימו את הבריות ולא גילו את סוד הרצח עד הרגע האחרון.

יום תמול עבר עליהם באריזת החפצים. מי יודע לאיזו דרך הם צפויים? כל עוד אינך עומד על פי הפחת, לא אבדה התקווה. עכשיו החפצים ארוזים, עבר גם ליל הנדודים, בא בוקר קודר.

ברגע הזה בדיוק נזכר גרשון מואיסיביץ' בשריד קדום המועבר במשפחה – קמיע עתיק, המועבר מאב לבן זה דורות. וודאי שגיבורנו, פקיד סובייטי רגיל, גזבר הקואופרטיב המקומי, בעיקרון לא מאמין בכוחם של הקמיעות, אבל בבוקר שכזה המחשבות לוקחות אותך לכל מקום, רק לא לחשוב על העתיד לבוא.

קמיע זה עוד מימי קדם עובר במשפחה מדור לדור. האגדה המשפחתית מספרת שהוא הוכן בידיו של הרב הגדול יצחק לוריא, שנקרא גם האר"י

הקדוש. לפני שנטל בידו את הקולמוס ואת הקלף, האר"י הקדוש צם ימים ארוכים, קרא במגילות עתיקות, ובעודו קם לתפילה הגה בדבר משמעות האותיות, הופך אותם למספרים, חישב את משמעות המספרים והחזירם שוב לאותיות. ורק לאחר מכן, כעבור כמה חודשים, הרב הגדול יצחק לוריא חרת את האותיות על גבי פיסת הקלף, נושף לתוכן את כוחו הבלתי נכלה של השם הקדוש, אש תמיד של הקדושה:

הוא פותח את המגירה ומוציא את הקמיע הכרוך בפיסת בד. חתיכת קלף צהבהב צרורה במדליון מוזהב, שאזנו קשורה לשרשרת דקת חוליות. מילה אחת כתובה על הקלף, מילה אחת ואותיות אחדות. המילה היא שדי והאותיות: יו"ד, ה"א, וי"ו, ה"א. כל אות כתורה כתרים, זרועה תגים וקוצים נעלמים. עבודת ארון הקבלה, האר"י הגדול, שקועה בפתק קלף זה, אשר במרכזו לוחטת נקודת האש, ניצוץ האור העליון.

גרשון מואסייביץ' עומד כפוף על המגירה היהודית ומסתכל בקמיע. הוא לא היה דתי. מעולם לא נזהר במאכלי הטריפה, עבד במשרדו בימי חג ומועד, לא צם ביום הכיפורים. [...]

והנה מונח לפניו הקמיע ישן-נושן, פתקת הקלף. בשנים כתיקונן, בימי המשטר הסובייטי, לא שם לוריה לב לקמיע זה, ושנים רבות היה מוטל במגירה עם כל הסליחות הישנות. ואילו עכשיו באו ימי ההרג, והופיע הקמיע. כל עוד דמעות זולגות מעיני בנייתמותה, כל עוד יש סילוף הצדק, הרצח, החמס, המוות – אולי עוד יש לקמיע הזה זכות הקיום.

(מתוך הנובלה "שדי")

אם כן מדובר בקמיע שעובר מדור לדור – אפילו בזמנים שבהם האנשים אינם מאמינים בכוחותיו ואינם מבינים את משמעות השמירה עליו. הקמיע כאן הוא התקווה העמומה האחרונה להצלה. הוא נשלף מן הפינה הרחוקה ברגעי אימה

וייאוש. הקמיע אינו אלא התגלמותה של המסורת, שאפשר לומר גם עליה אותם דברים.

הבית שבתוכו מתרחשת סעודת הפרידה אינו שייך לבני הזוג. כבר במשך עשרים שנה הם שוכרים דירה מנטליה גברילובנה, אלמנה חשוכת ילדים. הגיבור ואשתו באו לכאן בשנים 1919-1920, ואולי מעט מוקדם יותר. פירושו של דבר שהם פליטיה של מלחמת האזרחים ואולי של מלחמת העולם הראשונה. פליטים מניין? ככל הנראה, בדומה ליהודים רבים אחרים – כמו פרייגרזון עצמו ומשפחתה של אשתו – הם ברחו מאיזו עיירה הרוסה בגליציה או בוולחין, נמלטו על נפשם מהפוגרומים האכזריים שהתרחשו שם. אומנם גם בין צ'רניגוב ופולטובה התרחשו דברים איומים, אך לא בממדים ובעוצמה שאפיינו מחוזות אחרים. ואם גיבורי הסיפור יושבים כאן זמן כה רב, סימן שאין להם כבר לאן לחזור. במחוז הולדתם לא נותר דבר פרט לאפר ולזיכרונות מפחידים.

היחסים בין הדיירים ובין בעלת הבית הם יחסי חברות קרובים, כמעט משפחתיים. נטליה גברילובנה אוהבת את נינוצ'קה הקטנה אהבת נפש. היא באה להיפרד מהמשפחה העוזבת ומציעה ליהודים הנידונים הצעה שקשה לסרב לה:

נטליה גברילובנה אומרת כי מצטערת היא על שעליהם לצאת מכאן, אולם היא סבורה שכל זה יעבור, אין להתייאש.

“אין אנו מתייאשים, אולם לא טוב לנו בעולם”, אומרת בתיה. היא לא איבדה עדיין את שיווי המשקל. היא מפנה את השולחן.

“לא לעולם יהיה תקפו של הגרמני”, מנחמת נטליה גברילובנה. ניחומיה אמורים בלחש. “עוד לנו אלוהים בשמים. אמתין לכם”.

מירה אומרת: “הולכים אנו בדרך שאין חוזרים ממנה”.

נטליה גברילובנה: "אל תחטאי, בת, אל תפתחי פה לשטן. אולם את
נינוצ'קה תשאירו אצלי."

"מה?"

"כן. תשאירו אצלי את הילדה. כבת תהיה לי. שתינו נחכה לכם."

[...]

"יש להשאיר את הילדה אצל נטליה גברילובנה," מחליט לוריה, "אולי
יתן אלוהים ותישאר בחיים." אלה היו דברי ראש המשפחה, וכמו למרות
רצונו הזכיר הפעם את שם האלוהים. "כן, מוטב להשאירה," אומרת גם
בטיה, והדבר הוחלט. המוזר מופיע שוב בידיו של גרשון מואיסיביץ'.
"עלינו ללכת!" נשמע קולו בחדר. [...] הזקנים לובשים אדרותיהם. הם
נוטלים את החפצים – מזוודה ותרמיל, מזוודה ותרמיל לאיש. "תחכו
קצת!" אומר לוריה ונכנס לחדש המיטות. עכשיו הוא הולך בחיפזון.
הגיעה השעה לצאת, הם מאחרים כבר כחמש או כעשר דקות. לוריה
חוזר לחדר האוכלים וקמיע האר"י הקדוש בידו. הוא עונד את המדליון
על צווארה של נינוצ'קה.

(מתוך הנובלה "שדי")

המשפחה הולכת לכיכר העיר אל מותה, ואילו הילדה נשארת עם נטליה
גברילובנה. למשך זמן-מה בעלת הבית ממשיכה להחביא אותה מתחת למיטה,
אך בעיירה שבה היא מתגוררת כולם יודעים הכול על כולם, והדבר אינו יכול
להישמר בסוד למשך זמן רב. אחיה של נטליה גברילובנה מגלה את נינוצ'קה
ולוקח אותה למפקדה, שם מתרחשת החקירה. הקצין הגרמני רוצה לוודא
שהילדה יהודייה ולא ארמנית, כמו שטוענת נטליה גברילובנה. אחרי שהבחין
במדליון על צווארה של הילדה, ובתוכו קלף נייר עם סימנים מוזרים, הגרמני
מצווה להביא ממרתף הכלואים את "המומחה" היחידי שזמין לו כעת ושיוכל

לפענח את מוצאן של האותיות. היהודי, ששם משפחתו יופה, ממתין שם להוצאה להורג (לא משתלם להוציא להורג אחד-אחד, והדבר כרוך בטרחה, ולכן במפקדה מעדיפים להמתין עד שתצטבר קבוצה בגודל המתאים).

לאחר דקות מספר מכניס חייל גרמני אל החדר איש רצוף כבן ארבעים, בעל זקן מכסיף וחוטם יהודי. סגן הקומנדנט שואל: "קורא אתה עברית יופה?" – "כן." – "אם כן, תקרא את הכתוב בזה!" יופה נוטל את פיסת הקלף, רואה את המילה ש-ד-י, את האותיות המכותרות תגים וכתרים, את טיפת האש באמצע "שד"י! רוצה הוא לקרוא בקול רם, אולם הוא אומר אחרת. "לא עברית היא הכתובת!" נשמע פתאום קולו, וכאילו מישהו מדבר מתוך גרונו, "האותיות הן ארמניות, אני מכיר קצת לשון זו."

סגן קומנדנט מסתכל שוב בעיניה של הילדה. מבט סתום ובהול, אש נעלמה, מבצבץ מתוך עיני התינוקת הפקוחות לרווחה. השד יודע, אולי באמת ארמנית היא. גם זו היא עבודת שטן, להוציא ילדים להורג. הוא מצלצל שוב בפעמון. בשטויות אלו גוזלים את זמנו. לגרש את האישה!

(מתוך הנובלה "שדי")

בבוקר למחרת נטליה גברילובנה לוקחת את הילדה הניצולה לכפר מרוחק, שבו מכריה הקרובים מתגוררים. ירצה האלוהים ושם נינוצ'קה תהיה בטוחה יותר. בנקודה זו אנחנו נוטשים את גיבורינו המוכרים, שכן הסיפור אינו מתמקד בנינוצ'קה ובמשפחתה או בנטליה גברילובנה ואחיה. הסיפור עוסק בקמיע – מעשה ידיו של האר"י הקדוש, הרב הגדול והמקובל יצחק לוריא. פיסת הקלף הזו נותרה בידו, ולאחר מכן בכיסו של יהודי ושמו אברהם בן שאול יופה.

מעשה מצטרפים אליו הקוראים – באותו כיס שם הטמין יופה את הקמיע, לאחר שענה על שאלתו של סגן הקומנדנט פוגל. עברו שבועיים מאז הגעתו של יופה לעיירה זו. לפני כן הוא התגורר בעיר פרילוקי. בחמישה־עשר בנובמבר, יום "הטיהור הגדול", הוא עמד עם בני עמו ובנות עמו על קצה התעלה החפורה, שם הוציאו אותם להורג. הכדור נכנס בכתפו השמאלית, ויופה נפל לתוך הקבר המשותף – לתוך הבוץ העקוב מדם, המלא בגופות ובאדמה. לקראת הבוקר הוא הצליח להיחלץ ולצאת החוצה. יופה התכוון למצוא בעיר את הפרטיזנים ולהצטרף אל הגדוד. אך הדברים השתלשלו אחרת: לא רחוק מהעיירה השוטרים הבחינו בעריק, ולאחר מרדף קצר הוא נתפס והובל לתוך הבניין הצהוב של המפקדה. שם, במרתף של הגסטפו, המתין אברהם בן־שאול יופה להשמדתו השנייה. הוא נורה בשנית ושוב הצליח להינצל.

שלושים ושבעה איש הוצאו להורג. העמידו אותם שורה אחת על פי הקבר הפתוח. [...] בראשונה הכריחום לפשוט בגדיהם ונעליהם. [...] גם יופה עמד על פי החריץ. כשפשט את בגדיו מצא בכיסו את הקמיע העברי וכיוון אותו באגרופו. נשמעו היריות, ירו חמישה אוטומטיים. יופה נפל אל הקבר הפתוח. הוא נפל הראשון, אולי הקדים מעשהו זה כהרף עין. הוא לא היה טירון במקצוע ההוצאה להורג.

[...]

כשפתחו לו את דלת בית המורה איוואנצ'וק, נפל על סף הבית באפס אונים. שוב התעסקה בו טאניה החמימה, בעלת הדיבור האוקראיני הרך. היא ריחצה אותו, פיזרה אבק טנין על צריבת המגן דוד, הלבישה אותו בגדי אביה רומאן נאזאריץ'. בלילה השני באה נערה־קשרת והוליכה אותו דרך חצרות וגנים ליערות וופריק. זאת הייתה גלאשה – נערת הבר, בתולת היער.

(מתוך הנובלה "שדי")

נראה כי הפרטים המתוארים כאן עשויים להתיר את הספקות האחרונים בדבר זיהוי העיירה: זוהי האדיץ', שלא רחוק ממנה – במרחק של כחמישה-עשר קילומטרים – ממוקם הכפר וופריק. הדמויות של המורה המפורסם בעיירה, איוואנצ'וק ובתו טניה, וגם של הנערה הקשרת ושמה גלאשה מוולבובקה, הגיעו לכאן הישר מעמודי הרומן "אש תמיד".

הוא נמצא עכשיו, ארבע שנים לאחר כל אלה, בחדרי. אני יושב אל מכתבתי, יופה – מימיני. שני אורדנים מנצנצים על חזהו – אורדן הכוכב האדום ואורדן בוגדאן חמלניצקי. "ומה עם הקמיע, אברם שאולוביץ'?" הוא מסובב את האום המדביק את האורדן של חמלניצקי אל דש מקטורנו, תולש אותו ומניח על שולחני. אני רואה תיבת פחים פחוסה מאחורי האורדן. בתיבת הפחים מצאה מקומה פיסת הקלף.

(מתוך הנובלה "שדי")

כמה אירוניה יש בגורל שכזה: הקלף הקדוש, סמל למסורת יהודית עתיקה, מתחבא מאחורי אות גבורה על שם חמלניצקי – אחד הרוצחים והתליינים האכזריים ביותר שהעם היהודי ידע במשך כל ההיסטוריה הארוכה שלו. גם כאן מדובר ללא ספק בסמל חשוב ביותר להבנת משמעותו של הסיפור הלא פשוט הזה.

הרומן הגדול

כבר הוזכר כי שתי תקופות הקיץ המאושרות ביותר בחייו של הסופר היו בשנים 1938-1939, כאשר בילה עם משפחתו בהאדיץ' שבמחוז פולטאבה. בתקופות

אלו התגבשה המחשבה הספרותית שאפיינה את יצירתו בהמשך, לאחר הפסקת כתיבה ממושכת. באותה עת הוא ודאי לא היה יכול לצפות עד כמה רציני יהיה בסיס זה. לאחר פרוץ המלחמה, כבר בקרגנדה, כאשר החלו להגיע הבשורות הנוראיות משטח רוסיה שנכבש על ידי הנאצים בדבר השמדתם השיטתית של היהודים, תמונת ההווה השלווה של העיירה האוקראינית שלפני המלחמה קיבלה משמעות נוספת, כייצוג של אחד הקטבים בעימות המתמיד בין החיים למוות. מאוחר יותר, לאחר שכבר התבררו בהדרגה ממדי הטרגדיה שהתרחשה, אפשר היה לכנות את השנים הרגועות הללו כשירת הברבור של האטלנטיס החסידית, אשר שקעה במצולות. כל אלו, ללא ספק, הטביעו את חותמם על בחירותיו של הסופר.

לפני הכול, מדובר כאן בבחירה: לכתוב או לא לכתוב? לקחת סיכון עצום להיחשף, להימחץ תחת גלגליה של מכונת הגולאג ולסכן את המשפחה באסון, או שוב – לשתוק ולחיות עם ראש מורד, בתקווה שגם בהמשך שיני הטרור הסטליניסטי לא יינעצו בך? כאמור, המודעות לאחריות האישית היא אחת התכונות המרכזיות שהגדירו את אופיו ואת אישיותו של צבי פרייגרזון. לכן הבחירה בנסיבות האלו הייתה קשה במיוחד. איזו אחריות יש להעדיף – זו הקשורה למשפחה, או זו שקשורה לשליחות לתעד את הדברים?

אם אין אני לי, מי לי? פרייגרזון בחר בחובה השנייה: חובת השליח. הוא ביצע בחירה זו בלב קשה ונתן את מילתו לעצמו ולאשתו לנקוט בזהירות המרבית. הבחירה השנייה הייתה ספרותית גרידא. לשם משימת תיעוד שנותיה האחרונות של העיירה לא די היה בסיפור קצר או אפילו בנובלה ארוכה. קנה המידה של המתרחש וגודל האסון הכתיבו צורה אחרת, רומניסטית, אם נדייק: צורת "הרומן האירופי הגדול".

סוגה זו מוכרת היטב לקוראים: רומן אפי, שבו גורלות הדמויות נשזרים בתוך המארג הרחב של תמונת האירועים ההיסטוריים הממשיים. עמוד אחר עמוד – במקביל לדיאלוגים קאמריים ולסקיצות פסיכולוגיות מעמיקות של

הדמויות המרכזיות – צבאות של רבבות חיילים צועדים, סערות חברתיות רועמות ואימפריות מתמוטטות.

בבסיסה של סוגה זו ניצבים הטקסטים הקלאסיים של וולטר סקוט, סטנדאל, הוגו, בלזק, דיקנס וסופרים בולטים אחרים מן המחצית הראשונה של המאה התשע־עשרה. היחס בין המישור האינדיווידואלי לבין הממד ההיסטורי הכללי נקבע בהתאם להעדפותיהם ולטעמיהם האישיים של המחברים, להשקפותיהם הפוליטיות ולשאיפותיהם הספרותיות. ברוסיה, שם תמיד שָׁר השיח על "העם", על "האלמנט העממי" ועל "אופיו של העם", סוגה זו זכתה להצלחה והתאפיינה בנטייה מובהקת, לפעמים אף מוגזמת, לטובת המרכיב הגלובלי שלו.

ברומן הרוסי "הגדול" המרכיב ההיסטורי זוכה למקום נרחב באופן משמעותי מהמרכיב האינדיווידואלי. לכן ייתכן כי הרומן האפי של לב טולסטוי "מלחמה ושלוש" זכה למעמד כה משמעותי דווקא במסגרת הספרות הרוסית. לעומת זאת, בני ארצותיהם של דיקנס והוגו התעניינו בהלכי הנפש של דיוויד קופרפילד ושל ז'אן ולז'אן הרבה יותר מאשר בתנועותיהם של "ההמונים".

בסופו של דבר, האפוס רחב יריעה "מלחמה ושלוש" הפך לדגם הבלעדי של הרומן "הגדול" הרוסי מיד לאחר פרסומו, ולא הטקסטים של גוגול, דוסטויבסקי, טורגנייב, גונצ'ארוב, לסקוב ומועמדים נכבדים נוספים. יצירה זו הפכה לאמת המידה המקובלת של הז'אנר, וסופרים רבים למדי ניסו לחזור על מתכונתה ומאפייניה. כדי לראות זאת די להיזכר בדוגמאות כמו "בנתיב הייסורים" מאת אלכסיי טולסטוי, "דון השקט" מאת שולוחוב, "חיי של קלים סאמגין" מאת גורקי, "דוקטור ז'וואגו" מאת פסטרנק, "חיים וגורל" מאת ואסילי גרוסמן וגם "הגלגל האדום" של סולז'ניצין – פרויקט־על מגלומני המתפרק לכל הכיוונים, למרות כל קשריו הפנימיים.

צבי פרייגרזון חשב על רעיון דומה, שכן מבנה הרומן הטולסטויאני התאים לו באופן אידיאלי. האפוס שלו לא התייחס לחברה הרוסית בכללותה, אלא רק

למקטע קטן יחסית מתוכה: עיירה יהודית טיפוסית במרווח הזמנים שבין הפוגרומים של מלחמת האזרחים ובין בורות ההריגה של השואה. מבחינת עולמו הבדיוני של הרומן, חלקו הראשון מיוצג על ידי האדיץ', עיירה חסידית קרובה לפולטאבה, המתאפיינת בהווי יהודי דועך ונעלם. הזקנים הססגוניים שלה החליפו כנגד רצונם את מלאכות השוחטים, הבודקים והגבאים בחברות של קואופרטיבים סובייטיים, ואילו צעיריה שואפים ללמוד בערים הגדולות ובבירות. החלק השני של האפוס מתאר את "המלחמה" – את השמדתו הסופית של עולם זה בידי הנאצים ואלו שהתנדבו לסייע להם, את תנועת הפרטיזנים ביערות פולטאבה, ואת ניסיונותיהם הנואשים של בני האדם לשרוד בין מחולות המוות.

יהיו שיאמרו כי התמונה האפית אינה רחבה דיה ביצירה. אך פרייגרזון, כפי שאנו זוכרים, מלכתחילה הסתפק בתפקיד הכרוניקאי המעלה על הכתב רק את מה שראו עיניו או את מה שקיבל ממקור ראשון ושמע ממשתתפי האירועים באופן בלתי אמצעי. להבדיל מטולסטוי ומגרוסמן, הוא לא התיימר לדעת באופן מדויק את תחושותיו של נפוליאון וגם לא לשחזר את הדיאלוגים ההיפותטיים שהתרחשו במטה המפקד העליון של מלחמת העולם הראשונה. סופר זה היה צנוע במובהק ונשאר כזה גם בעת שכתב את הטקסט האפי המרכזי שלו. ייתכן כי זוהי הסיבה לכך שבמשך קריאת הרומן, מהעמוד הראשון ועד העמוד האחרון, הקורא חווה תחושות של אמינות ואותנטיות באופן קבוע ורציף.

העולם המתואר ברומן כלל אינו קטן וזניח. כמה עיירות כאלה היו ברחבי וולהין וגליציה, בוקובינה ובסרביה, פודוליה ולבוכרז'יה, במחוזות פולסיה ובארצות הבלטיות? כמה ילדים, נשים וזקנים נשכבו תחת שכבה דקה של אדמות אוקראינה ובלארוס, זזים בפרפורי גסיסה? כמה נשמות תמימות נפלטו אל שמי פולין מארובות הקרמטוריומים הגרמניים? מדובר באלפי מקומות ובמיליוני גוויות. למעשה, מבחינת היקפו העולם של תחום המושב שנחרב

באימפריה הרוסית לשעבר אינו קטן מהעולם של החברה האצילית הרוסית של טולסטוי, מהעולם של האינטליגנציה הסובייטית שתיאר גרוסמן, או מהעולם של הקוזאקים על גדות נהר הדון, כמתואר ביצירתו של שולוחוב.

פרייגרזון עשה כאן בחירה מודעת נוספת, בעודו מתרכז לגמרי בנושא הנבחר ואינו מבזבז את כוחותיו על הנסיבות הנלוות. כל הנושאים הסובייטיים המסורתיים (וגם "אנטי־סובייטיים") נשארים מחוץ למסגרת ההתבוננות של המחבר – כמו הקולקטיביזציה של החברה ובניית הקומוניזם, הדיכוי הסטליניסטי והרעב הגדול באוקראינה בתחילת שנות השלושים, התעמולה החודרת־כול או סדר היום של המחנה הסובייטי הטוטליטרי. ברומן נוכל לשמוע רק הדים רחוקים לכל אותן סערות גלובליות. המחבר מציב את קוראיו בתוך מעין גולם משי – מרחב נפרד שקיים לכאורה באופן עצמאי, מסתגל אל העולם הסובב, אך בריבזמן גם מצמצם את המגע איתו.

כתוצאה מהשימוש בתחבולה הספרותית הלא־מובנת מאליה נוצר רושם פתאומי, שרבים מקוראי הרומן מציינים את נוכחותו. הקריאה בו ממש מהפנטת, שואבת פנימה אל מה שנתפס במבט ראשון כחומרים תמימים, המתגלים בהדרגה במלוא חיוניותם המפתה.

אין ספק שהמחבר היה מודע היטב לכך שיצירתו ממשיכה את הדגם שהציב טולסטוי. הרומן "מלחמה ושלוש" מוזכר בטקסט לא פעם ולא פעמיים, ויתר על כן – אזכורים אלו מוצאים ביטוי ישיר ובלתי אמצעי ברומן. פרופסור איידלמן חש "תשוקה מיוחדת כלפי טולסטוי"; בעליית הגג של הבית, שבו התחבא הגיבור בנימין, נמצא כרך של אותו אפוס; בין עמודי "מלחמה ושלוש" סטפן בוריסוביץ' המיואש מחביא את תעודת הזהות שלו; הנערה עם שיערות הפשתן, העומדת בשולי הדרך, "מביטה כמו שהביטו מימי קדם אימהותיה וסבתותיה, מביטה על העולם והמלחמה, על האוהב והאויב"; ואילו יחזקיאל לויטין, המתבגר העסוק בקריאה אובססיבית, "כבר קרא גם את שייקספיר וגם את טולסטוי".

ומה היה הטעם של אותה הטמעה עיקשת מבחינת המחבר? סביר להניח שהדבר נקשר לקנה המידה המשותף של האירועים המתוארים. העולם החם של משפחה, בית וקהילה נמחץ בידי הלוחות הטקטוניים של ההיסטוריה, בידי מלחמה חסרת רחמים ורצח בדם קר – כמו המנורה שכבתה באחוזת הקבר של צדיק חסידי בבית הקברות הישן של העיירה היהודית שהושמדה. יחד עם זאת, זהו עולם חדש ששתיליו החזקים צומחים מתוך ההריסות. כזכור, פרייגרזון כתב את שני הפרקים הראשונים של הרומן בין שורות הכרך הכרסתני של "הקפיטל". ואיזה פלא: פרקי הרומן, העוסק בעיירה האשכנזית, כתובים בעברית ספרדית בסגנון האפוס של טולסטוי, בין שורותיו של ספר התנ"ך הקומוניסטי...

כתב היד של הרומן "אש תמיד" הושלם רק לאחר תום המלחמה ולאחר שש שנים נוספות של עבודות פרך במחנות הגולאג בקרגנדה, אינטה, וורקוטה ואבז. לבסוף הוא הועבר בחשאי לישראל, וכאן פורסם בשם "אש תמיד" תחת שם העט של המחבר: א. צפוני. אם ניקח בחשבון את נסיבותיה של כתיבת היצירה, לא יהיה זה מוגזם לומר כי אכן מדובר בטקסט יחיד במינו ובתופעה יוצאת דופן של הרוח האנושית.

על גדות הנהר פסיוול

הדמות המרכזית ברומן זה נושא את השם הסמלי "בנימין", שכבר פגשנו בו קודם לכן. בימי נעוריו של בנימין הרביעי התרחשה מלחמת האזרחים. לעומת זאת, בנימין החמישי מייצג את הדור הבא של העדים: בשנת 1938 מלאו 23 שנים לסטודנט הלומד באחת המכללות הטכניות במוסקבה. אמו, שרה סמואילובנה, מתגוררת בחארקוב עם משפחתו של בנה הבכור העובד כמהנדס במפעל (בדיוק כמו אמו של פרייגרזון עצמו).

סולומון פייגין, חברו של הגיבור ושכנו במעונות הסטודנטים מימי הלימודים, משכנע אותו לבלות את הקיץ בהאדיץ', עיירה שבמחוז פולטאבה. סולומון נולד בהאדיץ', שבה עברה עליו ילדותו, ושם עדיין מתגוררים הוריו המבוגרים פסיה וחיים יעקב, וגם אחותו הבכורה רחל היפיפייה ובתה תמר בת התשע. בקיץ של שנת 1938 בנימין משכיר חדר בכפר וולבובקה, הממוקם במרחק של חמישה קילומטרים מהעיירה. בשנה הבאה, לאחר שהספיק להכיר את בני משפחת פייגין ונקשר אליהם, בנימין מבלה את הקיץ בביתם החם של בני משפחת פייגין.

כיצד דמיין בעיני רוחו את העיירה שלכאורה מתה ונקברה, אם לא יותר מכך – נמסה לגמרי יחד עם קרחונים חורפיים מלוכלכים אל האין, אליבא דבנימין הרביעי? מתברר כי העיירה כלל לא חשבה על מוות! החוף העירוני מלא במתרחצים:

שזופים גופות המתרחצים על שפת הנהר, צחות העיניים ואיתנים השרירים! מדי יום חוגגת כאן האנדרלמוסיה הזאת את חגה. אלה רבוצים ומתחממים לאור החמה, מפנים לעומתה צד זה והיפוכו, שוכבים על גחונם או מתפרקדים פרושי זרועות, כמתכוונים לחבק את העולם. אלה שוחים בנהר. קודקודיהם של המרחיקים נראים ואינם נראים במים. אך הזהירים אינם מעיזים להתרחק מן החוף. הנה הם מרעישים את העולם, ידיהם ורגליהם מכות במים, רסיסי כסף מעופפים לעברים. עוד אמה מן החוף – והם קופאים במקומם, וכפות רגליהם מגששות על פני קרקעית הנהר.

[...]

הנה באה אל החוף כנופייה קטנה, שנים־שלושה תלמידי בית ספר. עיניים אפורות ושיער ראש גוזז. מה עושה הכנופייה הקטנה? עדיין הם מרחק צעדים רבים מן החוף – וכבר המכנסיים בידיהם. עוד רגע – וגם

החולצות הן על פני החוף המלוהט. אחת, שתים – איברים שזופים מתנוססים באוויר, והנה כל החבורה במים! פה אין איש מגשש על פני הקרקעית – כל אחד שחיין מומחה הוא, כיאות לבעל בעמיו. ומה עושות הילדות? הן יושבות שעה ארוכה על שפת הנהר ומשחקות בחול. כומתות עגלגלות מכסות את ראשן, לבל תכה אותו חלילה שמש. תעלות ומחילות הן חופרות, לשות מן החול לחמניות ועוגות ושאר מיני מאפה, מתעסקות בדברי שטות אלה עד כלות נפש. והרחצה אימתי תבוא, ילדות חביבות?

[...]

מנמנם החול החמים תחת שמש-אוגוסט, ערבוביה של ילדים ונשים, וגם קצת גברים בתוכם, מזמזמת על פני החוף. על הדשא שממול – עדר רועה.

(מתוך הרומן "אש התמיד")

אין מה להוסיף: זוהי תמונה פסטורלית של אושר ושלווה. חוף הרחצה הוא מקום שאלוהים ציווה על כל מי שנמצא בו להיות מאושר. ואולם, מה קורה בבתים, ברחובות, בכיכר השוק?

בית זה עמד במורד, בסימטת הגנים, מרחק כחצי קילומטר מנהר פסיוול. אז באו שוב הימים במזהירים, ימי הצחוק והחדווה הקלה. לפעמים, בבקרים, היה בנימין שם פעמיו אל השוק. שם היה רואה את הזקן חיים יעקב פייגיץ יושב בסוכתו ומוזג תמד צונן לאיכרים. האיכרים שותים את התמד ומנגבים פיותיהם בשרווליהם מתוך אנחת נחת. המולה רבה מנסרת בשוק, מן הקצה אל הקצה. האיכרות עומדות לפני סליהן ומפצחות זרעונים; מטפחות מלבינות בשורות. יהודיות מהלכות

במתניות ועיניהן הנוקבות מהפכות בכל שהוצג לממכר – בעופות, בביצים, במיני הירקות, במאכלי החלב, בכל השפע שעל הדוכנים.

בין היהודיות הללו מוצא אף בנימין את עצמו. עיניו פקוחות אל סחרחורת השוק, אוזניו סופגות את ההמולה הססגונית. העיוורים יושבים על הקרקע בצל, קערת הנדבות לפנייהם ופאנדורות הומיות בידיהם. הם שרים את שיריהם העגומים.

לאחר ששוטט כה וכה בשוק קונה בנימין תפוחים או אגסים ופונה אל משרדה של רחל. היא יושבת אל החלון הפתוח ומקשקשת בחשבוניה. כעבור זמן־מה לועסים הם את האגסים על אחד הספסלים שבגן העיר הסמוך. צחוק ודממה ודברי ליצנות.

(מתוך הרומן "אש התמיד")

בפאתי העיר, על הגדה הגבוהה, מימין לדרך אל וולבובקה, ממוקם בית הקברות היהודי העתיק של האדיץ'. מקום זה מפורסם בזכות ציון קברו של מורה החסידות הדגול, מייסד תנועת החב"ד, הרבי הזקן ("אלטער רעבע") שניאור זלמן מלאדי (1745-1812). האגדה מספרת כי הרבי הזקן נפטר בדרך, בעודו בורח מפני צבאות נפוליאון הפולשים. היו לו סיבות ממשיות לחשוש מפני הצרפתים, שכן בפרוץ המלחמה הוא עודד את חסידיו לתמוך בצאר הרוסי. להלן הסיפור שאותו בנימין שומע מפי היהודייה הזקנה אסתר, הידועה בעיירה כאמנית בהכנת אטריות ביצים מסורתיות:

באחד הכפרים, הוא כפר פאני, עלה הרבי על ערש דווי והסב פניו אל הקיר, ואין איש עמו זולת השמש הזקן. וכל אנשי שלומו עומדים בחוץ, תחת כיפת השמים, ואומרים תהלים. והיום יום חורף, הכפור עז מאד – סוף טבת.

כשיצאה נשמתו הטהורה של הרבי ירדה בתקול מן השמים – גניחתו של הקדוש ברוך הוא, כביכול. חרד הקהל חרדה גדולה מן הקצה אל הקצה, ותהי זעקה ואנקה, תאניה ואניה. ורוח זלעפות הביאה בכנפיה מלוא חפנים יבבות ושריקות, חגורסבבו פתי השלג הלוך וכסות בשטיח לבן אדם ויקום.

עוד באותו יום הגיעה השמועה המרה לערים הקרובות ולפאני אץ המון עם רב מפרילוקי וקונוטופ, סומי ורומני. נציגי העדות התחילו מתנצחים בעניין מקום קבורתו של הרבי. אז יצא השמש הזקן אל הקהל וסוער ואמר: "הסו! לפני יציאת נשמתו הקדושה אמר הרבי אך מילה אחת: האדיץ".

הוציאו איפוא את הרבי מבית האיכר, שבו שבק חיים לכל חי, השכיבהו על עגלת החורף רפודת הקש והובילוהו להאדיץ. והמון המלווים הולך וגדל – מחנה רב ועצום. ובהגיע הלוייה לאחת העיירות סגרו החנוונים את חנויותיהם והמלמדים את חדריהם, סילק החייט את מחטו והסנדלר את מרצעו והלכו אחר העגלה. ובכל מקום שאליו הגיעה הלוייה היו צום ובכי והספד.

...

בשעת צאת נשמתו הקדושה של הרבי הזקן ביצבצה ועלתה בבית העלמין אשר בהאדיץ' ביער המלך על חוף נהר פסיוול, שלהבת אור קטנה. הבהבה שלהבת האור יומם ולילה, ורוח תזזית הגיחה מן היער ועטה על השלהבת, וערימות השלג נערמו עליה – אך היא במקומה עומדת ושום כח לא יכבנה.

ויש אומרים, כי היה זה ניצוץ אור האין-סוף שירד לסמן ולקדש את מקום קבורתו של הרבי. כשהורד הרבי אל הקבר ונסתם הגולל, נשמע פתאום קול רם ברקיע. פערה הארץ פיה וכמו מערה ארוכה נפתחה למן מקום

הקבר ועד חוף הנהר. הקיפה זעקה גדולה ומרה את הקהל הרב בבית העלמין, ורבים היו הנמלטים לנפשם והאומרים: קץ העולם בא!
אחר־כך העמידו את האוהל על הקבר הקדוש ובנו עליו את החומה עד היום הזה, ולקחו משלהבת האש והדליקו את מנורת־התמיד.
ויש מסורה עתיקת־יומין בין חסידי חב"ד שלא יכבה ולא ידעך אור המנורה הזאת לעולמי־עולמים, כי בנפש העם הוא. וביום דעוך המנורה תבואנה צרות ופורענויות גדולות על עם ישראל, לא היו כמוהן לרוע, ואז ידושו את בשר העם הזה בעקרבים ומפלט לא יהיה לו עוד. לכן מקפידים החסידים מאז ועד עתה, זה יובלות שנים, לבל ידעך האור הדל הזה על קברו של הרבי הזקן.
(מתוך הרומן "אש התמיד")

בזמן ההתרחשויות המתוארות ברומן המנורה ממשיכה לבעור בקבר הצדיק. צמוד לקברו נבנה "שטיבל" – חלל תפילות לא גדול, שבו באופן קבוע יושב על ספרו גבאי בית הקברות אהרן גינצבורג. זהו יהודי שחרחר ומשונה, בעל עבר לא ברור, שהגיע להאדיץ' ממקום לא ידוע והשתקע שם. יש לו לגבאי עשרה ילדים – שישה מאשתו הראשונה וארבעה מאשתו השנייה (כאשר התאלמן לראשונה נשא לאישה את אחותה הצעירה של הנפטרת).
ארון בית הכנסת נבזז ונעלמה ממנו הפרוכת, הרקומה בחוטי הזהב. דלים וישנים הם ספרי הסידור והכרכים של כתבי הקודש הנערמים בפינת החדר, ומגילות החומש המונחות על גבי ספסל מוארך נראות עלובות. האומנם כך היה תמיד? האם גם כמחצית המאה לפני כן הייתה כאן שממה שכזו? לא כך היה: בזמנים ההם החיים שצפו וקצפו סביב קברו של הרבי, וחסידים מארצות שונות – מאוקראינה, מפולין, מליטא – פקדו את המקום. בשבתות ובחגים שירתו העצובה של החזן נשמעה למרחקים. מבעד לחלונות הפתוחים של השטיבל

נשמעו אנחות העצים המתנדנדים ברוח מעל הקברים, והרבי הזקן שתק בשתיקתו הרועמת במאהל הסמוך.

בימי החול הגיעו אל השטיבל נשות ישראל, ובאו אל השמש שישב שם. הוא כתב להם פתקאות, בידיש ובעברית במעורב, המבטאות את הדמעות של החולים והנכים, את אנחות היתומים והננטשים, את זעקות האלמנות והאבלים. נשים חלצו את נעליהן ונכנסו אל המאהל שבו נמצא הקבר הקדוש. שקט מרומם שרר שם. בפנית המאהל ניצב מאור על גבי שולחן קטן. קיץ וחורף, יום ולילה, במשך מאה שנים ועוד רבע מאה, המאור לא כבה לרגע. האור הצנוע הזה בקושי הספיק לחלק קטן של העולם, שבו רעדו נשמותיהם של יהודים במשך דורות רבים עוד מימי נפוליאון.

עכשיו גבאי בית הקברות אהרן גינצבורג יושב לבדו בשטיבל ומדפדף בספר. שקט גמור שורר בחדר. איש לא בא, איש לא כותב פתקאות, איש לא שופך את צרות ליבו בקבר הקדוש. רק המאור עדיין מאיר אותו חלק קטן של העולם. אהרן גינצבורג אחראי על המאור ודואג לכך שלא ייכבה, שלא יפסיק אור שלהבתו.

בשעות הערב מגיעים הזקנים אל חיים יעקב פייגין. לא רבים הם היהודים בהאדיץ', רק כחמש מאות איש ואישה. השאר עזבו: הצעירים נסעו ללימודים והזקנים הלכו בעקבות הצעירים. אלו שנשארו מתאספים יחד, כמו בימי קדם. פרייגרזון מתאר את הזקנים בלא המרירות שאפיינה את סיפוריו בעבר. להפך, כאן הם מתוארים בחיבה יתירה:

כולם בעלי זקן, אך זקנו של ברל לויטין ארוך מכולם. מוצאו של עבדקן זה מפלך צ'רניגוב, מן העיר קורופ. חמישה בנים לו ובת אחת, והוא גר בחרקוב עם שני בניו הגדולים ובתו. האחד עורך דין, השני מנהל מחלקת האריגים במחסן כליבו גדול, ובתו הנשואה רופאה היא. בהאדיץ' גר בנו הצעיר יחזקאל, והוא מטופל בילדים ועובד בטחנה. הזקנים, ברל ואשתו

חיה, באים אליו מדי שנה לימות הקיץ. הם שוכרים חדר בהאדיץ או בוילבובקה וחיים בנעימים. מומחית גדולה היא הזקנה חיה למאכלים ולמטעמים. לא אחת ישב בנימין בחדרו של ברל לויטין. נהירים לו דגיה הממולאים של חיה הזקנה, הוא טעם מן ה"צימס" ולא בחל גם בחמיצה אוקראינית פשוטה, שכרוב וסלק ועגבניות ותפוחי אדמה ושאר ירקות הוטלו בה במידה נאה. וכטוב לכו של ברל לויטין, יעלה על השולחן גם בקבוק יי"ש.

אך בן כמה הוא ר' דויד השוחט – יהודי זה, שתום עינו האחת? ודאי שלא פחות משמונים. מעונו של השוחט הזקן בסמטת הגנים, ומדי בוקר יראהו בנימין צועד רפופות בסמטה, מקלו בידו וגבו אינו כפוף. אכן, על אף כל ההרפתקאות שבאו על ר' דויד השוחט, אף כי בניו עזבוהו והוא נשאר פה, אלמן וערירי, בסמטת הגנים – על אף כל אלה לא נפלה רוחו, לא פקו ברכיו.

"עוד יש לנו אלוהים בשמים!" כזו הייתה מימרה שגורה על פיו של השוחט הזקן. אמנם, הגלגל מתגלגל, יום ירדוף יום, שרשרת השנים זוחלת, זוחלת, תרמיל העבר הולך וכבד – אך אל דאגה, בוסיאקים [יחפנים] עוד יש לנו אלוהים בשמים!"

(מתוך הרומן "אש התמיד")

כאן גם יושב גבאי בית הקברות אהרן גינצבורג – חיזור, שתקן, עם עיניים בוערות. אמנם הדמות הססגונית ביותר היא זו של בעל הבית, חיים יעקב פייגין – אדם אופטימי תמיד, גאון הישרדות יהודי טיפוסי, המפליא להסתגל לנסיבות המשתנות תדיר. רבים מהעמודים ברומן מוקדשים לתיאור האודסאה הפרטית שלו בים ההפכפך והמסוכן של התקנות והחוקים הסובייטיים.

חיים יעקב

לפני השלטון הסובייטי כיהן פייגין בתפקיד השו"ב (שוחט ובודק) של הקהילה
וכן היה גם מוהל:

בתחילה היה חיים יעקב שוחט, בודק ומוהל – הייתה לפניו אומנות
כזאת בקהילות ישראל ברוסיה. מובן, שלא היה לא קורח ולא, להבדיל,
רוטשילד. אלא שפרנסתו נמצאה לו בשפע. ארבעים רובל לחודש היה
מקבל מן הקהילה, והיו לו עוד הכנסות. בימים ההם לא רשאי היה שו"ב
כמותו לנהל את הבית בצמצום. ראשית, הוצאות הבית, האישה
והילדים, ברוך השם. שנית, נצטרך למעון מרווח. לא פסקו האורחים מן
הבית. בשנים עברו היו באים להאדיץ חסידים מארבע כנפות הארץ,
באים מאות ואלפים אל קברו של הרבי הזקן, זה לתפילה וזה לתחינה,
וזה לשפוך מר לבו. ואצל מי מתארח יהודי בבואו להאדיץ? אצל
השוחט! והיה חיים יעקב מקיים את מצוות הכנסת אורחים. באולם
הגדול עמדו, בלי עין הרע, כעשר מיטות. פשוטו כמשמעו – לא אולם,
אלא אכסנייה. וכל יהודי, אף אם בא לקבר הקדוש, נזקק לנטילת ידיים,
למגבת נקייה, לארוחה כלשהי. כיון שכך, נצטרכו לשכור "שיקסה"
להחזיק פרה בחצר. הרי אין יהודי מסתלק מנתח בשר כשר, אך עיקר
תזונתו – מאכלי חלב: כוס שמנת, קצת חמאה. ויש חשים בקיבתם, לא
עליכם, האומרים: אך ורק חלב חמוץ ברוך השם, במרתף עמדו תמיד
כדים של חלב חמוץ – לכל דכפין!

(מתוך הרומן "אש התמיד")

היו לו גם מקורות הכנסה נוספים: "ראשית, ה'קישקה' של השוחט, שהיה נוטל
מכל ראש בקר שחוט", ובתמורה ל"קישקה" היה מקבל שני קילו בשר איכותי

עבור כל גולגולת. בזכות המוניטין שלו כמוהל הטוב בהאדיץ' ובסביבותיה, נהגו להזמין את חיים יעקב למקומות מרוחקים משם, והוא אף הגיע עד קונוטופ.

את המלאכה הזאת, מלאכת המילה, הוא עושה עד היום הזה, ואין מספר לתינוקות ישראל שהכניסם בביתו של אברהם אבינו. הייתה זאת לפני הכנסה הגונה, בייחוד כשאירע הדבר אצל אחד ה"ישובניקים" העשירים. עגלה מפוארת ותומה לצמד סוסי הדר מובילה את המוהל למקום השמחה, ושם ייאלץ וישתה כדת. פרט לרובלים אחדים עוד יעניקו לך צידה לדרך – חצי תריסר תרנגולות, מאה ביצים וכדומה.

הייתה לחיים יעקב עוד הכנסה. כידוע, בין פסח לשבועות, בימי הספירה, אסורות החופות בישראל. רק שלושה ימים לפני חג השבועות מותרת הרצועה – ומזל טוב! חתנים וכלות מובאים לחופה, וידי "כל-הקודש" מלאות עבודה. בבוא עונת החופות היו מתקיימות לפעמים שתיים-שלוש חתונות ביום אחד. נניח שחתונות לנו היום בהאדיץ' וחתונה אצל אחד ה"ישובניקים". הרי רב העיר אחד הוא – ומי יסדר את הקידושין בכפר? מובן מאליו – הוא, חיים יעקב השוחט! ומי שלא ערך חופה אצל "ישובניק" לא עלץ לבו מעולם! ובפרט הוא, המכובד בקרואים! "ר' חיים יעקב הנה, ור' חיים יעקב הנה, ויטעם-נא ר' חיים יעקב מזה, ואל-נא יפנה עורף לזה" – בקיצור, חוזר אתה לביתך מלא וגדוש, ובגילופין קצת – השם ירחם!

(מתוך הרומן "אש התמיד")

לרוע המזל, בעקבות התייצבותו של השלטון הסובייטי פסק כל השפע המפואר הזה. כאשר לקהילה יש כוח, השוחט הופך לאחד מחבריה הנכבדים ביותר. ומה

קורה לאחר התפרקות הקהילה? ומיהו בכלל השוחט בעיני השלטון הסובייטי?
אין הוא אלא משרת של הפולחן הדתי, אדם בטל בשישים ונטול זכויותיו
בארצו. בניו ובנותיו של אדם כזה לא יוכלו להתקבל לאוניברסיטה, ואיש לא
יעסיק אותם בשירותים ציבוריים. ואם כך, מה יהיה גורלם?

[...] כדי לזנוח את השחיטה ולקבל את זכות הבחירה היה עליו לפרסם
את הדבר ברבים. באנחה עמוקה שלח מודעה לעיתון "הפרולטריון
החארקובי": "אני, חיים יעקב אייזיקוביץ' פייגין, תושב העיר האדיץ,
מודיע בפומבי שמסלק אני את ידי מן השחיטה ואין לי מעתה שום
שייכות לפולחן הדת.

(מתוך הרומן "אש התמיד")

אפשר להניח כי מצב זה של קץ השפע הוא אסון נוראי, אך כלל וכלל לא!
הרושם הוא שכל דבר שנוגעות בו ידיו החכמות של יהודי מוכשר ובעל יוזמה
זה הופך לזהב. חיים יעקב מתחיל להכין יין צימוקים, ותוך זמן קצר הופך את
מרתף ביתו ואת הרפת שבתוכו פעם עמדה פרה לעסק קטן שמביא רווח רב. כל
זה קורה בתקופת שלטונו של ה"נא"פ".⁶

חיים יעקב קרב אל בנימין ולוחש באוזנו כאילו יש כאן מישהו שיכול
לצותת להם. בימים ההם הרוויח למעלה משלושת אלפים רובל ביום. כדי שלא
יחמיץ את ההזדמנות שבאה בעקבות מזלו הגדול, היה עליו לדאוג לארגון
מתאים של הייצור הביתי. כל בני משפחת פייגין נגשו אל המלאכה בהתלהבות.
המטבח התמלא סוללות של עשרות חביות, זו על גבי זו. העבודה לא פסקה גם
בלילות: הראשון טוחן את הצימוקים, השני מודד את כמויות המים, השלישי
סוחט, הרביעי מסנן וכן הלאה.

⁶ "המדיניות הכלכלית החדשה", שהונהגה בין השנים 1921-1924 בברית המועצות.

ואיך אפשר שלא לשבח את יין הצימוקים ואת האלוהים? הכיסים התמלאו במזומנים, הבית מלא בשפע, ועוד כמה אלפי רובלים הונחו בצד לכל מקרה שלא יבוא. גלגל המזל הזה המשיך להסתובב במשך כשלוש שנים, מבלי להישבר ולהפסיק את תנועתו המבורכת. התהפך המזל ולא ניתן לשנותו. הגורל עוטה את דמותו של מפקח כלכלי חדש: יהודי בשם ניסנוב (המפקח הקודם, בשם סידורוב, חיבב את פייגין מאוד והיה אחד מלקוחותיו הנאמנים). חיים יעקב מצליח להתחמק מהכלא, אך בו בזמן נאלץ לסגור את העסקים. הסיפור אינו מסתיים כאן. פרייגרזון מתאר בפרטי פרטים את המשך האודסה של המוהל הבלתי מנוצח. תחילה ניסה לייצא את מוצריו ללנינגרד, אך נפל קורבן לידיהם של נוכלים ערמומיים הפועלים בבירה. כך כל היוזמה הסתיימה בכישלון מוחץ. לאחר מכן יצא צו ממשלתי מיוחד, הקורא להגדיל את ייצור הפירות. השוחט לשעבר חיכה לרגע זה, וכאשר יצא הצו החליט לייצר יין פירות במקום יין צימוקים. אך ימי ה"נא"פ" הלכו ונגמרו, וחיים יעקב לא המתין למאסר ולהגליה לסולובקי⁷ וניגש ישירות למועצת העיר עם הצעה לארגון הקואופרטיב הסובייטי.

הוועדה במועצת העיר דנה בפנייתו והחליטה להקצות לכך תקציב ולמנות את יפים אייזקוביץ' פייגין לתפקיד המנהל של מפעל היין החדש שזה עתה הוקם. כך הוא הפך למנהל המפעל, הממונה על לא פחות מחמישה עובדים:

לא, אין חיים יעקב מתחרט על שעבר לבית החרושת הקואופרטיבי. הפרנסה, ברוך השם, מצויה, ואם גם לא בשפע, לא כבאותן שנים. והוא נאנח שוב ומשתוקק. נגמר סיפור המעשה. אלו הן אפוא תולדות חיים יעקב פייגין, מעשי תקפו וגבורתו. הנה הוא נופל לבירא עמיקתא,

⁷ סולובקי – מחנה עבודה לאסירים פליליים ופוליטיים. הוקם ב-1923 ושימש מקום מעצר למתנגדי השלטון.

וכל עוד נשמה באפו. אך הנה רארנא: הגלגל סובב, זיק אור מנצנץ
במחשכים, וחיים יעקב עומד על רגליו, מנקה את בגדיו וממשיך בדרכו.

(מתוך הרומן "אש התמיד")

כאן ללא ספק נעוצה המשמעות של "סיפור המעשה", הזרוע בניצחונות
ובהפסדים של חיים יעקב פייגין. כאן נמצאת התשובה לשאלה כיצד חיה לה
העיירה כל השנים שבין שתי מלחמות העולם. זו אפוא הייתה דרכה: תחילה
ניסתה להחזיק בעמדות של החיים הישנים, ולאחר מכן ויתרה על עמדות אלו
תחת לחץ הנסיבות. לפעמים נדרש לשם כך אף מסמך רשמי, דרך מכתב לעיתון
שבו נאמר: "אני אינני אני עוד, אבקש שתחשיבו אותי מעתה לאדם אחר..."
עם תאריך וחתימה.

העיירה המשיכה להתקיים ובתוך כך אימצה את הרטוריקה השלטונית
החדשה ואת הסגנון "המהפכני" החדש שנכפה עליה. יוזמתה הטבעית הובילה
אותה אל הכסף המהיר של ה"נא"פ", שממנו נפרדה בקלות בכל פעם בהשפעת
הזיגוג הפוליטי החדש שאירע בבירה. לבסוף היא הסתגלה לנישה כזו או אחרת
שהותרה ללא השגחה על ידי השלטונות: קואופרטיב, משרד, שוק או צוות
עובדים – כל מקום שבו אפשר היה לשרוד ולפרנס את הבית והמשפחה, את
הילדים שנסעו ללמוד באוניברסיטאות המרכזיות. העיירה נפלה, קמה
והמשיכה בדרכה.

לאחר השואה העיירה כבר לא הצליחה לקום ולעמוד על רגליה. כמה
סמליות יש בעובדה שדווקא אלוף ההישרדות הבלתי נלאה, חיים יעקב פייגין
– יחד עם אחד-עשר זקנים יהודים (סך הכול הם היו שנים-עשר, מספר טעון
משמעות עבור היהודים!) – הוצא להורג מול כיתת יורים נאצים זמן קצר לאחר
כיבוש העיירה, עוד לפני שהחלו האקציות, המצודים ויתר הפעולות
המתוכננות של מכונת ההשמדה.

סטפן, לשעבר שמעון

ברומן קיימת דמות "מהופכת" לדמותו של היהודי הזקן חיים יעקב פייגין: הפרופסור "הרוסי" סטפן בוריסוביץ' איידלמן, שהגיע לישראל פולטבה לשם מנוחה ושיפור בריאותו. הפרופסור הגיע יחד עם אישתו ועם בתו לידה, בלווי של עקרת בית שהובאה במיוחד מסנט פטרבורג. הוא שכר בית קיץ בוולבובקה. גם במהלך חופשתו איידלמן עסוק מאוד בעבודתו: חיבור ספר לימוד חדש עבור הסטודנטים. בנימין מנצל את ההזדמנות להרוויח מעט כסף ומקבל ממנו הזמנה ליצור שרטוטים ואיורים עבור הספר.

פרופסור סטפן בוריסוביץ' איידלמן אינו אלא ייצוג טיפוסי של יהודי מתבולל משכיל. רבים כמוהו היו עוד לפני ימי המהפכה והשלטון הסובייטי. אביו, מנהל בנקים עשיר מקייב, היה בזמנו בעליו של בית שופע כל טוב, אשר בשערו עמד שוער במדים מפוארים, ובתוכו פעל בשצף קצף צבא שלם של משרתים ומשרתות, שמשים ומבשלות, מלחכי פנכה וחנפנים. את צאצאיו חינו הפרופסור ברוח אצילית, כדי שחלילה לא תתערב בחינוכם אף לא טיפה יהודית אחת. סטפן – שבעברו נקרא שמעון – סיים גימנסיה ריאלית בקייב, ולאחר שהתנצר הוחלף שמו הפרטי. הוא הצליח להתקבל למסלול לימודים יוקרתי באוניברסיטת סנט פטרבורג, וכאשר סיים את לימודיו נסע לארצות הברית ללימודי סטאז' במשך שלוש שנים אצל אליס צ'אלמרס במילווקי שבמדינת ויסקונסין.

איידלמן חזר אל קייב כשהוא בן עשרים ושבע והתחתן עם בתו הצעירה של אליהו ברולר, שהיה עשיר נודע. קלארה אילאיניצ'נה, עלמה דקיקה ועדינה, נמנתה עם אלו המכונים "בנים ובנות של התרבות הגבוהה". היא ניגנה בפסנתר ודיברה צרפתית כמעט ללא שמץ של מבטא יהודי. בשנת 1914 איידלמן הוציא לאור את עבודתו המדעית החשובה, התמנה לפרופסור ובמקביל קיבל משרה באוניברסיטה. לאחר מכן השתקע בסנט פטרבורג. ומאז, כבר במשך עשרים

וחמש שנים, הוא נאמן בכל נפשו וליבו לאוניברסיטה – שם עברו עליו ימי מלחמת העולם הראשונה, מהפכת פברואר ומהפכת אוקטובר, המשטר הקומוניסטי הצבאי, ה"נא"פ", שנות המעבר ותוכניות החומש הבאות וחולפות. העיר שבה התגורר שינתה את שמה מסנט פטרבורג לפטרבורג ולאחר מכן ללנינגרד. רק האקלים הקשוח של המקום נשאר קבוע. לחות, גשמים, ערפל – לא טוב היה מזג האוויר הזה עבור סטפן בוריסוביץ' איילדמן.

פרטי התיאור מבטאים את היחס הלא כל כך אוהד של המחבר אל הדמויות של הפרופסור ובני ביתו. חיים יעקב פייגין, יהודי פשוט בן עיירה חסידית, מעורר בקרבו של המחבר פליאה כנה. לעומת זאת, כל אותם אינטליגנטים מן הבירה, יהודים מתבוללים שביקשו לבער מקרבם את טיפת הדם היהודי האחרונה, "הבנים והבנות של התרבות הגבוהה", אינם מעוררים בקרב המחבר אהדה מיוחדת.

בנימין, גיבור הרומן, דווקא מחבב מאוד את בתו של הפרופסור. חבל רק שלשניהם יש טעם שונה. לידה עוסקת במוזיקה ולומדת שיעורי פסנתר מפיה של המוזיקאית הנודעת מריה בנימינובנה יודינה עצמה. לעומתה, בנימין מעדיף שירי חסידים עליזים בביצועם של הזקנים השיכורים, אורחי ביתו של חיים יעקב. בעודה נמצאת בביתם של משפחת פייגין, לידה חשה אינוחות – אותה אינוחות שגם בנימין מרגיש כאשר הוא יושב בגזוזטרת הבית של משפחת פייגין.

כל הסביבה הזו זרה לעיניה של לידה. היו ימים שבהם בביתו של איילדמן בלנינגרד נהגו להתאסף החברים והמכרים לארוחת ערב וכוס יין. שיחה קלה, נגינת פסנתר, לפעמים סיפור מעשה מעניין – הכול בשקט, ברוגע ובנועם הליכות, אם כי לפעמים טקסיות זו השרתה תחושת שעמום. שם, בלנינגרד, איש לא התערב בדברי חברו. ומה היא עושה, בת הפרופסור הישובה בביתו של פייגין? שם שוררת אנדרלמוסיה. כולם צועקים, שרים שירים פראיים, שותים לשוכרה ומספרים בדיחות גסות. בקיצור, חוסר תרבות מוחלט.

סטפן בוריסוביץ' איידלמן אוהב להתפלסף בשלל נושאים. בעודו עושה זאת לעיתים קרובות הוא נוהג להשתמש בביטוי "אנחנו, הרוסים". למשל: "לנו הרוסים יש עוד מה ללמוד מהמומחים שבאמריקה". ולמה שלא ישתמש בביטוי כזה? הרי בתעודת הזהות שלו רשום "רוסי". ואכן, הוא ובני משפחתו הם רוסים – לפחות באופן רשמי, על פי המסמכים. לכן לאחר שנתקע בוולבובקה בקיץ של שנת 1941, איידלמן אינו חושש יותר מדי לגורלו. הפרופסור היה משוכנע לגמרי שהוא מבין את כל סדרי העולם. הוא היה בטוח כי גם במקרה הרע ביותר, אם האויב יפלוש להאדיץ, הגרמנים לא יעוללו לו ולמשפחתו דבר. אכן נפוצו כבר שמועות שהנאצים משמידים את היהודים, אך בעמקי נשמתו הפרופסור כלל לא האמין להן. האם ייתכן שכולם הפכו לקניבלים? ואם אכן יש שמץ של אמת בדבר, מה הקשר בין היהודים הנרדפים לבינו, פרופסור סטפן בוריסוביץ' איידלמן? הוא הרי רשום במסמכיו כרוסי, וכך גם כל משפחתו. אין שום סיכוי שהגרמנים יתקרבו לזקנים רוסים חולים... לאחר פלישת הגרמנים מצבו הבריאותי של איידלמן מידרדר עד שאינו מסוגל עוד לקום מהמיטה. אשתו מחליטה להעביר אותו מהכפר להאדיץ, שיהיה כמה שיותר קרוב לרופאים. שם בדיוק החיילים הגרמנים פורצים יחד עם המשטרה לתוך דירתם העירונית. החיילים והשוטרים מרכזים את היהודים שנתפסו בכיכר העירונית לקראת האקציה הבאה.

"יודן?" שואל איש הס"ס.

"ויר זינד רוסן!" עונה סטיפו בוריסוביץ' בקול חלש. הוא מדבר יפה גרמנית ואנגלית; גם הצרפתית אינה זרה לו.

איפה הדרכון? בידיים חרדות הוא מתחיל לחפשו. בו כתוב שחור על גבי לבן שרוסי הוא. מהר, פרופסור, היזכר, הראה! אולם מוחו של סטפן בוריסוביץ' מבולבל, הדרכון אינו נמצא. זה ימים אחדים לא גילח

הפרופסור את זקנו, פניו פני יהודי מובהקות. סוף סוף הוא נזכר שהדרכונים טמונים בספר "מלחמה ושלו" המונח על הכוננית.

"קלארה!" קורא הוא בשמץ של בהלה. "תני לי את טולסטוי!"

הוא מראה לאנשי הס"ס את התעודות, מפטפט אותה שעה בלשון הגרמנית, מספר לרוצחים את תולדות חייו. הוא – פרופסור מלנינגרד, בא הנה בשל מחלתו, שחפת הריאה. הפשיסטים מסתכלים בו בפנים חמוצות. ברגע זה מגולל השוטר את השמיכה מעל החולה ומגלה את מילתו. סטפן בוריסוביץ' נולד בקייב, בבית עשירים רחוק מן היהדות, אך אביו מצא זכות בישה במילת עורלת בנו. לאצולה היהודית בקייב היה מסביר כי הוא עושה כן מטעמי היגינה.

איזה סימן עדיף? רישום חשוד בדרכון או אות הברית של אברהם אבינו? אין הרוצחים נוטים למידת הרחמים. התעודות מזויפות בוודאי. מלבד זה, שם משתולל מפקד הגיסטאפו...

"שנל! שנל! אופשטהן!"

"לאן אתם לוקחים אותו? הן חולה האיש!" אומרת וירה שנכנסה החדרה וידיה רטובות ואדומות מן הכביסה.

"שתקי טיפשה, יקחו גם אותך!" אומר השוטר ברוסית.

המכוננית מחכה בחוץ. השוטר סוחב את סטפן בוריסוביץ' כסחוב את השק. אחריו הולכת קלארה אילאינישנה. עיניה בולטות ומזרות זיקים, פניה נלהטות, היא צועקת בלי הרף: "היזהרו! זהירות!" כאילו סוחבים הללו אגרטל חרסינה שביר. והנה הוא בקרון המכוננית. דוחפים לשם גם את קלרה אילאינישנה. היא אינה מסרבת.

(מתוך הרומן "אש התמיד")

בהגיעם אל כיכר העיר פרופסור איידלמן עושה ניסיון נוסף להסביר שאין הוא קשור לכאן:

הפרופסור איידלמן, החולה האנוש, שוכב על האדמה הלחה! בראשונה הוא מגלה פעילות, גם התמרמרות. בשפה גרמנית רהוטה הוא מוכיח כי שגיאה יצאה מלפני אנשים שהביאו אותו הנה. הכיצד! הוא איננו יהודי, הוא רוסי! ספריו יצאו להם מוניטין לא רק ברוסיה, אלא גם בחוץ לארץ. בבית נשארו הדרכונים, שלו ושל אישתו. בהם רשום ברור...

זו הפעם השנייה שאיש זה בורח מקרבתו המסוכנת של העם העברי. בפעם הראשונה עשה כך כשהמיר את דתו. הוא מגבב דברים, ודבריו אלה מכוונים אל איש הס"ס הקרוב אליו. זהו איש חוורוור לבוש מדים שחורים וענוד סמל של גולגולת; לחוטמו משקפיים, האוצלים לחיית טרף צורת אדם מן היישוב. סטפן בוריסוביץ' פונה אל בעל המשקפיים, מדבר שעה ארוכה. קולו הטרדני מלאה סוף סוף את איש הס"ס.

"אמור לו שיוריד את המכנסיים!" מיעץ לחייל הממושקף איש ס"ס אחר, שביקר בביתו של סטפן בוריסוביץ' וידע את סוד מילתו.

ברגע זה תוקף את הפרופסור שיעול ממושך. בידיים גסות ובארשת בחילה משלשל איש הס"ס את מכנסיו של הזקן ומגלה את הסימן היהודי שנחקק בעורלתו המצומקת. בעל המשקפיים מודיע על כך בעליצות לחבריו. להגם וצחוקם של הפשיסטים גוברים בכיכר. סטפן בוריסוביץ' משתעל, מפרפר, כוחותיו האחרונים עוזבים אותו. הוא משתתק לזמן-מה. קלרה אילאינישנה לוחשת לו משהו – ספק מנחמת, ספק משדלת.

(מתוך הרומן "אש התמיד")

קלרה אילאינישנה תהיה הראשונה להירצח, בטרם הגעתה של שיירת הנידונים למוות אל בורות הירי. היא מוצאת את מותה לאחר שהיא מתישה חייל אס-אס בבקשותיה הבלתי פוסקות להעביר באופן דחוף את בעלה לבית חולים. ואילו גופו המת של סטפן בוריסוביץ' – "אנחנורוסיס" – איידלמן תשכב בקבר ההמוני יחד עם יהודים אחרים בני העיירה, זהה לגופות האחרות – בעירום, ללא קליפת הבגדים, ללא דרגות ומעמדות, ללא העידון שמאפיין את בני התרבות הגבוהה. פרייגרזון מתאר את הסצנה האיומה של האקציה באופן מרוחק, והדבר מובן מאליו, שהרי אם ייתן חופש לדמעות לפרוץ הוא פשוט לא יוכל להמשיך ולכתוב. אך הסלידה הקלה שהמחבר חש כלפי בני משפחת איידלמן מורגשת אפילו כאשר הפרופסור הערום מבגדיו מייבב בייאוש בעודו שכוב בקצה הבור. אפילו הזקנה הכרסתנית והטורפת חיה שרה ברמן – שהצליחה לעשות את רווחיה בעקבות האסון של כיבוש הגרמני, והפיקה תועלת מהתנאים האיומים שבהם האנשים הסובכים אותה היו נתונים – זוכה מצדו של צבי פרייגרזון לכבוד רב יותר: "בת חיל חיה שרה!"

מדובר כאן בגזר דין חסר רחמים והחלטי כנגד ההתבוללות היהודית. לפי תפיסתו של פרייגרזון, שם מקומה הראוי: בבור הירי. מכל המקומות דווקא לשם ההתבוללות מובילה, במוקדם או במאוחר, את כל אותם יהודים שנשבו בידי הרעיון המתעתע להתמזג עם הסביבה ולהיות "כמו כולם". עם זאת, אי אפשר לחמוק מהמחשבה שלפיה לקשיחותו של המחבר ביחס לדמותו של סטפן בוריסוביץ' יש הסבר נוסף: נראה כי המחבר רואה בדמות זו, במידה כזו או אחרת, גם את עצמו, או לפחות את אנשי שלומו ואת נציגי המעגל החברתי הקרוב ביותר אליו.

איך שלא נסובב זאת, רב הדמיון על השוני בין השניים. איידלמן ופרייגרזון שניהם מלמדים באוניברסיטאות בבירה; הם ממציאים ומפתחים מנגנונים תעשייתיים מסובכים וכותבים מונוגרפיות; שניהם מנהלים אורח חיים נטול כל מאפיינים יהודיים חיצוניים; ילדיהם הם נציגיה הטיפוסיים של האינטליגנציה

העירונית, שעבורה המילה "עיריה" אינה אלא מילה נרדפת לגסות רוח ולטעם רע. כאשר משווים בין השניים רואים כי דמותו של סטפן בוריסוביץ' איידלמן היא בכל זאת מקרה קיצון. אולם אל לו לסופר להחמיא לעצמו בטרם עת: אם יימשך תהליך ההתבוללות, הרי ששני הקווים הללו בהכרח ייפגשו בעתיד, אם לא בדור השני אזי בדור השלישי.

מאחר שהתחנה הסופית של המסלול הזה נמצאת כאמור בקרקעית בור הירי, באופן בלתי נמנע עולה כאן השאלה בדבר האפשרות החלופית. מה עשוי להיות המוצא מהמלכודת הקטלנית שהמחבר מציע לגיבורו בנימין (שלא במקרה גם נושא את שם בנו של פרייגרזון במציאות)?

האלטרנטיבה

בנובלה "שדי", שתוארה כאן קודם לכן, הגאולה מגיעה מן המסורת, המגולמת בקמיע – קלף בעל סמלים קבליים ששורטטו לפני כארבע מאות שנים בידו של האר"י הקדוש. מוטיב דומה מופיע גם ברומן "אש התמיד".

בזמן שהגרמנים מפיצים ברחבי העיר את הכרוזים המצווים על יהודי העיריה להגיע לכיכר העיר, הגבאי של בית הקברות היהודי, אהרן גינצבורג, שולח את בנו לייבקה לומר לכולם לעלות לקברו של האלטער רעבע. גינצבורג משוכנע כי רק הצדיק המנוח יכול להגן על עמו בכוחותיו. שלא כמוהו רק מעטים מאמינים בכך, ובסופו של דבר מגיעים אל השטיבל הממוקם על יד הקבר כשלושים אנשים בלבד. לכאן מגיע גם שלמה שפירא, המנהיג הציוני לשעבר של העיריה.

שפירא נוהג להעריך את המצב באופן שקול וענייני. להציל כמה שיותר אנשים – כך מגדיר את משימתו הציוני הזקן בן השישים וחמש. עוד לפני פלישת הגרמנים הוא כמעט איבד את קולו מרוב מאמץ לשכנע את היהודים להימלט מן המלחמה ולנוע מזרחה, והוא אכן הצליח לשכנע רבים. שלמה

עצמו לא הצליח אז להימלט בגלל ההתקף של מחלתו. כעת אין בליבו ספק: כל אלה שיגיעו אל כיכר העיר יחוסלו. הוא מבקש לשכנע את האנשים לא לציית לצו הגרמני, להקים מקומות מסתור ולהתחבא בכל מקום אפשרי. להערכתו, הגיוני יותר שלא יתקבצו יחד כמה אנשים אלא עדיף שיתפזרו לכל הכיוונים בנפרד, כדי שיינצלו אחד-אחד. למעשה, הוא מגיע לאספה בשטיבל מתוך רצון להציע זאת וכלל לא מתוך אמונתו בכוחות-העל של הצדיק המת. לאחר שמתברר כי הגרמנים הובילו בכפייה את האנשים מן הבתים אל הכיכר ואכן הוציאו להורג את כל מי שהצליחו לתפוס, ייאוש משתלט על משתתפי האספה. כולם מבינים שבמוקדם או במאוחר תגיע שעתם להיתפס ולהירצח. אולם כאן מבצבצת התקווה בדמותם של הפרטיזנים – בנימין וסולומון, המוכרים לנו מכבר. לאחר שיצאו מן ההתקפה על יד פולטאבה הם מתחבאים ביער יחד עם פרטיזנים אחרים.

סולומון חוזר אל כיתת הפרטיזנים כדי לארגן מבצע להצלת היהודים, ואילו בנימין נשאר בשטיבל בעודו מצווה להמתין ולפעול בהתאם לנסיבות. בדיוק ברגע זה מתרחש דבר-מה בלתי נמנע: האחים גרישוק, תושבי המקום, חשפו כמה יהודים שהסתתרו בבית קברות. האחים, שבנו להם בית וחיפשו סלעי אבן עבור הבסיס של ביתם, גילו כי המצבות מגרניט של היהודים מתאימות לכך באופן מושלם.

גבאי בית הקברות אהרן גינצבורג נאבק בקרב לא שוויוני עם הקלגסים. בדיעבד ייתכן כי מוטב אילו לא היה מגלה את נוכחותו, אולם אהרן אינו יכול לשאת מראה קבר שהושחת ונבזז. גם בכך אפשר לזהות משמעות סמלית. נכון שהדאגה לחיים עשויה להאריך במעט את חייהם של כמה עשרות אנשים. הזלזול בכבודם ובזכרם של המתים מאיים על קיומו ההיסטורי של עם שלם. ובמה יש לבחור כאשר ניצבים בין שתי האפשרויות? גינצבורג בוחר ברצון להציל את המצבות בלי להסס.

האחים גרישוק עוזבים ללא דבר בידיהם, אך מלשינים למשטרה, וכבוא הלילה שוטרים חמושים מקיפים את השטיבל מכל הצדדים. אחרי שנעלו את הדלת מבחוץ הם מחכים לשחר ולתגבורת כדי לחסל כבר את כל האנשים המצטופפים במבנה של אחוזת הקבר הקטנה.

הדלת נעולה... השוטרים הבריחו את הבריח מבחוץ. עומדים הם מאחורי הדלת, שומרים לבל תימלט כל נפש. בית הקברות שותק כימים ימימה. אזניהם הרגישות של הכלואים שומעות את הלימות הלכבות כקול הרעם המתגלגל. אחוזי־בהלה בולעים האנשים את רוקם. משותקים, עיניהם בולטות, מחכים הם לגורלם.

בחדר השני, באוהל, מוסיף ודולק נר התמיד על קברו של הרבי. סמוך לכיפת הקבר עומד גינצבורג. ראשו חבוש, חבורה משונה תחת עינו. פנים אל פנים הוא עומד עם הרבי הקדוש.

הוא, גינצבורג, אשם שנפלו במלכודת המוות. אך כיצד היה אפשר לסבול את חילול הקודש? האר"י ז"ל אמר שגם בדומם, באבנים, עפר ומים, יש בחינת נפש. כיצד להרשות חילול מצבות עבריות, בהן צרור שמץ מאור האינסוף?

שתי נפשות לאדם – אלוהית ובהמית. כל עוד אדם חי – מלחמה ביניהן. אדם הולך לעולמו – נפשו האלוהית מנצחת את הבהמית, מתלקחת ברשפי שלהבת עזה, העולה למעלה ושואפת להיפרד מהפתילה בה היא נאחזת.

נר ה' נשמת אדם. היא שואפת להידבק בשרשה ובמקורה, בחיי החיים. עד עכשיו נפשו האלוהית שבויה בתוך הנפש הבהמית. עוד מעט תשוב אל בית אביה בנעוריה, עת הייתה הנכללת באור האינסוף.

הולך ובא קץ החיים האלה, אתהפכא חשוכא לנהורא. רגש חגיגי ממלא את גינצברג. בדומיית האוהל נדמה לו לגינצברג כי הרבי הזקן ניצב עליו, מתבונן ובוהן כליות ולב. רבי קדוש! בניך נתונים במצוקה! התפלל עלינו! אילמלא צלותא דצדיקיא בההוא עלמא לא אתקיים האי עלמא רגעא חדא...

עיני גינצברג עצומות. פתאום הוא מרגיש כי גל נהרה הציף את האוהל. הוא נובע מלמעלה, מלמטה, מעברים. והנה הוא שומע בתקול ממלאת את האוהל, נשנית, נשלשת...

"לא יכולתי לסבול!", אומר הקול. "מידת יעקב היא מידת הרחמנות. פתח את המערה תחת נר התמיד! פתח את המערה תחת נר התמיד!"

גינצברג פוקח עיניו. מה זה? איזו מערה? באוהל הכל כשהיה. אור המנורה מבליח באפלולית. על קברו של הרבי נטויה הכיפה. באור סודי עמום זורחות האותיות העבריות המשובצות בלוחות השיש. מסביב לחש, קולות אוושה מעברים. גינצברג מסב ראשו. אמנם כך! משכלו כל הקצין, והמתחבאים בשטיבל נוכחו לדעת כי הם לכודים בצבת המוות, חמקו אל האוהל, לבקש חסותו של הרבי.

(מתוך הרומן "אש התמיד")

הגבאי השחור מספר על החיזיון שנגלה לו לבנימין, והלה נזכר בסיפור אגדה שפעם שמע מפיה של אסתר הזקנה, אלופת האטריות. לפי האגדה, ברגע קבורתו של הרבי הזקן ברק היכה באדמה, ובתוך האדמה הנפצרת נוצרה מערה עמוקה המובילה מאחזות הקבר אל מדרון הנהר. האומנם כדאי להאמין באגדות? בתוך אחזות הקבר נמצא רק הקבר עצמו, ושולחן קטן ניצב סמוך

לקיר – עליו עומדת מנורת שמן עם לשון אש קטנה, שהודלקה בידי השמיים
ביום מותו של הרבי הזקן ועד היום לא כבתה.

בזהירות מזיז בנימין את השולחן הקטן שעליו עומד נר התמיד. תחת
השולחן – שבילה קצרה מאובקת, תחת השבילה – מכסה עץ מוסווה!
בנימין מרים את המכסה – נפתח לוע שחור. שלבים אחדים מובילים
למטה. הוא יורד בשלבים. נתקל בדלת נעולה. בקול חריקה נפתחת
הדלת...

בנימין מדליק גפרור – מערה! האומנם היה פה ביום מן הימים? הוא
נזכר באחד מסיפוריה של אסתר עושת האטריות, בחלום ישן-נושן... מן
הסתם מוליכה המערה אל הנהר.

הוא חוזר ועולה אל האוהל. כאיש אחד קמו העצורים ממקומם. כל
העיניים ננעצות בו בחרדה ובתקוה. הוא שם אצבעו על שפתיו. העיקר
– לא להיתפס לבהלה! בחדר השני נשמעים שיריהם הצרודים של
הרוצחים השיכורים. פרקי התהילים העגומים ממלאים את חלל האוהל.

“התפלל, התפלל, ר’ אהרן!”

כל עוד הגרמנים שומעים אותם הם בטוחים שהכל בסדר.

היהודים נמלטים דרך המנהרה אל הנהר, מצילים את נפשותיהם, ואילו
הגבאי אהרן גינצבורג החזיר את המכסה ואת השולחן הקטן למקומם
ונשאר באחוזת הקבר כדי שהתפילה לא תיפסק, והגרמנים שבחוץ
יחשבו ש”הכל בסדר”. הנה לכם סמל נוסף: הדרך אל הגאולה נפתחת
רק כאשר מאחורי הגב ממשיכות להישמע תפילות המסורת העתיקות.
לקראת הבוקר פרצו הגרמנים פנימה וגילו שנשאר רק זקן אחד חובש
כיפה שעדיין מלמל את התהלים:

בתחילה צעקו עליו. הוא שותק. אחר־כך הכוהו באגרופים, במגלב, במגפים. הוא שותק. ירו ברגליו – הוא נופל ארצה ושותק. שלושה תת־מקלעים שמים קץ לחייו של אהרן גינצבורג. כדור תועה פוגע בנר התמיד. הזכוכית מתפוצצת. המנורה דועכת. משתררת עלטה.

מה זה? בעלטה נשמע פתאום קול גלגל ברקיע. הארץ כמו מתמוטטת.

(מתוך הרומן "אש התמיד")

ברגעים אלו בדיוק בנימין חוזר אל בית העלמין בליווי של סולומון ותגבורת של הפרטיזנים. הם אורבים לגרמנים ולשוטרים היוצאים מהשטיבל: "לאחר חמש דקות נסתיים הכל. גופות הפשיסטים והשוטרים מתגוללות על סף השטיבל. הפרטיזנים אוספים את כלי הנשק, פושטים בגדי שרד מן ההרוגים".

בנימין נכנס לתוך אחוזת הקבר:

בנימין מזיז את השולחן, מסיר את השבילה... נסים ונפלאות! לא מכסה ולא שלבים ולא מערה... חזיון־בדים! המערה, אם אמנם הייתה בנמצא, נסתתמה...

[...]

באהלו של רבי שניאור זלמן שניאורסון, זכותו יגן עלינו, רבם ומורם של חסידי חב"ד, מתגוללת המנורה המתה. השתלטה עלטה בעולמו של הקדוש ברוך הוא. לא עוד דולק נר התמיד, שמץ מאור האי־סוף, על קברו של האדמו"ר הזקן. לא עוד מחממת השלהבת את כברת הארץ הקטנה.

(מתוך הרומן "אש התמיד")

הסיפור שלפנינו מלא בסמליות חשובה ביותר עבור המחבר.
ראשית, הגאולה המופלאה מגיעה אל האנשים מצד המסורת, מהאדמו"ר
הדגול, מורה ורב.
שנית, הנס מתערב במתרחש רק לאחר שגובר הייאוש ואנשים בטוחים כי
אין עוד מוצא.
שלישית, הידיעה בדבר הגאולה מגיעה רק אל המאמין האמיתי – אל אהרן
גינצבורג.
רביעית, מי שנזכר במערה ובמנהרה שבתוכה הוא רק בנימין, כלומר רק מי
ששמע בקפדנות ובכבוד הראוי את "האגדות" מפי היהודייה הזקנה אסתר.
חמישית, התפילות משמשות כיסוי עבור האנשים הבורחים דרך המנהרה.
אילו הגבאי הזקן היה מחליט לברוח יחד עם האחרים אל החיים החדשים,
ואילו לא היה ממשיך לקרוא תהלים על קברו של הצדיק, כל מעשה הבריחה
היה נכשל.
שישית, האדמה שנסגרה לפתע ונר התמיד שכבה שניהם מעידים על קץ
החיים הקודמים. כיבוי האש מסמל את היעלמותה הגמורה של העיריה, את
סופם של החיים היהודיים במרחב המזרח אירופי. הקץ לכול. ליהודים לא נשאר
מה לעשות באדמות וולהין ופולסיה, בלטיקה ופולין, גליציה ופודוליה,
בוקובינה ובסרביה. הגאולה לא תחזור על עצמה פעם נוספת: העלטה
השתלטה על העולם, וזה הזמן לסמן נקודה.
מי שמסמן את הנקודה הוא שלמה שפירא, שכבר הוזכר לעיל – זקן חולני
ומצומק, שכמעט אינו יוצא את דלת ביתו בשל מחלת הלב ומחלת הכליות.
דווקא הוא עתיד להפוך עבור בנימין למורה ולרב. והרי ברומן שלפנינו בנימין
מסמל את עתידו של העם היהודי יותר מאשר הנוסע הנודע בנימין. דמותו של
שפירא מייצגת את הזווית השלישית של המשולש, יחד עם ההתבוללות
והמסורת.

שפירא הזקן אוהב מאוד את השפה העברית – תחביב שנאסר באותה תקופה ברחבי רוסיה. אך בהאדיץ' שבמחוז פולטבה, המרוחק מהערים המרכזיות, מצא הזקן פינה נסתרת, שם הקדיש את עצמו במלואו לקריאה וללימוד של טקסטים עבריים.

עוד מתחילת המאה העשרים למד שפירא אצל הציונים הראשונים. כבר אז היו אנשים שביקשו להשמיע את קולם ולכוון את השאר השאר אל דרך הישר בתוך סבך המציאות והדרכים בעולם. בסופו של דבר, הספר שכיוון אותם היה התנ"ך – ספר מלא שורות פיוטיות וסיפורי חייו של העם, ובו חוקים מוזרים מפי הנביאים והכוהנים. דור אחרי דור הילדים היהודים נהגו לשנן את שורותיו של התנ"ך בבתי ספר, בחדר ובבתי תפילה. המילים והחוקים נחרתו בלבבותיהם כמו בלוח אבן במשך מאות שנים. אך כאשר גדלו אותם ילדים, הם גילו כי למילה עצמה "יהודי" נלווה שמץ של זלזול וסלידה בתודעתם של הסובבים. וכאשר באו הציונים, הנוער הלך אחריהם בהתלהבות. שלמה שפירא היה ביניהם.

בנאמנותו העמוקה לשפה העברית ולציונות שלמה שפירא מזכיר את הגבאי השחור אהרן גינצבורג. אף הוא דוחה את ההתבוללות ואת ההשתלבות של היהודים בחברה זרה. גם הוא מתעקש על דרכיו ועקרונותיו ומקווה לזמנים טובים יותר. שפירא מרבה להרהר על גורלו של העם היהודי ועל גלגולי חייו ומותו. הרי קיימים כמה פתרונות לבעיית הקיום היהודי. היטלר עומד על השמדה טוטלית. האחרים, ובהם גם המארקסיסטים, מדברים על היטמעות מלאה והתבוללות. לעומת זאת, הציונים נאבקים על הקמתה של מדינה יהודית בארץ ישראל, לשם יגיעו היהודים מכל ארצות הגלות.

שפירא מניח כי אותו ויכוח החל עוד מקדמת דנא והמשיך להתקיים במשך הדורות. רציחות המוניות בימי הביניים, טבח בימי חמלניצקי, פוגרומים ברוסית הצארית ובאוקראינה, ההשמדה הנוכחית – כל אלו נטלו את חייהם של מאות אלפי בני אדם. הפתרון של היטלר נראה יעיל ביותר: בהיעדר מוחלט של

התנגדות, אפשר במעט מאמץ להשמיד כמויות אדירות של בני אדם. שאר העולם שותק: לאיש לא אכפת מצרותיהם של היהודים. מעטים מוכנים לסכן את עצמם ולסייע לנרדפים. ובכל זאת, שפירא סבור כי אין כל דרך להשמיד את העם כולו ללא שארית. עברנו זמנים קשים שבהם מספר היהודים עמד על כמה עשרות אלפים בכל רחבי העולם. קמנו אז ונקום גם עכשיו:

אכן אין לו תקנה, לשפירא! שאיפת חייו בעינה עומדת, לא התנדפה חיבת ציון בליבו. ונהפוך הוא – נוכח הגהינום המשתולל הוא עובר מהלכה למעשה. בימי הסובייטים היה מרוסן – אין שלטוננו מעודד פעולה עברית. אולם ככל שעוקרים נקודה זו הריהי לוחשת במעמקים ומבקשת את תיקונה. שלמה שפירא אירגן בקרב אנשי המחנה אגודה עברית, וזו הייתה מתכנסת מפעם לפעם.

(מתוך הרומן "אש התמיד")

ובכן, פרייגרזון מציע כאן פתרון חלופי להתבוללות: ברית בין הציונות השואפת לעתיד ובין המסורת הנשענת על העבר – זו התומכת בעם ומצילה אותו בעתות הדחק והצרה. החלק השני של נוסחה זו הוא החשוב לענייננו כאן. בתקופת בגרותו הרוחנית והיצירתית, לאחר ששרד את המלחמה המפחידה ואת זוועות השואה, הסופר דחה לגמרי את הסלידה שחש בצעירותו כלפי אותם זקנים מזוקנים ו"מאובקים", המתנועעים בתוך בית הכנסת שהאפיל עם הזמן. שנות חיים לא מעטות וחיבה מרובה מפרידים בין "הגואל השחור" יקותיאל לויצקי, שבעיני פרייגרזון הצעיר איבד לגמרי את שפיותו והוכה בידי "פרנויה המלכה הירוקה", לבין "הגבאי השחור" אהרן גינצבורג – אביר המסורת ומושיע בני שבטו שנקלעו לצרה.

את עבודתו על הרומן "אש התמיד" סיים פרייגרזון בשנת 1962, שבע עשרה שנים לאחר תום מלחמת העולם השנייה – שנים שכללו, בין השאר, חקירות וחיים בכלא ובתוך מחפורות הגולאג.

גולאג

צבי פרייגרזון נעצר ונאסר ב־1 במרץ 1949. כעבור תשעה חודשים גזרה עליו הוועידה המיוחדת בחסות המשד לביתחון פנים, בלא נוכחותו ובלא הליך משפטי ממשי, שהות של עשר שנים במחנות עבודה בגין "השתתפות בהתארגנות לאומנית אנטי־סובייטית והפצת כתבי יד לא חוקיים". ובקיצור נמרץ: אירע הדבר שפרייגרזון חשש מפניו וציפה לו מזה זמן רב, בעת שבשנים 1941-1942 החליט לחזור אל הכתיבה בשפה האסורה.

פסק הדין שהובא כאן הוא מעוות ושקרי בכל מילה ומילה שבו (אולי פרט למילות החיבור...). פרייגרזון לא השתתף בשום "התארגנות", קל וחומר לא היה שותף בשום "התארגנות לאומנית". הסיפורים, הנובלות והרומן שכתב לא כוללים שמץ דבר אנטי־סובייטי. נכון שאין שם שום דבר "סובייטי", ולו רק משום שמושא ההתבוננות והנושא התמידי של המחבר היו קורות חייה של העיירה היהודית, שכאמור הייתה שרויה בניתוק מלא מן הסערות הפוליטיות והמהפכניות שהתרחשו סביבה. זוהי העיירה לבדה ושום דבר מעבר לכך. באופן עקרוני אי אפשר להגדיר את כתיבתו של פרייגרזון כ"סובייטית" או כ"אנטי־סובייטית", מהסיבה הפשוטה שהוא כתב על דברים אחרים לחלוטין. "הפצת כתבי יד לא חוקיים" – אלו הם דברי הבל. ראשית, אפשר להגדיר כתב יד כזה או אחר בתור "לא־חוקי" רק לאחר שהוצג בפני הגורמים הרלוונטיים והוצהר ככזה לאחר ניתוח ודיון. אך פרייגרזון היה אדם זהיר במיוחד, ולכן עוד מסוף שנות העשרים לא העביר את הטקסטים שלו לאיש. המלשין והפרובוקטור שנשלח אליו השקיע מאמץ רב כדי לשכנע אותו להעביר לישראל מחברת סיפורים דרך אזרחי פולין ששבו באותם ימים למולדתם.

פרייגרזון הסכים לכך לאחר התלבטויות ארוכות. אחת הסיבות להסכמתו הייתה העובדה שהסיפורים מראש לא כללו שום מילה "אנטי־סובייטית". במילים אחרות, מדובר במעשה פרובוקציה מובהק, בתיק שנתפר מראש על ידי המשרד לביטחון פנים, ללא שום בסיס ממשי. אך מתי הממסד הזה דרש בסיס ממשי בכלל? קרוב לוודאי כי הם ידעו את הדברים עוד הרבה קודם לכן. עוד משנות העשרים הייתה ידועה להם תשוקתו של פרייגרזון לשפה העברית. הוא לא נעצר אז משום שחשבו שטרם הגיע זמנו. הזמן הזה הגיע רק בשנת 1948, כאשר סטאלין שב אל התוכניות שהגה עוד לפני פרוץ המלחמה: לסלק את היהודים מכל תחומי החיים הציבוריים. המבצע הזה יצא אל הפועל בשנת 1948. הוא נפתח ברצח של במאי התיאטרון סולומון מיכואלס והמשיך במאבק הכלל־עממי כנגד "קוסמופוליטים חסרי שורשים וסוגדים לאילי המערב". לאחר מכן, בשנת 1952 הוצאו להורג חברי הוועד היהודי האנטי־פשיסטי. אותו מבצע היה אמור להסתיים ב"פרשת הרופאים", שבעקבותיה אירע גירוש המוני של היהודים למזרח הרחוק.

כיוון שהיה מדובר בתוכנית מובנית ויסודית, קרוב לוודאי שצבי פרייגרזון היה נעצר בכל מקרה – גם אילו לא היה כותב אז, בקרגנדה, את האותיות העבריות בין אותיותיו של "הקפיטל" וממשיך לשמור על שתיקת הסופרים שלו. מנקודת מבטם של הניצים הסטאליניסטיים, לשם מאסרו די היה בפרסום סיפוריו בשנים 1927-1930 בכתבי העת הספרותיים בלונדון, בניו יורק, בברלין ובתל אביב.

ואז זה התחיל – בית המעצר לפורטובו, כלא בוטירקה, מתקן הכליאה בעל האבטחה המיוחדת בקרגנדה, המחנות באינטה, באביז ובוורקוטה... בשנה הראשונה של המאסר נפל בחלקו של פרייגרזון מזל מיוחד: עקב מחלתו הכרונית – כיב בתריסריון – הוא נחלש מאוד, ולכן הוועדה הרפואית העבירה אותו למחלקת הנכים. ואם כבר מדברים על כך: הכיב לא הצליח לשרוד את הכלא ונעלם ללא זכר עוד לפני שהסופר השתחרר לחופשי.

עבור פרייגרזון המצב של חוסר מעש מאולץ היה בלתי נסבל, ולכן הוא החל בשכלול תהליך הייצור במכרה. תוך זמן קצר הוא הציג בפני הנהלת המחנה פיתוח הנדסי חדיש של תהליך כריית פחם. המצאתו נרשמה כפטנט מאוחר יותר. הפטנט עצמו – דבר יוצא דופן באותם זמנים – הגיע לבעליו אל המחנה באמצעות הדואר. כישוריו ההנדסיים המעולים של פרייגרזון הועילו לו במיוחד, ובסופו של דבר הצילו אותו מעבודות פרך וממיתה, שכן הוא כבר היה איש לא צעיר. ייתכן מאוד כי המעברים ממחנה למחנה שבאו לאחר מכן אירעו משיקולים תעשייתיים. כך הגיע פרייגרזון עד מכרות הפחם של וורקוטה, שם הקים וניהל מעבדה להעשרת פחם.

ב־12 בדצמבר 1955 אשתו של פרייגרזון קיבלה הודעה בדבר הטיהור המוחלט של שמו של בעלה. תקופת מאסרו ארכה שש שנים ותשעה חודשים. מה היה עושה כל אסיר אחר ברגע שזכה לאישור לעזוב את המחנה? ודאי שהיה ממהר לחזור הביתה. כל אחד אחר, רק לא פרייגרזון. כבר לא פעם הוזכר כאן חוש האחריות העודף כאחת התכונות המכוננות באישיותו היוצאת דופן של פרייגרזון. גם כאשר היה במעמד של אדם חופשי, כשבכיסו מכתב מהנהלת האוניברסיטה שמבטיחה להחזיר אותו לתפקידו הקודם, פרייגרזון נשאר במעבדה בוורקוטה במטרה לסיים את הפרויקט שהתחיל קודם לכן!

במוסקבה, בבית הנתיבות הצפוני, פגשוני אשתי, בתי וחתני, ואחדים ממכריי. הפגישה הייתה חגיגית. עמדנו, קבוצה צפופה, על הכיכר הקומסומוולית סמוך לתחנה, מחכים למונית. פתאום ניגש עלינו איש כבן ארבעים ואמר: "איי, ז'ידים, תינזף אימכם, מה זה נתכנסתם?" אלו היו המילים הראשונות, שבהן פגשתי מוסקבה לאחר כשבע שנות פרידה.

(מתוך "יומן הזיכרונות", 1976)

כך פרייגרזון מתאר את רגע חזרתו למוסקבה ב"יומן הזיכרונות", שאותו החל לכתוב כשנה לאחר שובו, באפריל 1957. בספר זה, הדוקומנטרי במובהק, מוצג כל מה שנשמר בזיכרונו של אסיר הגולאג לשעבר: קורות חייו (או שמא נכון יותר לומר "קורות הישרדותו") במחנה, שמות ודמויות האנשים שפגש בדרכו וסיפוריהם. "יומן הזיכרונות" פורסם בישראל כמה שנים לאחר פטירתו של המחבר.

נחזור לרגע המעצר ונציין כי בחיפוש שנערך בדירתה של משפחת פרייגרזון לא נמצאה אף לא שורה אחת כתובה בעברית. הסיבה לכך פשוטה: חבריו הקרובים של הסופר, צבי פלוטקין ומאיר בעזוב, נעצרו כחמישה או שישה חודשים לפניו, כך שהיה לפרייגרזון זמן להתכונן לביקור של האורחים הלא קרואים. מי שהצילה את הארכיון של הסופר – שכלל, בין השאר, גם את כתב היד של החלק הראשון של הרומן "אש תמיד" – הייתה זוגתו לאה בוריסובנה פרייגרזון.

לאחר שנודע כי נעצר, מכריו של גריגורי איזראילביץ, ששמרו את המזוודה עם כתבי היד, סירבו בתוקף להמשיך להחביא אותו. לאה בוריסובנה עשתה מאמץ אדיר למצוא מקום בטוח יחסית בקראטובו – כפר נופש בפאתי מוסקבה. שם, בעליית הגג של בית הקיץ, עטוף כמה שכבות נייר עיתון וזרוע בחומרים כימיים משמרים כנגד הלחות, שכבה לה המזוודה עד חזרתו של פרייגרזון למוסקבה.

נושא המאסר קיבל ביטוי אמנותי בעמודיו של הסיפור "עברית", שהועבר על ידי המחבר לישראל והודפס בשנת 1965 במוסף הספרותי של העיתון "דבר":

המאבק עם חוקרי נמשך זה ימים רבים. הוא מצוייד בכל אמצעי הכפייה,
ולו אין כול.

החוקר דואג להינזרותי המוחלטת מעולם ומלואו. תאי השחור המבודד, שבכת ברזל עבה תחובה בחלון מבפנים, תריס אלכסוני – מבחוץ. דלת הברזל עבה, ובה חור – "גלאזוק" [עינית הצצה]. יומם ולילה מהלך בפרוזדור חייל תורני. הוא מהלך בצעדים מדודים, ובקצב אחיד הגלאזוק נפתח ונסגר חלילה. עד עכשיו תוקפתני צמרמורת לזכר אוושתו.

(מתוך הסיפור "עברית")

ראוי לומר כי אותו "מאבק עם החוקר" המתואר בסיפור הוא מבחינות רבות פְּדִיּוֹן אמנותי, ומדויק יותר לומר – ביטוי למשאלתו העזה של המחבר להחזיר את הזמן לאחור ולדמיין השתלשלות אירועים אחרת מזו שהתרחשה במציאות הבלתי נסבלת. מציאות כזו הייתה יכולה להתקיים אילו מול אשף התליינים, הלבוש במדי המשטרה החשאית, היה עומד איש צעיר וחזק, חסין בפני מכות מרסקות שיניים ומסוגל לעמוד מול כל העינויים בגבורה של כוכבי קולנוע הוליוודיים – ולא אדם בן חמישים, חולה מעיים, שגם ליבו כבר לא תפקד היטב.

מה שבאמת קרה מתואר בכנות רבה ב"יומן הזיכרונות": לאחר הכאות אכזריות והשפלות רבות, במצב של חצי עילפון, מותש מרעב ומהזיות שהופיעו בעקבות העינוי של מניעת שינה למשך יממות רבות, פרייגרזון חתם כמעט על כל מסמך שנתנו לו חוקריו. הסיפור "עברית" הוא ניסיון התמודדות עם זיכרון משפיל זה, ניסיון לנקום – ולו רק במסגרת העולם של הבדיה הספרותית – באויביו ובמעניו הממשיים. ללא ספק מדובר כאן בניסיון מוצלח. בזיכרון של בני אדם נשארים בעיקר דברים שכבר הועברו למילים והוטמעו בטקסטים. פירושו של דבר שכך הם ייזכרו לדורות: השוטר הנבזה בעל פנים צהובות, ובייחוד הפרובוקטור סריוז'ה וייספיש, ששימש בתור הפרוטוטיפ של המלשין

הגועלי אלכסנדר גורדון (ב"יומן הזיכרונות" הוא מכונה בשם סאשה) – בידי אלה "נתפרו" התיקים נגד פרייגרזון ורבים מחבריו.

ישבה במאסר התרבות העברית, והיה גם עלינו, על שוחרי תרבות זו, לשבת במאסר.

מכל חובבי השפה העברית נשארו בארצנו אך מתימספר. מישהו נאסר, אחדים נסעו לארץ, אחדים נותקו מאיתנו בדרך טבעית. נשארו רק עם חברי הבכיר שמואל. כן נתחבר אלינו שרגא וייספיש, בחור מוזר בעל עיניים עכבריות, שעליו יסופר להלן.

שמו הרשמי של שרגא היה סרגיי ולדימירוביץ'. סריוז'ה זה היה נמצא בכל מקום, בו נדף ריח יהודי. הוא היה יוצא ובא בביתו של שמואל, בביתי ובבתי עוד יהודים.

הייתי טרוד מאד בעבודתי ולא יכולתי לפשפש הרבה בדמותו הפנימית של וייספיש. חברי שמואל התייחס אליו באהדה, משום זה סבלתיו גם אני. היה מבקר בביתי, ולפעמים היינו מתכנסים שלושתנו – שמואל, סריוז'ה ואני. היינו מדברים עם שמואל עברית, אולם וייספיש לא הבין את שפתנו.

אז פנה אלי פעם בבקשה שאתן לו שיעורים אחדים בעברית. הסכמתי, ובמשך כשנתיים היה סריוז'ה נכנס אלי פעמיים בשבוע בתור אורחי ותלמידי. השפה העברית הייתה זרה לו, כישרונותיו היו פחות מממוצעים. עם זאת, התחיל לדבר מעט עברית. ידיעותיו היו שטחיות, הוא לא עבד בעקביות. למרות זאת הייתה נעימה לי ההכרה, שאני הוא שלימדתי.

וייספיש היה מדקדק לבוא אלי בשעה שהיו משדרים את המהדורה הרוסית של "קול אמריקה". תחנת שידור זו הייתה משמיצה תדיר את

ברית המועצות. סריוז'ה היה מתכוון להדגיש את הידיעות הכי אנטי-מועצתיות, ואחר היה משמיע הערות שבח לדברים אלה.

בסוף שנת מ"ח כבר ידע וייספיש לדבר עברית, והוא ביקש מאתי שאתן לו הביתה אחד מסיפוריי. נענית לו. מחלה זו, כתיבת סיפורים עבריים, חליתי עוד בימי נערוטי, וזו נהפכה לי לטבע שני. וייספיש ידע את חולשתי זאת.

(מתוך הסיפור "עברית")

בעיני הגיבור העצור בסיפור החוקר הוא מעין ייצור מעולם אחר. הוא אפילו לא בן אדם אלא ביטוי ליסוד הרסני עוין, כמו איתני הטבע. אין טעם לצפות מאיתני טבע לתגובה אנושית, לקוות לחסד, להבנה ולחנינה. אפשר להיאבק בהם, להכריע אותם ולהישאר בחיים, אפשר גם להפסיד להם ולמות, אך אין כל טעם להיעלב מהם. יש להתייחס לחוקר המשטרה החשאית כמו אל סערה, הצפה או שריפה. זו הסיבה לכך שבתיאורי ההכאות והשפלות שהמספר נתון בהן אין כל צל של עלבון מפני המשטרה החשאית. הפסקאות המוקדשות לתיאור זה אכן דומות לרשימה מפורטת ויבשה של נזקים שנגרמו בעקבות איתני הטבע.

כשהחזירוני לתאי ישנתי את מנת השינה הזעומה שהוקצבה לי. החקירה הייתה נמשכת עד חמש בבוקר, ובשש היו מעוררים את האסירים בכל התאים. נמצא, שהייתי ישן שעה אחת ביממה או פחות מזה – הן השינה אינה באה בבת אחת. ביום היה אסור לישון – עיקר תפקידו של החייל בפרוודור היה לבדוק אחר מצבו של האסיר. היה עליו לשבת כך, שעניו יוסבו לגלאזוק. תדיר היה צריך להראות עיניים פקוחות, אחרת היו נשמעות טפוחות בדלת וצעקות גסות.

[...]

בלילה קראו לי שוב לחקירה. משום מה הביאוני הפעם לחדר אחר, קטן מלשכתו של חוקרי. האחרון היה לבוש בגדי שרד. ישבתי על כסא האסירים סמוך לדלת. החוקר ישב על המכתבה ועיין בניירות. בקרוב נכנס אלוף משנה ושאל את חוקרי על התנהגותי. זה היה איש כבן ארבעים, בעל עיניים בולטות. חוקרי ענה שהתנהגותי מאד גרועה, שאין אני מתבקע. הפולקובניק סקר אותי בעיניו הבולטות מכף רגל ועד הראש. הוא פנה אלי ואמר שהם יחסלוני, יחסלוני באופן פיזי, שאין אני משער יפה לאיזה מקום הובאתי. אחר-כך אצל לי שתי מכות נמרצות, שפגעו באוזניי. נתחבטתי בכותל אחת הנה ואחת הנה. נדהם, מטושטש וכמעט חירש עמדתי מול הקצינים. הפולקובניק לחש משהו באזניו של חוקרי...

[...]

הוא פורץ בצחוק קצר, מתקרב אלי ומעניק לי מהלומה עזה, שפגעה הפעם ברקתי השמאלית. זרם דם זערורי התחיל נוזל לאורך לחיי. שניה אחת חשכו עיניי ואחר כך שמעתי את קולו של הפולקובניק. הוא מבטיח לי שוב שהם יעבירוני מן העולם. עלי לזכור באיזה מקום אני נמצא: כל פשעי נהירים להם יפה.

והוא מוסיף שורה של גידופים גסים, אמורים בשפה רוסית טהורה, מגנה את אמי ואת נפשי עד דור שילשים וריבעים. גם חוקרי מוסיף נופך משלו.

(מתוך הסיפור "עברית")

בעת שמופיע סריוז'ה וייספיש על פני במת הסיפור נימת קולו של המספר משתנה לחלוטין. במקרה זה מדובר באדם שאינו ראוי להיקרא אדם ולא באסונות טבע חסרי אישיות. זוהי דמות של תת-אדם, מעין "לבקן רוחני", עורב

לבן (שם המשפחה של הדמות אף הוא רומז על כך: "הדג הלבן"). לא בכדי התגנבו ספקות אל ליבו של המספר עוד בתחילת ההיכרות ביניהם.

ראיתי את וייספיש יושב על כסאו, סמוך לחוקר, והוא מעשן באדישות בפירוסה. אני הוא שלימדתי עברית, אני הוא שעשיתי את העבודה הזאת בשביל הזאבים. עכשיו, בעבדו בתור מתורגמני, הוא מתמחה בדיעת השפה. לאחר שתיגמר חקירתי ישלחו את וייספיש למקום אחראי יותר, אי נחוצה ידיעת עברית. בחופש עשיתי עבודה מחפירה זו אך פעמיים בשבוע, ועכשיו אעשה זאת מדי לילה, שעות ארוכות כל לילה.

רגש של משטמה איומה תקפני לזכר וייספיש, עיניו העכבריות, קולו הנתעב. בלש ודפקן [מלשין], מוכר את כל היקר והקדוש בעד נזיד עדשים – איש זה היה חייב עונש ועלי הוטל לבצע את גזר הדין, למעוך את השרץ הזה.

(מתוך הסיפור "עברית")

מדוע? רק משום שוויספיש היה בעצמו יהודי, כמו האנשים שבהם בגד? ספק אם זו הסיבה. בין כל אותם "ברגים" של המכונה המשומנת של המשטרה החשאית, האנשים שצלם האנוש ניטל מהם, היו גם יהודים. עובדה זו משתקפת ב"יומן הזיכרונות": התובע שניהל את תיקו של פרייגרזון הוא בעל שם משפחה יהודי טיפוס, "דורון", ואילו הפקיד המשמיע את גזר הדין באוזני הנידונים אף הוא מתואר כ"יהודי ממושקף בערך בן גילי". העניין כלל לא נעוץ בלאומו של אדם. השנאה שאותה חש גיבור הסיפור, ויחד עמו פרייגרזון עצמו, כלפי וייספיש "השתול", קשורה לסיבות אחרות לגמרי. וייספיש בן הבלייעל טימא בפיו המלוכלך ובמגע החלקלק שלו את קודש-הקודשים – את השפה העברית.

והרי לנו פרט סמלי ומדהים: די בציון העיסוק בעברית, ולו במטרה לבגוד, כדי להאניש את הלא־אנושי ולהעניק לוויספיש קווים חיים, וכך להפוך אותו למושא לגיטימי לשנאה – להבדיל מהחוקר צהוב הפנים, התובע והפקיד היהודי הממושקף, המשתייך למנגנון של הוועדה המיוחדת. סריוז'ה וייספיש מגיע לחדרו של הנחקר בתור המתרגם, שכן ברגע מסוים גיבור הסיפור מסרב לדבר בכל שפה פרט לעברית:

“אזרח פולקובניק!” אמרתי “אם אין אתה מרשה לי ראיון עם הקטיגור ומוסיף להשתמש באמצעי חקירה אסורים, אם אתה מתעלל בשפה הרוסית, שפתם של פושקין וטורגנייב, ומנבל את פיך באופן כה גס, הריני מכריז כי מעתה והלאה אין אני יודע רוסית, ועל מנגנון החקירה לדבר איתי בלשוני אני – בעברית.”

“הורידוהו לצינוק!” מפקד הפולקובניק. חוקרי לוחץ על כפתור הפעמון, ואל החדר נכנס חייל.

[...]

שלוש יממות ביליתי בצינוק. [...] רק מדי בוקר וערב הייתי מתפלל את השבועה הזאת: “בכל היקר לי אני נשבע, שאדבר רק בעברית”. על שבועה זו הייתי חוזר פעמיים ביום. הייתי לוחש מילים אלו בעמידה, באגרופים קמוצים ועיניים עצומות, כולי מכוון ומרוכז.

(מתוך הסיפור “עברית”)

בסיפור זה האחיזה בשפה העברית מאפשרת לגיבור להחזיק מעמד מול כל המכות וההשפלות:

“התדבר?” – “עברית! אך ורק עברית!” אז התנפלו עלי כל הקצינים והתחילו להכותני. אחד מהם העניק לי חבטה עצומה בסנטר, ושן אחת

נשברה בפני. עדת הזאבים הוסיפו להכותני, והפעם נתחממתי יפה. "אם לא תדבר, נעשה איתך כלה!" – "עברית! אך עברית!" זה נאמר בצעקה, עמדתי וצעקתי בכל כוחותיי את המילה הקדושה. כמתוך חלום ראיתי את דלת החדר נפתחת בלאט ושמעתי לחשו של מישו "מספיק".

(מתוך הסיפור "עברית")

בנקודה זו העברית הופכת את הגיבור לבלתי מנוצח, ורק דאגה חיונית אחת מתרוצצת בראשו: נקמה. כיצד אפשר לנקום בסריוז'ה וייספיש, מחלל הקודש? לאחר שחשב ביסודיות על האפשרויות המעטות שיש ברשותו, גיבור הסיפור בוחר באפשרות שנראית פחות או יותר מציאותית: מכה חזקה עם הרגל בבטן. יש כאן הזדמנות לתת אך ורק מכה אחת ולא מעבר לכך, שכן המאבטח והחוקר צהוב הפנים מיד יתערבו. זו צריכה להיות מכה אחת, אבל הרסנית במיוחד, מכאיבה כמה שיותר. האסיר מתחיל לאמן את התנועה המתוכננת, לעבוד על הדיוק ולחזק את השרירים הנחוצים. מעתה כל מחשבותיו וכוחותיו מכוונים למטרה נחשקת זו:

בימים כתיקונם הייתי ממעיט באכילה – "בלאנדה" [מרק אסירים] זאת של בית הסוהר הייתה מעוררת רגש בחילה. אולם מהיום והלאה החלטתי לאכול את כל המנה, כדי להפחית ככל האפשר את תהליך ההחלשה. ומי יודע, עכשיו, כשמצאתי לי עניין, מטרת חיים, ייתכן שגופי ייכנע אף הוא לביצוע הנקמה וישקם את כוח שריריו מאז הימים. וזהו סדר התרגילים שהנהגתי עד אותו יום. הייתי מסובב את כף הרגל ימינה ושמאלה, אחר כפפתי וישרתי את אצבעות הרגליים. ישבתי על מיטתי ובכוח רב עשיתי את העבודה הזאת. כל רגל הייתי עושה ח"י פעמים – ל'ו פעמים... כעבור זמן-מה הוספתי עוד תרגילים של השלכת הרגל.

[...]

בינתיים המשכתי את אימוני רגלי הימנית. היה עלי להיזהר מהעין הצופייה, ועל-פי רוב עשיתי את התרגילים בין שתי פתיחות הגלאזוק. כן, עכשיו היה לי עניין להתעסק בו. חד-גוניים ומשעממים עד אין ערוך חיי הסוהר. אולם חיי אני היו עתה מלאים מטרה, הגיון, שאיפה ותקווה. בטנו של וייספיש הייתה המטרה. משטמתי לא נתנה לי מנוח, רגלי הימנית נהפכה עכשיו מרכז חיי. הגלאזוק היה נפתח, הנה זה נשמעה אוושתו, עין החייל נתקעה מבחוץ לתאי. עין זו מתעניינת בעיקר, אם אין אני ישן. לא, אני ער, עיניי פקוחות וערות. הגלאזוק נסגר, שוב נשמעה אוושתו, החייל עבר לדלת התא הסמוך – והנה מתחילה כף רגלי את תרגיליה.

[...]

מצאתי עוד תרגיל מתאים לאימון הרגל. בין שתי ההצעות בגלאזוק הייתי קופץ ממקומי ומשליך את רגלי לתוך החלל השלכה מאמצת. אחת, שתים, שלוש, ארבע, חמש, שש, שבע, שמונה, תשע... תשע פעמים התכוונתי לפגוע בבטנו של וייספיש. עיניי נתמלאו דם, לבי עמד מהלום, ריכזתי ברגלי העובדת את כל כוחותיי, כוחות השרירים והנפש. אולי גם צעקתי משהו, ללא מילים והגה...

(מתוך הסיפור "עברית")

והנה מגיע הרגע המתאים – רגע הנקמה הקדושה:

מיד נמתחו כל עצביי. כל חיי נתרכזו בכף רגלי הימנית. הדבר אירע כהרף עין. הדלת נפתחה ונכנס וייספיש, לבוש בגדי קיץ. אני קם ממקומי. "שלום, סריוז'ה!" הוא עובר על ידי. את כל כוחותיי, נפשי,

עולמי ריכזתי בחביטת הרגל האיומה שכיוונתי ישר לקיבתו. הוא הוציא גניחה עמוקה, שיצאה כאילו מקרב הבטן, הוא התכופף עד הרצפה מכאב ומפחד. החוקר קם מכסאו בבהלה ולוחץ על כפתור הפעמון. נכנס חייל ומקבל את הפקודה להעבירני ישר לצינוק.

כעבור זמן־מה ישבתי בתא־בוקס [תא מאסר] ועיסיתי את אצבעות רגלי הכואבות. היה עלי לצלוע בשל חביטה מיוחלת זו...

(מתוך הסיפור "עברית")

סוף סוף הדבר קרה. מחלל הקודש הגיע לבית חולים, הצדק הושב על כנו והוחזר כבודה של העברית. אך אפילו לאחר מכן, אחרי שקיבל את העונש הראוי, אין מחילה לווייספיש. לאחר שריצה את מאסרו במחנות הסטאליניסטיים, גיבור הסיפור, ששמו טוהר, שב למוסקבה ולגמרי במקרה נתקל בווייספיש ה"שתול" לשעבר:

לא, זה לא היה אותו וייספיש. הכרתיו בקושי. פניו היו חולניות, צהובות, ומצומקות, ומקל זקנה בידו.

"שלום סריוז'ה!" קראתי, ובת צחוק עצבנית עיוותה את פני, ורגלי הימנית הורמה, כמתכוונת לפגוע בו.

עיניו העכבריות הביטו בי רגע קט, ואחר הפנה את פניו והתחיל בורח, כשמקלו מחבט באספלט המדרכה. צחוקי ליווה אותו, צחוק גועש ופצוע, שהוסיף כנפיים לתולעת הזאת, שהמריץ גם את האישה הזקנה, עוברת הדרך, להצטלב שלוש פעמים ולהחיש את צעדיה.

(מתוך הסיפור "עברית")

מאוחר יותר, הסיפור "עברית" נכנס לרשימת היצירות המומלצות לקריאה מחוץ לכיתה לתלמידי בתי הספר הישראליים.

בתקופת "הפשרת השלגים", כך מכונה פרק הזמן שחל לאחר תום השלטון הסטליניסטי, הסופר קיבל אפשרות להעביר באופן בלתי לגאלי את כתבי היד של יצירותיו לישראל – תחילה דרך שגריר ישראל במוסקבה, יוסף אבידור (בן דודו של פרייגרזון), ולאחר מכן בסיוע מזכיר השגרירות הישראלית, דוד ברטוב.

שעשני גוי

יהודי מאמין פותח את יומו כל בוקר בבית הכנסת ב"ברכות השחר", המבטאות הודיה לבורא עולם. שלוש הברכות הראשונות ברשימה זו הן: "שלא עשני גוי", "שלא עשני עבד" ו"שלא עשני אישה".

קשה לדמיין עד כמה תפילה זו, יחד עם התפיסה בדבר היותו של העם היהודי "עם נבחר", מעוררת רוגז בקרב מצדדי התקינות הפוליטית העכשווית המתקדמת ובקרב "העמים האחרים" – בכל הארצות ובכל הזמנים. שום הסברים לא יועילו כאן: אנשים אלו תמיד רואים את מה שהם מעדיפים לראות – את ההתנשאות והזלזול באחרים מצד היהודים. הם כלל אינם חושבים על העול הכבד מנשוא שהוטל על כתפי היהודים, כפי שהדבר משתקף בשלושת הברכות הללו. למעשה, אפשר לדמות ברכות אלו להודיה של חמור משא שעוד רגע קורס תחת הכובד: "תודה לך בורא עולם". המסכן הזה מתרחרר מדי בוקר לפני שהוא יוצא שוב לדרכו, ובקושי מזיז את רגליו הנשברות. "תודה שלא עשית אותי צבי יערות, ולא עופר איילים ולא סוס אצילי!"

והרי זו הכוונה הטמונה בברכות אלו. גוים, עמים אחרים, אינם חייבים לקיים תרי"ג מצוות, שהיהודים מחויבים בקיומן. ובכן, תודה שלא עשני גוי... עבדים יהודים אף הם משתחררים מהכמות כבודת המשקל של המצוות הללו.

אז תודה לך שלא עשני גוי... נשים יהודיות – להן מותר לקיים עוד פחות מצוות מאשר לעבדים. אז מודה אני שלא עשני אישה...

בהקשר זה מתעוררת השאלה: מדוע יש להודות לא על השחרור מעול, אלא בדיוק להפך, להודות על העול? יהודים, מה אפשר לבקש מהם, הרי אצלם הכול "הפוך על הפוך"... ואם נהיה רציניים לרגע: כל העניין נעוץ בכך שאי אפשר סתם כך להוריד את הנטל האלוהי. רבים וטובים ניסו, ולא פעם, כך מתואר כבר בספר הספרים. הדבר לא עלה בידיהם. נשאר רק להעמיד פנים שכלל לא מדובר בנטל אלא בחסד רב. אז לא נותר אלא להמשיך ולהמשיך, להודות ולברך, ללא הפסק, כל בוקר ובוקר בעת שהעניינים נפקחות.

לכאורה זהו מצב נסבל, אך כמה כואב הגב... אולי בכל זאת להוריד את המשא, להעמיד פנים שאני מישהו אחר? קשה להעמיד פנים שאתה אישה. לא פחות בעייתי מכך להיות עבד. ואם אכן להעמיד פני גוי, אפשר להשליך את המשא הכבד המקולל, ואז בכל בוקר לברך את השם בהודאה הפוכה לגמרי: "תודה, אלוהים! תודה שעשני גוי!"

"שעשני גוי" – זוהי שמה של אחת הנובלות המאוחרות פרי עטו של פרייגרוזן, המתוארכת לשנת. סיפור המעשה כאן פשוט: לוחם החזית העממית ליובה מלצר, ששהה במצור בשבועות הראשונים של המלחמה ולאחר מכן אף נשבה, מנסה לשרוד בכוחותיו האחרונים. זוהי משימה כמעט בלתי אפשרית עבור יהודי. הגרמנים מוציאים להורג את כל הקצינים ואת כל מי שמראהו חשוד, עוד לפני העברתם למחנה שבויי המלחמה, בזמן הסלקציה הראשונה. בזמן שליובה עומד בתור עם חיילים סובייטים אחרים שנשקם ניטל מהם, תור המתקדם לאיטו בשבילי היער לעבר מקום הסלקציה, הוא שוקל בקדחתנות את כל האפשרויות המעטות שנשארו לרשותו.

יותר מכול ליובה פוחד ליפול בשבי האויב. פירוש הדבר הוא מוות בטוח, ואף ייתכן מוות בייסורים. לשם כך הוא משיג דרך ליזה, הרוקחת שהכיר, בקבוקון עם רעל כדי שיוכל להתאבד אם ייפול בשבי. מצד שני, הוא נשבע

לאמו, שפרה הזקנה, שייעשה הכול כדי לחזור הביתה בחיים. לשפרה יש שנים־עשר ילדים, וליובה הוא בן הזקונים הצעיר והאהוב שלה. אנו כבר יודעים כי אצל פרייגרוזן הפרטים הקטנים אינם "מקריים", וכי יחד הם מייצרים תמונה סמלית משותפת.

שנים־עשר ילדים הם כשנים־עשר שבטי ישראל. אומנם הבן הצעיר והאהוב של יעקב נקרא בנימין, שם טעון משמעות מבחינת הסופר, אך אם לוקחים בחשבון את השתלשלות האירועים העתידית בסיפור המחבר אינו יכול לתת שם זה לגיבור הסיפור. לכל אותם "בנימינים" – השלישי, הרביעי, כל אחד מהם – הוא מאחל גורל אחר לגמרי מזה של גיבור הנובלה. כאן נוכח אפיון סמלי נוסף: אב המשפחה, הפטריארך התשוש זלמן בן־ציונוביץ', הוא די חסר צבע בסיפור. תפקידו של המניע האמיתי כאן – של ראש המשפחה הבלתי מעורער – שייך בסיפור זה לשפרה, אמו של הגיבור. מילותיה הן כחוק, וההבטחה שניתנה לה היא קדושה. על כל אלה מהרהר הלוחם השבוי לב מלצר, בעודו מתקרב לנקודת הסלקציה ואל המוות הבלתי נמנע.

בשולי השדה, בסבך השיחים, מרשרש לו נהר נטול שם. סמוך לגדה הפשיסטים עורכים את הסיווג, בודקים את התעודות ופוקדים על כולם. יש שילכו לשבי ויש שיקבלו כדור בראש. האנשים שרויים באפתיה מרוב פחד ועומדים בשקט, מחכים לתורם. גם ליובה מלצר עומד כאן בין אחרים ומתקרב לאיטו אל מקום הבדיקה. ידוע לו היטב לאן נשלחים מכאן היהודים, אך האפתיה הכללית מועכת גם אותו, שריריו רפויים, ובראשו מסתחרר מעין ריק חסר מחשבה.

"היזהר, ידיד, שם הורגים את היהודים והקומיסארים!" שומע מלצר את קולו של קורוליוב חברו, אשר יחד בילו את השבועות האחרונים. זה איש כבן ארבעים, חבר טוב, בעל חיוך חיוור ונפלא, "היזהר אחא!" אמר קורוליוב וישט ממנו ויעבור. הוא לא התעכב בדברו. הכל התנועע

והתנודד, נשמעו פקודות, צעקות ויריות. "הצדק איתו, את האיש החביב, יש להיזהר. אסור להתנהג בחיפזון". סוף סוף הוא מתחמק מכפות הפסיכוזא ונבדל מן הגוש המתנודד. נחל זעיר, אמת מים שוטפת בלאט, חותך את שטח המלכודת. על חופי הנחל צומחים בשפע שיחים שעדיין לא נתערטלו כליל. טרם נכנס הסתיו לתקפו וירק השיחים לא כולו ירד לטמיון, עלווה סוככת עוד נשארה לפליטה. בזהירות זריזה מתעמק מלצר בין השיחים. הוא כופף ראשו ומצטמצם בכל כוחותיו. "אל ברעש", הוא חושב, "בשם אלוהים. החפזון יביא אסון". הוא זוחל עמוק לתוך מעבה השיחים וקופא על מקומו. כולו מכוסה זיעה, לבו הולם, עצביו מרוטים. כמדומה לו, איש לא ראה בהימלטו מאותה הסחרחורת. פה ישכב עד יעבור הזעם, עליו לעיין בדבר.

(מתוך הסיפור "שעשני גוי")

ובכן, הנס הראשון קרה: מלצר הצליח להינצל ממוות מייד, אך הוא מבין כי זוהי רק דחיית המועד. הגרמנים יסיימו את הסלקציה ויעזבו, בעודם מובילים טור של לוחמים שבויים. בקרחת היער יישארו גופותיהם של החיילים שנהרגו בקרב האחרון ושל אלה שהוצאו להורג. רק גופות, והוא – ליובה מלצר, החיימת. כל עובר אורח יוכל לזהותו כיהודי בגלל מראהו הטיפוסי. ואם באופן נסי כלשהו לא יזהו אותו, הרי שהתעודות שלו ושם משפחתו המופיע בהן מיד יגלו את כל האמת. הבט אחורה, ליובה! מה תראה מאחורי גבך, יהודי?

מאחורי מלצר היהודי עמדו דורות רבים של מומתים, נחנקים, נשרפים, מוצאים להורג ולעינויים. תליתילים של צרות וייסורים, צבר ענקי של גזירות, פגעים ומצוקות התרוממו מאחורי גוו. זה היה ניסיון ארוך ואיום של מאות ואלפי שנים, מסורת־מוות רחוקה, אשר פילסה נתיבה מימי קדם. שביל זה העקוב מדם הגיע עד האיש אריה בן זלמן בן ציון מלצר,

בן העם העתיק יומין, אשר לא־אחת עברוהו המים הזדוניים וקלוהו שבעת מדורי גיהנום. אם עברוהו וקלוהו, את העם המשונה הזה, והוא נשאר בחיים. נראה כי עוד לא הגיע הזמן לזרוק אותו לתיבת האשפה – דבר תמוה! ברגע המכריע ידע העם הזה לגייס את כוחותיו, למצוא את המוצא היחיד. אכן ברניסיון הוא בנדרון זה, מומחה במקצוע הכיליון: עליו, על מלצר, להשתמש בנסיון איום זה.

אם כן, המסוה מאפשר את המפלט היחיד. "בכל אופן, עליך להישאר בחיים", אמרה אימו, זה היה צו גבוה, צו האם והאומה. אותו בקבוקון הרעל, שנתנה לו אז ליזה, שמור אתו בצלחתו, אולם עדיין לא הגיעה השעה להשתמש בו. מפעל אחרון זה הוא יכול לבצע בכל רגע שהוא. מוטב ינסה לגייס כוחותיו למען החיים.

(מתוך הסיפור "שעשני גוי")

עליו להשיל את עורו, להפוך לגוי. זהו רגע חשוב: המצב המתואר קשור במישרין לתולדות רדיפותיהם של היהודים. החייל הנצמד לקרקע ומכוסה בשיחים על גדת הנהר הוא מקרה פרטי של כלל בעל תוקף במשך מאות שנים. מעתה עליו למצוא שביל חלקלק מדם שיוביל להישרדותו. איך עושים זאת? התשובה היא: צריך להפוך לגוי. המחשבה הזו טרם התגבשה בנפשו באופן סופי. בינתיים מה שנדרש הוא לשרוד עד הלילה, ולאחר מכן – לשרוד את הלילה עד הבוקר. היהודי המסתתר בשיחים מרוכז אך ורק בצורך להתמזג עם האדמה ולא להסגיר את עצמו. הוא כלל אינו שם לב לקופוניה המלחמתית הרועמת סביבו: רעש יריות, נביחות מקוטעות של פקודות בגרמנית, זעקות הגוססים. העיקר שליובה מלצר יוכל לראות את השמיים המחשיכים בהדרגה מבין ענפי הצמחייה, כדי שכך ידע את מהלכי הזמן.

ליובה הוא מהנדס, מן הטובים שבהם, ומורגל בחשיבה שיטתית. לפני פרוץ המלחמה עלה בידו לשכלל בהצלחה מנגנון בנייה חשוב, ובמשרד החליטו להעניק לו פרמיה לא קטנה: אלפיים רובל. גם כעת עליו למצוא את הפתרון הנכון. עליו לשכלל את המנגנון ששמו לב מלצר, ולעשות כך ששום עקבות לא יישארו בתוכו מן היהדות המסוכנת. הפרס עבור ההצלחה של שכלול שכזה אינו נמנה ברובלים אלא בהצלת החיים עצמם.

ובכן, יש כאן גם היבט הקשור למכלול וגם היבט הקשור לפרטים השונים. נדמה כי סך המרכיבים של ההיבט האחרון מהווה את הראשון. אך אין זה בדיוק כך. נוסף על המאפיינים החיצוניים, כגון גובה, משקל, אורך הידיים והרגליים, קו הגב, מנח הראש או תווי הפנים, קיימים גם כמה מרכיבים בלתי נתפסים כמו הרוח, הנשמה, האופי – אותו חומר מסתורי שמחבר את כל הפרטים יחדיו לכדי שלם אחד ומייצר בסופו של דבר את הרושם הכללי. אז כיצד ינסח את משימתו המהנדס מלצר? הוא מחליט כי יש לעבוד ביסודיות על כל פרט ופרט, מבלי לשכוח את השלם. עליו להתבונן בעצמו מן הצד, לדמיין את התוצאה הרצויה ולגרום לכך שאפילו הפרט הקטן שבקטנים לא ייראה כזר או לא שייך לתדמית השלמה של אדם שזה עתה נברא מחדש.

הנמלט המסתתר בשיחים מתחיל במימושה של המשימה ההנדסית. תחילה הוא מתבונן בשלושה מאפיינים שלפיהם בדרך כלל מזהים את האדם כיהודי: האף, היציבה והמבטא. עם האף היה לו לליובה מזל: בתורשה זכה לאף פחוס קמעה, בעל גוון סגול כמו אצל "שתיינים אלכוהוליסטים". זהו פרט יקר וחשוב שאפשר לאמץ כבסיס לבניית התדמית החדשה. לעומת זאת, היציבה היא בעייתית יותר:

ישנם גבים יהודיים תחת השמש, כפופים מבטן ומלידה, אשר כולם אומרים: העמיסינו, הטילו עלינו כהנה וכהנה. גב מגובנן כזה נפל בגורלו. שאלה-מכשלה זו שני פתרונות לה: או להבליעה בכפיפה

כפולה, להתחפש לגיבן, או להרגיל עצמו לזקיפת קומה, לחזק את הגב בכיוון הבלטת החזה להגבהת הראש.

נראה כי בתנאים אלה המוצא השני נכון יותר. אולם עליו לדעת: גב זקוף אינו נרכש על ידי התרגילים. גבו יישאר אצלו מקום תורפה. בנדון זה דרושה זהירות, זהירות, זהירות.

(מתוך הסיפור "שעשני גוי")

בכל הקשור למבטא, הרי שכאן קיימת סכנה ממשית. אותה נימה מוטעמת בסוף כל שאלה שנשאלת, מעיין סנסציוניות טיפוסית, מעוררת תדיר בקרב בני השיחה גיחוך. תמיד נוהגים לחקות את הנימה הזו בגוזמה בכדיחות על אברהם ושרה... אי אפשר לעקור מן השורש חיסרון, וכאן שום תרגילים לא יועילו. נשארות לו שתי ברירות – להעמיד פני אילם או לסלק לגמרי שאלות מדיבורו:

הוא מכיר את הקושי הכרוך בביצוע משימה זו, אולם לית ברירה. הנה יצא ממחבואו עטוף מסווה מכף רגל ועד הראש. הוא פוגש סמוך לכפר את אחד העוברים ושבים. "איזוהי הדרך המובילה לסמולנסק?" את זאת עליו לשאול. אולם הפעם יתחייב בנפשו אם ישאל. עליו לומר בערך כך: "עליי ללכת לסמולנסק, אחא, ואיני יודע את הדרך". אין בשאלה משונה זו נוחיות מרובה, אך האלם, השתיקה המוחלטת, גרועה ממנה.

(מתוך הסיפור "שעשני גוי")

מלבד הבעיות העיקריות הללו, יש לא מעט סימנים בעייתיים נוספים. היהודים ניכרים בכך שהם משלבים מחוות ידיים תוך כדי דיבור. מבחינתו של ליובה מלצר פירוש הדבר הוא שעליו לשים לב לידי ושעדיף להחזיק אותן למטה,

לאורך הגוף. כמו כן, הוא ייאלץ לגלח את שיערו המקורזל. לגבי האופן שבו הוא מפקק או צוחק, אבוי... ליובה נזכר באחיו הבכור סולומון ומתמלא אימה: כאשר סולומון מפקק או צוחק ישר כל אחד יכול לדעת כי הוא יהודי. אזי יש להפסיק כלל לפהק ולצחוק. לגבי עיניו הבולטות של ליובה – את זאת יוכל להסתיר אם כל הזמן יזכור להזעיף פנים ולהביט למטה.

באשר לצבע העיניים, לליובה היה מזל של ממש: כל בני משפחת מלצר הם בעלי עיניים אפורות. אך אין זה מספיק, שכן "עליו להכניס לעיניו הבעת עכו"ם"; משהו אלילי, פראי, כמו של אדם שזה עתה יצא מן היערות.

שעה ארוכה הוא מטפל בכך. איזו הבעה עליו להטביע בעיניו, באיזה צעיף יכסה את הנפש? צחוק, לגלוג, הכנעה, זעף, עצב, ריקנות? הוא עוצם עיניו בעלטה ומתרכז עד מאד. מתוך העלטה צפות ועולות לפני העיניים הצוחקות, הסובלות, המלגלות, הנכנעות, העגומות, הריקות. העיניים נדלקות בעלטה כעל בד הקולנוע. לאחר דיון ממושך הוא בא לידי מסקנה כי ההכנעה והעצב הן מידות גרועות למסווה אנטייהודי. הצחוק והלגלוג אמנם הולמים יפה, אך לא קל יהיה לו להכניסם לתוך עיניו אחת ולתמיד, זה למעלה מכוחותיו. נשארו העיניים הזועפות. מתוך העלטה הן מופיעות על בד הקולנוע. מנגינה חרישית, קול בכיית כנורות רחוקים מלווה את ההופעה. לא, עליו לעקור את קול הבכי. העיניים והנפש צריכות להיות נזעמות עד היסוד, בלי דמעות מאחורי הפרגוד. הדמעות, הרחמים, הרגשנות יצעידוהו שאולה.

(מתוך הסיפור "שעשני גוי")

בלילה, לאחר עזיבת הגרמנים, מלצר יוצא מתוך מחבואו ומתחיל בחיפוש אחר מסמכים "אלטרנטיביים": "הוא זוחל מחייל הרוג אחד למשנהו, מפשפש בתרמילים ובכיסים, משל קלגס־חמסן, בודק בתעודות ובחפצים. לאור החיזור

של הבוקר האפור-הכהה הוא קורא בתעודות. הנה האחת המתאימה. פטר סרגייביץ' מיכאילוב. שנת ההולדת: 1910. מפלך סרטוב. רוסי".

התעודות על שם לב מלצר נקרעות לחתיכות קטנות וליתר ביטחון נקברות בגומחה קטנה שנחפרה במיוחד לשם כך. הוא נאנח בסיפוק: העבודה על יצירת התדמית החדשה כמעט הושלמה. אז מי אתה עכשיו, לב זינובייביץ' מלצר? חייל שנפל במצור, יליד של אחד המחוזות המרכזיים ברוסיה. גבוה, בעל ראש מגולח ובעל יציבה מוזרה, מבליט באופן מלאכותי את חזהו. הוא אינו שואל שאלות, אינו צוחק ואינו מפהק. ידיו קפאו כאילו נעצרו במצב של מתח רב. הוא אינו שותה אלכוהול, אינו מתרועע עם אנשים אחרים, תמיד מעדיף את הבדידות על פני חברה, ישן בצד, מתרחץ ומטיל את צרכיו בריחוק מבויש. תמיד קודר, ובמבט ראשון אפילו כועס, ויחד עם זאת אינו נקלע לסכסוכים. הוא אינו כועס על איש, אך גם לא אוהב אף אחד. הרושם הכללי הוא שאותו אדם כמו מעולם לא חווה רגשות כלשהם.

לאחר שהוא מסיים את מבצע הפיכתו לגוי, מלצר-מיכאילוב יוצא אל הדרך. הוא עובר בהצלחה את הניסיון הראשון לסגל לעצמו תדמית חדשה. שומר יערות זקן מראה לו בחפץ לב את הדרך לסמולנסק. לא תדיר מגיעים לכאן אנשים, והשומר ברצון היה משוחח עם האורח, אך האדם הגבוה והקודר בעל הפנים השזופות והקרחת המגולחת עומד כגולם, שותק וזועף. לך תדבר עם זעפן שכזה... כל שנותר הוא לומר שלום ולאחל דרך צלחה.

"נו, היה שלום, סבא!" נשמע שוב קולו החדגוני והמשעמם של מלצר.

והנה אנו רואים אותו צועד בכביש היער. חייל מוזר בעל פנים שזופות קנומות, ראש לבן וגלוח למשעי, אף כחול, עיניים אפורות וגב כפוף במקצת. לעת עתה הכל מתנהל כשורה. הוא לא נכשל לא בשאלה, לא בצחוק ולא בפיהוק. עוד ימים רבים יעברו עליו, שנים אחדות של חיי מסווה, חיים ללא לב ורגש, חיי גיהנום מטומטמים.

אבל, אחיותי ואחי, הקוראים, האם קל לאיש חי ורקום עצבים לעבור את כל זה? וכי אין גיהינום זה משאיר עקבותיו בנפש האדם?

(מתוך הסיפור "שעשני גוי")

שתי השאלות האחרונות המוצגות בסיפור הן ודאי שאלות רטוריות. ודאי שאין זה קל ואף גם לא אפשרי, וברור שהעקבות נשארים. דחיית הזהות העצמית – במקרה זה הזהות הלאומית – מובילה באופן בלתי נמנע להתייבשותה של הנשמה, להתאבנותו של הלב, להרס הסובייקט כישות רוחנית נפרדת – גם כאשר במובנים הפיזיולוגיים הוא ממשיך לנשום, ללכת, להזין את עצמו ולעשות את צרכיו. מלצר, במהפך שעשה, כמו כרת בניתוח את אישיותו ואת כל האנושי שהיה בו. הוא עשה זאת לשם הצלת חייו, אך מי שניצל לא היה ליובה מלצר – מהיער בסמוך לסמולנסק יצא אדם אחר לגמרי, מעין גווייה חיה, או כמו שאומרים היום: "זומבי". אך האם המהפך הזה מוצדק, אפילו לשם הצלת החיים במובנם הפיזיולוגי הטהור?

כעת ראוי להיזכר בהקבלה הקיימת בין המצב המתואר בסיפור לבין תולדות היהודים מרובות המאות. כבר הוזכר קודם, כמה וכמה פעמים, האיפוק האופייני לפואטיקה של פרייגרזון: בדרך כלל הוא נמנע מפאתוס מיותר ומסתפק בסמליות מרומזת ואינו נוהג להצביע באופן ישיר על המקבילות ההיסטוריות והתרבותיות. אך לא כך הדבר בסיפור זה: הקשר בין ליובה מלצר המתחבא בשיחים לבין מיליוני בני אדם שעונו במהלך שלושת אלפים שנה, רק משום שייכותם ליהדות, נראה בעיני המחבר חשוב ביותר. כאן הוא חורג ממנהגו הפואטי.

למלצר, איש צעיר ומלא כוחות, יש הרבה יותר הזדמנויות להינצל מאלו שעמדו לרשותו של פרופסור סטפן בוריסוביץ' איידלמן ברומן "אש התמיד". איידלמן, בשאיפתו הנואשת להידמות לגוי, סומך אך ורק על הרישום בדרכון כ"רוסי", שכצפוי אינו מועיל לו ברגע האמת. בניגוד אליו, לליובה מלצר היה

שפע של זמן לערוך ניתוח מדוקדק וניתנו לו כוחות למימוש התוכנית. גם המאפיינים של המצב שבו הוא נתון סייעו לו: אנדרלמוסיה כללית, שדה זרוע גופות שבו הוא מצא את התעודות הנחוצות, היעדר האפשרות לבצע בדיקת אותנטיות של התעודות, ועוד.

תולדות היהודים מלאות בדוגמאות דומות. בזמן פוגרומים עקובים מדם בזמן מסע הצלב הראשון (1096), יהודי צרפת ויהודי חבל הריין נשחטו בדרך כלל ללא דיבורים מיותרים, לפי העיקרון "ראיתי – רצחתי" (כאן אפשר לזהות את ההקבלה לגורלו של פרופסור איידלמן). להבדיל, הפוגרומים שאירעו בספרד בשנת 1391 העניקו ליהודים זמן ואפשרות בחירה: אלה שהסכימו להתנצר נשארו בחיים, גם כאשר כל רכושם כמעט ניטל מהם. התוצאה הייתה: מאות אלפי "קונברסו", כלומר יהודים שהפנו עורפם לאמונתם (ויש בכך דמיון לבחירתו של מלצר).

ברומן "אש התמיד" גורלו העגום של פרופסור איידלמן נראה כגזר דינה של ההתבוללות. המחבר כמו אומר: "הנה לכם, הוא התבולל במאת האחוזים – בהשקפותיו, בהתנהגותו ואפילו ברישום בדרכו. נותרו רק קווי דמיון פיזיים וברית מילה שנעשתה בגיל ינקות "מטעמי היגינה". האם ההתבוללות הצילה אותו? לא. הוא נפל לאותו בור יחד עם יהודי העיירה שמהם כה סלד. נשאלת השאלה האם בכלל היה שווה לערוך את נשף המסכות המביש הזה?"

לעומת זאת, במקרה של ליובה מלצר התשובה אינה כה מובנת מאליה. בסופו של דבר הוא ניצל, בדיוק כמו שניצלו יהודי קסטיליה וארגון לאחר שהתנצרו. האם משתמע מכך שזו הדרך הנכונה שיש לבחור? הקונברסו אכן ניצלו פיזית, ובהמשך אף החזירו לעצמם עושר וכבוד בחצר המלך. ילדיהם ונכדיהם חונכו ברוח הנצרות וזכו בהשכלה נוצרית נהדרת, ומתוכם יצאו אנשי רוח בולטים ואף מועמדים לדרגות כמורה גבוהות. לא נשאר בהם דבר יהודי, מלבד אולי תווי פנים המסגירים את מוצאם. כל זה נראה יפה, עד שלבסוף גברה

האנטישמיות בקרב המעמדות הנמוכים והתחוללה האינקוויזיציה הספרדית תחת לחצם של מעמדות אלה.

צאצאיהם של קונברסו משנת 1391 התבוללו באופן מוחלט – בהשקפותיהם, התנהגותם, ברישומיהם בספרי הכנסיות – אך גם כחלוף מאה שנים עדיין נהגו לכנות אותם בשם המזלזל "מראנוס" (כלומר, חזירים). שומעין חרפתן ואינן משיבין, הם הצליחו לספוג את העלבון. מציאות גרועה בהרבה התרחשה במהלך העינויים במרתפי האינקוויזיציה, כאשר אינספור אנשים חפים מפשע הועלו על המוקד החל בשנת 1480. כמעט מאה שלמה הבדילה בינם לבין אבותיהם ואבי־אבותיהם, שנאלצו להתנצר.

במילים אחרות, מנקודת מבט היסטורית, המעבר אל חברת הגויים לא ביטל את גזר דין המוות אלא דחה את מועדו רק במעט. מה התרחש "במרוצת ההיסטוריה" לאותו זומבי, ליובה מלצר, שאימץ את השם פטר סרגייביץ' מיכאילוב, אין אנו יודעים. פייגרזון קוטע את סיפורו של לב מלצר בסצנת החזרה הביתה, למוסקבה. נוכל לגלות כי גיבור הסיפור הצליח לשרוד בכל זאת, לאחר שעבר שורה של ניסיונות קשים מנשוא.

מלצר־מיכאילוב הצליח להגיע עד סמולנסק, אך העיר כבר הייתה נתונה בידי הגרמנים. הוא המשיך בדרכו לכיוון מוסקבה, אך באזור העיר ויאזמה בכל זאת נפל בשבי גרמני ונשלח למחנה ריכוז. שם התמזל מזלו: הוא הגיע לעבודות מטבח וקילף תפוחי אדמה. בשנת 1942 נשלח לפרוסיה המזרחית, לבית חרושת לייצור לבנים לבניין באזור טילזיט, ולאחר מכן הובא לעבוד בתור סתת באתרי בנייה. כעבור שנתיים הגיע הצבא האדום ויחד עמו הגיעה החירות. כל אותן שנים מלצר־מיכאילוב לא צחק, לא שאל שאלות, לא פיהק ולא כעס. רוב הזמן הוא שמר על שתיקה, וכאשר נאלץ לחרוג משתיקתו דיבר בקול בס. אדם קודר ושתקן, תמיד לבד, תמיד בצד, עם עצמו.

את כל קורותיו ליובה מספר בעודו יושב לשולחן יחד עם כל משפחתו ועם אורחים מרובים, ובהם גם מספר הסיפור. הם חוגגים באירוע המשותף את

הענקת אות ההוקרה לשפרה על היותה אם מרובת ילדים. ליובה מופיע במפתן הדלת בעיצומה של החגיגה:

נראה כי ברגע הזה צלצלו בפעמון. מרוב ההמולה לא נשמע קול צלצול בחדר, ואיני יודע מי פתח את דלת הכניסה, אולם על סף החדר הופיע פתאום חייל רוסי גבה קומה וזעום גבותיו.

הוא עמד רגע על סף החדר מבלי דבר דבר. כל הנאספים הפנו אליו את פניהם, קול השאון נמס, קמה דממה. ואז התרוממה לאט לאט שפרה הזקנה מכסא-מלכותה כשהיא נושכת את שפתה התחתונה כדרך הנשים הקשישות. בפסיעות קטנות קרבה אל החייל ואמרה בקול חרישי: "ליובה!" קול נמוך ועמום נשמע בחדר: "אימא!" הכל קמו ממקומותיהם. נשמעו קריאות וצעקות האחים והאחיות. הכלות והחתנים נאספו סביב החייל. "אוי ליובה רחימאי" – "מהיכן זה באת?" – "לא קיווינו לראות אותך בחיים!" אחת הנכדות צווחה: "הדוד ליובה חזר! הדוד ליובה חזר!"

אין מה לומר, הכל נדהמים מן השינוי הקיצוני שחל בו. הם מפנקים את האורח, עושים לו אמבטיה, מחליפים את בגדיו, מושיבים אותו ליד השולחן, אך הוא כלל לא מצליח לצאת מתדמית הזומבי שדבקה בו ללא הפרד. בחדר הקפוא נשמע קול נמוך וחדגוני. ליובה מדבר בלא חשק, כאילו במאמץ, ידיו מונחות ללא תנועה על השוחן כמו בולי עץ:

"קולו העמום מוסיף לנסר בחדר, קול ללא צחוק וללא שאלה, קול יבש ומת. ידיו שותקות בדברו, הן מחונכות לשיתוק.

אדם מוזר! אדם מוזר ורצוף! "הזהו ליובה?" חושבת שפרה הזקנה.

(מתוך הסיפור "שעשני גוי")

כאן נכנס לתמונה האח הבכור, רב הסרן וגיבור המלחמה יצחק. תחילה ליובה מסרב לשתות, אך כולם דוחקים בו. הוא שותה באירצון את הכוסית הראשונה, ולאחר מכן עוד אחת ועוד אחת – כוסית אחת כוסית, מילה אחת מילה, עד שהוא חוזר להיות האדם הקודם שהיה. הנה שומעים את צחוקו הראשון מזה כבר כמה שנים, שאותן העביר כאשר מלתעותיו היו נעולות בזעף. והנה הוא עדיין צוחק בחוסר ביטחון, כאילו בוחן את תחושותיו הנשכחות.

כאשר שמתי עין כעבור זמן־מה באותה הקבוצה הסובבת את ליובה, ראיתי שינוי יסודי בהתנהגותו של בן הזקונים הלזה. הוא היה שיכור. בלי הרף דיבר, גם ידיו השתתפו בקשקוש. הן היו אילמות, הידיים, ארבע שנים רצופות, אילמות משועבדות למסווה, והנה נעשו בנות חורין. ליובה ממולל באצבעותיו, ולא רק האגרוף – האגודל יצא לעבודתו. הם מגבבים דברים, ליובה ואגודלו, שניהם כשיכורים. גם כולו נשתנה, כאילו נפתח במקצת, ובו התחיל לרעוד קורטוב של נפש.

[...]

הוא צוחק פתאום צחוק קצר ונבהל – צחוקו הראשון מאז לבש את המסווה. הצחוק אינו מרפה ממנו, מין בולמוס תקף אותו, עיניו נשואות אל על וכל גופו רועד. ברעם ורעש מתפרץ הצחוק מפיו, כאילו אחזתו העווית. אכן הוא שיכור, ליובה שלנו, שיכור לחלוטין. ברחמים רבים מביטות בו עיניה רבות הנסיון של האם הזקנה. מתחת לגלגלי הצחוק מבחינה האישה את נשמת האדם.

(מתוך הסיפור "שעשני גוי")

שפרה הנבונה יודעת: לא כל כך מהר. לא ביום אחד, ולא בחודש או שנה יחזור אליה ליובה האהוב שלה – אם בכלל יחזור. על פניו נראה כי בנה שלם ובריא,

אך האם שרדה נשמתו? האם שרד הלב במהלך השנים שאותן בילה כשהוא עוטה תדמית זרה ועוינת?

שקט בחדר. ליובה נרדם. ואולי אין זה ליובה? בשנתו פניו שוב עוטים את המסכה של מיכאילוב: גבות מוצמדות, לסתותיו נעולות, בזוויות הפה קפוא ביטוי של איבה לכל דבר חי. שפרה מסתכלת על בנה הישן בשתיקה; פניה מלאות הקמטים עצובות, דמעות מנצנצות בעיניה: "דמעות היו נרתחות בלב למראה אותם החיים הרעים, אשר עם ישראל חי תחת השמש, ולמראה סבל הימים, אשר הוטל עלינו להעמיס על נפשותינו ולצעוד איתו בנתיבות ובשנים עד בוא הקץ".

בנימה פסימית זו הסיפור מסתיים – לשאת את אשר הוטל עלינו "עד בוא הקץ". למחבר אין תשובה לשאלה כיצד אמור היה לפעול ליובה במצב חסר המוצא שאליו נקלע, בקרחת יער על יד נהר חסר שם בפאתי סמולנסק – כפי שאין תשובה לשאלה דומה, העוסקת במצבם של יהודי קורדובה, סביליה, ולנסיה וברצלונה, כאשר התקרבו אל רובעיהם המונים זועמים של מחוללי פוגרומים ורוצחים. אין תשובה לשאלה זו גם בהתייחסות למצבם של היהודים בכל ההקשרים ההיסטוריים האחרים – החל במצרים העתיקה וכלה באירופה של אמצע המאה העשרים. ועד בוא הקץ לא תימצא התשובה.

חיים חדשים

זמן קצר לאחר שסיים את כתיבתו של הספר "שעשני גוי", החליט הסופר כי הגיע הזמן לסיים את הקריירה של המדען הסובייטי המצליח גריגורי איזראילביץ' פרייגרזון. בגיל שישים ותשע ראוי לו לאדם לפרוש בכבוד ומרצון. באוניברסיטה שבה לימד הנדסת כרייה התנגדו נחרצות לכך וניסו למנוע ממנו לעזוב, בהיותו מרצה כה אהוב על הסטודנטים. אך פרייגרזון לא שמע לניסיונות לשכנעו להישאר. עכשיו, לאחר שגדלו הילדים, קיבלו השכלה

גבוהה ואף זכו בתארים מדעיים מתקדמים, הוא לא ראה שום צורך להמשיך ולהסתיר את ייעודו האמיתי כסופר עברי או להסתיר את השקפותיו הציוניות. בהקשר זה יש לציין כי פרייגרזון השליך מעל עצמו את כל הזהירות שאפיינה אותו קודם לכן. כאדם שכבר עבר מחנות עבודה סטליניסטיים, כבר לא היה כל כך קל להפחיד אותו. מעתה הוא כלל לא חשב להסתיר את תשוקתו לשפה העברית, ואף נתן שיעורים בלימודי שפה זו לכל המתעניין בלי להסתתר. למעשה ראינו כי הוא החל לעסוק בפעילות זו עוד בימי מאסרו בגולאג. אפשר לטעון בבירור כי צבי פרייגרזון היה בין אלה שמילאו תפקיד חשוב ביותר בתחיית ההוראה המחתרנית של השפה העברית בברית המועצות.

בחודשים הראשונים של שנת 1969, כבר לאחר פרישתו, סיים פרייגרזון את עבודתו על ספר הלימוד החדש "העשרת הפחם". הוא שלח את כתב היד לבית להוצאה לאור וסוף סוף נשם לרווחה. כל המחויבויות הקודמות הושלמו: הילדים מסודרים, המשפחה מאושרת. מעתה צבי הירש פרייגרזון היה שייך אך ורק לעצמו לראשונה אחרי שנים רבות. בחודש מרץ הוא העביר יחד עם החברים שעלו לישראל את המסמכים הדרושים עבור קבלת הזמנה למגורי קבוע בישראל.

מחשבה זו מילאה את הסופר בשמחה. עוד מעט – לאחר חמישים וחמש שנים! – הוא שוב יזכה לראות את חופי ארץ ישראל, ידרוך על אדמתה הלוהטת, ינשום את האוויר שלה, וחשוב מכול – ישמע את השפה האהובה על ליבו. פרייגרזון ניצל את כל האפשרויות הדלות שהיו זמינות בברית המועצות להתעדכן בחידושי השפה, אך ודאי אין בכוחה של קריאת מאמרים ועיתונים בספרייה הציבורית להחליף את התקשורת החיה בשפה השלטת במקום באופן בלעדי.

לשמוע את השפה העברית ברחוב, באוטובוס, בשוק; לפנות בעברית לעובר אורח מקרי; לדבר עם הסופרים העמיתים; לבקר באקדמיה ללשון העברית, שם מומחים למדעי הרוח מפתחים תבניות לשוניות חדשות – אף לו

לפרייגרזון יהיו כמה מציאות באמתחתו... ובסופו של דבר: לכתוב! לכתוב בחופשיות מבלי לחשוש מאיש, לשבת לפני החלון הנפתח לכיוון הים התיכון או מרחבי מדבר יהודה, לצפות על כוס התכלת של הכנרת ועל מעמקי הנוף של הגליל... ייתכן אפילו שלא יכתוב ביד אלא באמצעות מכונת כתיבה עברית – בלי לפחד שאנשי ועדת החירום יחרימו אותה.

כל האפשרויות המסחררות הללו עצרו את נשמתו. ועוד דבר מופלא קרה: פרייגרזון נזכר בקיומו של הכינור שלו, בהיותו בוגר הקונסרבטוריון האודסאי בכיתת כינור. שנים שלא החזיק את הכלי בידיים, שכן לא נותרו לו שום משאבים וכוחות למוזיקה. ואילו עכשיו, בפנסיה...

ב־14 במרץ, בשעות הצהריים, פרייגרזון שב הביתה ובידו סט חדש של מיתרי כינור. את החיים החדשים ראוי להתחיל ללא זיוף, בצליל הנכון. בלילה הוא הובהל באמבולנס לקליניקת לב של האוניברסיטה הראשונה לרפואה עם אבחנה: התקף לב חמור. ב־15 במרץ 1969 הסופר העברי צבי הירש פרייגרזון נפרד מן העולם.

גורלו של אדם זה הוא יחיד במינו וברבזמן מאפיין דור שלם של בני גילו היהודים. טיפוסי משום שהוא משקף את התהליך המורכב והרב־משמעי של החיים בין שלושה עולמות: מסורת, התבוללות וציונות. מבין שלושת הכוחות העצומים הללו, כל אחד מהם האפיל בתורו על האחר ושוב חזר בשילוב מתוחכם עם שני היריבים שכנגד. שילובם של כוחות אלו קבע את גורלם של יהודים רבים בני המאה העשרים, ובכך פרייגרזון לא היה יוצא מן הכלל.

אישיותו התגבשה בווליהן החסידית, בעיירה קטנה, שולית ושכוחת אל אפילו לפי ממדיה של ווליהן עצמה. חדר, בית הכנסת, חגים יהודיים, שירי חסידים – בעולמה של המסורת הוא גדל והתחנך. משם הוא נסע לגימנסיה "הרצליה" וחזר אדם חדש. הציונות והבסיס הבלתי מעורער שלה – העברית – כבשו את נשמתו של הנער. לאחר מכן הלימודים בגימנסיה באודסה, ההיכרות עם ד"ר קלוזנר וההשתתפות בחוגי הנוער הציוניים השלימו מהפך זה. ממרומי

התפיסה הציונית המסורת נראתה כדבר שיש לכבדו במידה זו או אחרת, אך מעבר לכך העיסוק בה נתפס כאטביזם מאובק חסר תועלת.

הפוגרומים בזמן מלחמת האזרחים שפכו דמים לא רק על פני העיירות האוקראיניות, אלא גם על החלום הציוני של הנער. לא היה בכוחה של הציונות להתמודד עם מחוללי הפוגרום והפושעים, והצבא האדום הוא שעצר את גל הפוגרומים ואת המלחמה. לבולשביקים לא היה דבר משותף עם המסורת או עם הציונות, והבחירה לעמוד תחת דגליהם פירושה היה יציאה אל נתיב ההתבוללות. מלבד ההגנה שההתבוללות העניקה, קשה היה שלא ליפול בשבי של ההבטחות הנוספות שהיא נתנה להולכים בעקבותיה: פתיחת מיני דרכים והזדמנויות בשם השוויון האנושי, בין השאר גם עבור היהודים, שיכלו לזכות בהזדמנות לקבל השכלה גבוהה. פרייגרזון, חייל הצבא האדום המשוחרר, שוב עשה את בחירתו.

הטרור הסטליניסטי, ולאחר מכן גם החזרה אל האנטישמיות, חשפו בפני פרייגרזון פנים אחרות של הבולשביזם וגם של ההתבוללות. העיירה, שזה עתה בכו על כיליונה, חזרה אל החיים, קמה לתחייה וחשפה בפני הסופר את כוחה החיוני הבלתי נכלה של המסורת. זוועות השואה, שהובילו להשמדה מוחלטת של האוכלוסייה היהודית בעיירות בתחום המושב לשעבר, רק הגבירו את רגש האשמה ואת הכמיהה לעולם היקר הזה שננטש – אותו עולם שממנו ברח צבי הירש לפני עשרים שנה בלי להביט לאחור.

דווקא ברגע הזה הוא חזר אל העברית, אל הציונות ואל הכתיבה. התעמולה הסטליניסטית שלאחר המלחמה – שכללה את המאבק נגד הקוסמופוליטים ואת "פרשת הרופאים" – הזיזה לאחור את ההתבוללות באופן סופי. רק הזיזה, אך לא השמידה לגמרי, שהרי הדמויות בטקסטים הספרותיים של פרייגרזון עדיין המשיכו לשאוף אל ההשכלה, אל דברים מעניינים, אל יחסי גומלין עם העולם הסובב. במובן הזה הסופר המשיך לבטא את עמדת את קו הסירוב כנגד הסגירות ההרמטית של המסורת.

השילוב של שלושת הכוחות ושל שלושת העולמות, שאליו הגיע פרייגרזון כבר בבגרותו, נראה בערך כך: פתיחות לידע רחב – מתוך האסימילציה; כבוד ליהדות ולשורשים – מתוך המסורת; המודעות לצורך קיומי של עם בארץ, בתרבות, בלשון ובריבונות – מתוך הציונות. השילוש המידתי וההרמוני הזה הוא תוצאה של גורל לא פשוט ושל התפתחות רוחנית מורכבת, שנבעה מקורות חיו של הסופר.

בנוגע לייחודיות גורלו, זו נראית מובנת מאליה, אך אבוי – לא לכולם. ערכו החשוב של פרייגרזון אינו נעוץ רק במעשה הגבורה האישי שלו כאדם ששמר אמונים לעברית בתנאים הבלתי האפשריים של רוסיה הסטליניסטית. ערכו הספרותי המהותי נעוץ בכך שכאמור הוא למעשה היה הסופר היחיד שמושא יצירתו היה העיירה היהודית בשניים-שלושה העשורים האחרונים לחייה. המתעד הספרותי היחיד של תופעה תרבותית מרתקת זו המשיך לבדו לגמרי את מפעלם של שלום עליכם, י"ל פרץ ומנדלי מוכר ספרים. כתביו מוסרים עדות מיוחדת במינה בדבר ניוון ומותן של העיירות היהודיות בתחום המושב לשעבר.

מאחר שהיא כתובה בעברית, עדות זו פונה אל הישראלים, כלומר לאלה שאמורים לכאורה להתעניין בכל ההיבטים של תולדות עמו שלו. ואם כך, הרי שתלמידי בתי ספר ישראליים, סטודנטים והיסטוריונים אינם יכולים להתעלם מיצירתו של פרייגרזון, מפני שכאמור אין סופר עברי מלבדו שכתב על התקופה האחרונה בתולדות העיירות היהודיות.

כך יקרה במוקדם או במאוחר, אם כי כעת פניה של ההיסטוריוגרפיה הישראלית הצעירה מופנות בעיקר אל תוך הארץ, אל השיח התוסס של הפוליטיקה הפנימית, למאבקים בין-מפלגתיים ולכינונם (ולאחר מכן להפרכתם) של מיני מיתוסים היסטוריים. יום יבוא ונתגבר על "מחלת ילדות" זו, ואז הסופר הייחודי והאדם יוצא הדופן הזה, צבי הירש פרייגרזון, יתפוס סוף כל סוף את מקומו הראוי בכיתות הלימוד ובמדפי הספרים.

